ROCZNIK PRZEMYSKI

t. 51

LITERATURA I JĘZYK

z. 2 (19) 2015

PRZEMYŚL tpn

KOMITET REDAKCYJNY „ROCZNIKA PRZEMYSKIEGO”
dr Ewa Grin-Piszczek, dr Jolanta Czartoryska, dr Lucjan Fac, dr Grzegorz Klebowicz, dr Tomasz Pudłocki (redaktor naczelny „Rocznika Przemyskiego”), mgr inż. Grzegorz Poznański, dr Maciej Waltoś

Redakcja Rocznika Przemyskiego. Literatura i Język
prof. dr hab. Jerzy Bartmiński (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie – redaktor językowy), prof. dr hab. Piotr Borek (Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie – redaktor naczelny), mgr Jakub Knap (Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie – sekretarz), dr Monika Kulesza-Gierat (Katolicki Uniwersytet Lubelski im. Jana Pawła II), dr hab. Marceli Olma, prof. UP (Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie), dr Tomasz Pudłocki (Uniwersytet Jagielloński), prof. dr hab. Maria Wichowa (Uniwersytet Łódzki)

Rada Naukowa Rocznika Przemyskiego. Literatura i Język
dr hab. Elwira Buszewicz, prof. UJ (Uniwersytet Jagielloński), prof. dr hab. Margreta Grigorova (Wielkotyrnowski Uniwersytet św. św. Cyryla i Metodego, Bułgaria), prof. dr hab. Mirosława Hanusiewicz-Lavallee (Katolicki Uniwersytet Lubelski im. Jana Pawła II), prof. dr hab. Aleksander Madyda (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), doc. Romuald Naruniec (Litewski Uniwersytet Edukologiczny, Litwa), prof. dr hab. Alina Nowicka-Jeżowa (Uniwersytet Warszawski), doc. Jarosław Redkwa (Czerniowiecki Uniwersytet Narodowy, Ukraina)

Recenzenci
dr hab. Marek Buś, prof. UP (Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie), prof. dr hab. Dariusz Chemperek (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie), dr hab. Marek Karwala, prof. UP (Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie), dr Kinga Kosmala (The University of Chicago, USA), prof. dr hab. Roman Mazurkiewicz (Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie), prof. dr hab. Józef Tomasz Pokrzywniak (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), dr hab. Urszula Sokólska, prof. UwB (Uniwersytet w Białymstoku), dr hab. Anna Szczepan-Wojnarska, prof. UKSW (Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie)

Redaktorzy tematyczni: Piotr Borek, Jakub Knap, Klaudia Smaza

Redakcja techniczna: Janusz Maik

Projekt okładki i strony tytułowej: Janusz Polaczek

Logo TPN wg projektu: Marii Witkiewicz

Dofinansowano ze środków otrzymanych od
Gminy Miejskiej Przemyśl.

Współpraca organizacyjna nad projektem
– Wydział Filologiczny Uniwersytetu Pedagogicznegow Krakowie.

Wersja drukowana jest wersją pierwotną.

ISSN 2449-7363

© Copyright by
Wydawnictwo Naukowe Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu
37–700 Przemyśl, ul. Kościuszki 7, tel. 16 678 56 01
http://www.tpn.pbp.webd.pl; e-mail: biblioteka-tpn@wp.pl; tpntpn@wp.pl

Wydanie I. Nakład 150 egzemplarzy

Druk: Sanset Przemyśl, tel 16 671 02 22

I. ARTYKUŁY I ROZPRAWY

ROCZNIK PRZEMYSKI, t. 51: 2015
z. 2 (19), LITERATURA I JĘZYK

IGOR SMUTOK (Drohobycz)

У СПРАВІ РУСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ СТАНІСЛАВА ОРІХОВСЬКОГО РОКСОЛАНА

Abstract

On the Ukrainian-Polish descent of Stanisław Orzechowski – a Roxolani

Summary

In this study the author rejects the beliefs deeply rooted in Polish historiography that the eminent writer of the Polish Renaissance, Stanisław Orzechowski, was of Ukrainian descent. Associating his roots with Ukraine results from Orzechowski's defining himself as a Roxolani. Research based on sources indicates that he was not a descendant of the Orthodox family of Baraniecki, neither was his grandfather an Orthodox priest. The writer's Ukrainianness ought to be perceived more generally as a sort of local patriotism of the gentry of Red Ruthenia.

Key words: Stanisław Orzechowski, the Renaissance on the Polish-Ukrainian borderland, gentry families, Red Ruthenia, biography and literature

Translated by Agnieszka Andrzejewska

Біографія Станіслава Оріховського, його походження, родинне коло, діяльність тощо докладно вивчена в українській та польській історіографії[1]. Не в останню чергу це стало можливим завдяки самому Оріховському. У своїх численних творах та листах, що збереглися, він умістив чимало автобіографічного матеріалу. З-поміж іншого звідти дізнаємося про походження роду Оріховських та батьків самого Станіслава. Зокрема, в листі до Яна Франциска Коммендоні від 10 грудня 1564 р. він писав: "мої предки лицарі прибули на Русь … Вони пошлюбилися з русинами, придбали село

[1] Докладний, однак далеко не вичерпний, історіографічний огляд здійснив Вирський Д., *Станіслав Оріховський-Роксолан як історик іта історичний мислитель*, Київ-Кременчуг 2001, С. 13-38.

Оріховці в Перемишлянській єпархії і заснували там свій маєток, зібравши до нього все, що мали. З того часу багато русинських воїнів – вихідців з того села – почали носити прізвище Оріховських. Від тих предків походив і мій батько Станіслав, який узяв за дружину Ядвігу Баранецьку, уроджену шляхтянку, дочку каплана грецького обряду. То була моя мати"[2].

Ці свідчення, покладені в основу біографічних нарисів та довідок про Станіслава Оріховського, історики не піддавали верифікації. На сьогодні за ним остаточно закріпилося амплуа такого собі типового представника руського-польського етноконфесійного порубіжжя, виразника світоглядних позицій місцевої еліти руського походження, яка прагнула поєднати " любов до Русі як «малої батьківщини» з лояльністю стосовно «політичної батьківщини» — Корони Польської"[3]. На відміну від Яна Щасного Гербурта, Симона Окольського та багатьох інших яскравих особистостей ренесансної культури XVI ст., які, за висловом Н. Яковенко, були "територіальними русинами", Станіслав Оріховський вважається чи не єдиним з тогочасних ренесансних діячів, що поєднував у собі як територіальні, так і етнічні компоненти місцевого патріотизму. То ж у його випадку вислів "gente Ruthenus natione Polonus" ("руського племені польської нації») був позбавлений всяких умовностей та застережень. Не дивно, що кожен з українських дослідників – істориків, істориків культури та літератури – пишучи про Оріховського, неодмінно вважає за потрібне вказати на його польсько-руське походження[4].

Автобіографічний характер свідчень нейтралізував всякі сумніви щодо етноконфесійної та соціальної приналежності батьків Роксолана, та змушував ігнорувати недоречності, які неминуче виникали при зіставленні висловлювань Оріховського з іншими тогочасними джерелами. Останні є цілком очевидними для дослідника українського суспільства XV – XVIII ст.

Насамперед викликає подив ім'я матері Станіслава Оріховського – Ядвіга. Для греко-католицького священика 19 ст. назвати так свою дочку було справою незвичною, але цілком прийнятною. Однак, руський піп у XVI ст. не міг хрестити власну дитину таким іменем. Антропонімічні дані XV – XVI ст. не фіксують жодного такого випадку. З шести сотень представниць перемишльських православних шляхетських родів, згаданих на сторінках

[2] *Українські гуманісти епохи Відродження*, К. 1995, Ч. 1, С. 509-510.

[3] *Яковенко* Н., *Політична культура еліт. Шляхта* і магнати Галичини // *Історія української культури*, К. 2001. – Т.2: *Українська культура XIII – першої половини XVII століть)*. [Електронний ресурс]. URL: http://litopys.org.ua/istkult2/ikult221.htm (дата звернення: 18.04.2013).

[4] Деякі українські дослідники, не вагаючись, оголошують Оріховського «українським письменником»… Див. Зокрема: Наливайко Д. С., *Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження* // *Українська література XVI – XVIII ст. та інші слов'янські літератури*, К. 1984, С. 161-185; Сас П.М., *Проблема людини в творчості українського письменника XVI ст. Ст. Оріховського* // *Україна і Польща в період феодалізму: 36 наук. праць*, К. 1991, С. 34-46.

місцевих гродських і земських актів упродовж XV – XVI ст., немає жодної Ядвіги. Натомість серед католицької шляхти чи не в кожній родині натрапляємо на таке ім'я[5].

Друга недоречність – невідповідність соціально-майнового статусу шлюбних партнерів. В той час одруження розцінювалося не інакше як один з інструментів господарсько-майнової діяльності, тобто матеріальні міркування були визначальними. Звідси – прагнення знайти собі відповідну пару, яка б за своїм суспільним та майновим статусом не надто різнилася від пошукача. Звичними були шлюби, де дружина походила з більш заможнішого роду, але не навпаки. Декларована при цьому шляхетська рівність до уваги не бралась. Генеалогічні дані про перемишльські шляхетські роди XV – XVI ст. недвозначно засвідчують послідовне дотримання цих принципів при укладенні шлюбів, й Оріховські не становили винятку.

У другій половині XV – початку XVI ст. їхніми шлюбними партнерами виступають вихідці з таких родин як Кшивецькі (баба Станіслава Маргарита), власники обширних володінь, до яких входили місто Кривча та 6-7 сіл; Боратинські (дружини дядьків Станіслава – Яна і Олександра), власники 5-6 сіл у Перемишльському повіті, з них Ян Боратинський, батько Катерини й Барбари, виданих за Оріховських, був рогатинським старостою (1536 р.) та перемишльським хорунжим (1518-1546 рр.), а його син Петро – королівським секретарем (1546 р.), згодом став краківським бурграбієм (1551 – 1555 рр.), перемишльським (1555 – 1556 рр.) і белзьким (1556 р.) каштеляном; Дрогойовські (чоловік Катерини – тітки Станіслава), зокрема, двоюрідними братами Станіслава були: Ян, краківський канонік (1552 р.), каменецький (1545 р.) та куявський єпископ (1551 р.); Станіслав, королівський секретар (1556 – 1571 рр.), перемишльський каштелян (1574 – 1582 рр.). Також Оріховські перебували в родинних стосунках з Лисаковськими, Троєцькими, Замєховськими, Дубковськими, Яскманицькими, Розборськими, Коритками, Островськими тощо[6]. Все це перемишльська шляхта, котра на місцевому рівні заповнювала земські уряди після таких магнатів як Гербурти, Фредри, Ярославські, Пилецькі, комплектувала наступний щабель в ієрархії шляхетського соціуму Перемишльської землі.

---

[5] Антропонімічні дані отримано під час здійснення генеалогічної реконструкції шляхетських родів Перемишльської землі 15- початку 17 ст. на підставі актів гродських і земських судів (Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАЛ України). – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 4-28, 283-321; ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 4-70).

[6] J. Tumenówna, *Rodzina X. Stanisława Orzechowskiego*, „Kwartalnik Historyczny" 1917, R. XXXI, s. 15-40. A. Boniecki, *Herbarz Polski. Cześć I. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, Warszawa 1900-1913; t. 2, s. 17-18; t. 5, s. 21-23; t. 8, s. 307-308; t. 11, s. 203-211; t. 16, s. 181-183. Polski Słownik Biograficzny, Kraków 1936, t. 2, s. 308-309; Kraków 1939-1945, t. 5, s. 380-389; Wrocław-Warszawa-Kraków 1992, t. 24, s. 287-292. Пашин С.С., *Перемышльская шляхта второй половины XIV – начала XVI века: Историко-генеалогическое исследование*, Тюмень 2001, С. 76-77. ЦДІАЛ України. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 11. – С. 386; ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 9. – С. 624, 1033; спр. 14. – С. 661, 812, 1102.

Баранецькі, натомість, належали до цілком іншої групи перемишльської шляхти, котра формувалася на конфесійній основі й з кінця 15 ст. упродовж наступних кількох десятиліть почала набувати виразних ознак соціальної окремішності. Це була малозаможна православна шляхта, котра розпоряджалася маєтками в межах одного-двох, зрідка – трьох-чотирьох поселень. Зокрема, Баранецькі у вказаний період незмінно виступають власниками свого родинного осідку – Баранчиць Малих або Волі Баранецької. Оскільки вже на межі XV – XVI ст. серед православної шляхти спостерігається тенденція швидкого демографічного росту, то в дійсності таких кільканадцять або кілька десятків шляхетських сімей володіли невеликими земельними наділами, котрі не завжди дозволяли мати власних підданих. У своєму середовищі ця шляхта підтримувала між собою тісні майнові та родинні зв'язки.

Власне про Баранецьких другої половини XV – початку XVI ст. відомо небагато. Напевне, це були нащадки Хотя, згаданого один-єдиний раз у 1427 р. У наступні кілька десятиліть перемишльські акти повідомляють про Ванька (1457 р.), Федька (1474 – 1498 рр.), Міхна (1474 р.). Родинні зв'язки між ними не прослідковуються. У 1498 р. один-єдиний раз акти повідомляють про братів Івана, Григорія і Данила Баранецьких. Нащадками котрогось із них мав бути Михайло (1515 – 1535 рр.), який у шлюбі чи то з Ганкою, чи то Стахною мав сина Андрія (1515 – 1536 рр.). Так само від котрогось із братів напевне походять Хома (1528 – 1559 рр.) та Грицько (1518 – 1528 рр.). У першій половині 16 ст. Баранецькі часто виступають у різних судових та майнових справах разом з Кальнофойськими, нерідко акти йменують одних і тих самих осіб поперемінно то Баранецькими, то Кальнофойськими. Напевне, проживаючи поряд, обидва роди підтримували тісні родинні контакти та володіли землевласністю як в Баранчицях Малих, так і у Кальнофостах[7].

Факт нібито приналежності діда Оріховського до духовного стану ситуацію не змінював. Скоріше навпаки – він додатково підкреслює абсурдність та неможливість такого шлюбу. Адже православне духовенство у XV – XVI ст. не сформувалося в окремий стан й не займало привілейованого становища в суспільстві. В той час як вища ієрархія рекрутувалася з шляхти, парафіяльне духовенство поповнювалося з непривілейованих груп населення. Щойно на початку XVI ст. в родинних осідках дрібної руської шляхти з'являються священики – вихідці з її середовища. Таким чином, гаданий батько Ядвіги у кращому випадку міг належати до котроїсь із шляхетських родин Баранецьких, за майновим і соціальним статусом нічим не різнився

[7] Пашин С.С., Перемышльськая…, *op. cit.,* С. 139. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 4. – С. 535; спр. 16. – С. 144; ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 7. – С. 215, 735; спр. 8. – С. 155, 194, 343, 729; спр. 9. – С. 29, 72, 309, 896, 976; спр. 17. – С. 443; спр. 19. – С. 127, 341, 343; спр. 20. – С. 44-46.

від решти своїх родаків, однак, міг бути також їхнім підданим, селянського походження, призначений коляторами місцевої церкви виконувати священицькі функції.

Таким чином, Баранецькі й Оріховські належали до цілком різних соціально-конфесійнх груп, котрі жили власним життям й рідко перетиналися. Тож із точки зору тогочасного соціуму, одруження земського писаря, католика, власника більшої частини міста Кривчі та ще 6-8 сіл з дочкою православного шляхтича-попа, власника незначної частки у Баранчицях Малих було цілком нечуваною річчю.

Хто ж насправді мати Оріховського?

Вона належала до шляхетської родини, осілої в Баранчицях, відомої у XVI ст. як Ковиницькі. Цей рід виводиться від Матея, вперше згаданого у 1427 р. як учасника з'їзду руської шляхти, що складала присягу Владиславу Ягайлу на вірність йому та його синам ("Mathiae de Baraczyn")[8]. Поряд з рештою шляхти Матей приклав до присяги свою печатку, зображення на якій коронний канцлер Ян Замойський, через півтора століття опрацьовуючи відповідні оригінали документів, ідентифікував як герб "Трубки" ("Trąbky")[9]. На думку О. Однороженка, родовий знак Матея, уміщений на його печатці, насправді містив зображення трьох півкіл у зірку, а геральдичні сюжети, чи то три трубки, чи то півкулі в зірку, були доволі розповсюдженими як в польській, так і в руській геральдиці у XV – XVI ст. [10]

Коли і за яких обставин Матей, або, можливо, його попередники, переселилися до Баранчиць, невідомо. Акт про передачу Баранчиць в приватні руки котримось із тогочасних правителів не зберігся. У XVI ст. існувала якась грамота князя Лева, писана руською мовою, на села Баранчиці Великі і Малі та Ваньковичі, однак її текст не дійшов до нашого часу. Невідомо, чи це був оригінал, чи фальсифікат, та ким доводилися Ковиницькі з Баранецькими згаданим у ній особам[11].

Отже, про походження Матея та його етноконфесійну приналежність на сьогодні, практично, нічого не відомо. Так само залишаються таємницею його стосунки з рештою співвласників Баранчиць. Зокрема, відкритим є питання, чи спільного вони походження й ким доводився Матею його сучасник, також учасник з'їзду руської шляхти 1427 р., Хоть з Баранчиць. З актів 1430 – 1440-х років дізнаємося про те, що Матей мав родину у Львівській

[8] O. Halecki, *Z Jana Zamoyskiego inwentarza Archiwum koronnego. Materiał do dziejów Rusi i Litwy w XV wieku* // Archiwum komisji historycznej, Kraków 1919, t. 12, cz. 1, s. 186. Jana Zamoyskiego notaty heraldyczno-sfragistyczne w: F. Piekosiński, *Studia, rozprawy i materiały z dziedziny historii i prawa polskiego*, Kraków 1907, t. 7, s. 106.

[9] Ibidem.

[10] Однороженко О., *Родова геральдика Руського королівства та руських земель Корони Польської XIV – XVI ст.*, Харків 2009, С. 115.

[11] ЦДІАЛ України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 17. – С. 537; спр. 268. – С. 1031-1032.

землі й це наштовхує на певні міркування. Зокрема, його братами були Петро (1442-1446 рр.) та Миколай Слапа (1442-1446), власники Бартошова[12].

У перемишльських актах Матей виступає доволі регулярно до 1449 р.[13] Він володів частиною Баранчиць, Волею Баранецькою та Ковиничами. У 1448 р. Матей виставляє свідків у земському суді, котрі підтвердили, що Ковиничі є його отчизною здавна („Cowinicze est ipsius paternitas ex antiquo")[14]. Цей несподіваний на перший погляд вчинок роз'яснює люстрація привілеїв та заставлених королівських маєтностей у Руському воєводстві, проведена в 1469 р. З неї дізнаємося про те, що Ковиничі в дійсності були королівською власністю, заставленою за 100 гривен або Матею, або його попередникам. Як припускає С. Пашин, це сталося за правління Владислава III Варненчика у 1440-х роках[15].

У шлюбі з Маргаритою Матей мав шестеро дітей. У 1462 р. його сини розподілили батьківський спадок: Ян отримав Ковиничі і частину Волі Баранецької, а Лукаш і Миколай – Баранчиці. Троє дочок одружилися, відповідно, Христина побралася з Андрієм Бжестянським (1446 р.), Єлизавета – з Миколаєм Турським (1462 р.), Ядвіга – зі Станіславом Капусткою з Броньовичів (1476 р.)[16]. Імена та шлюби дітей недвозначно вказують на католицьке віровизнання Ковиницьких. Як і батько, вони продовжують йменуватися Баранецькими або з Баранчиць.

Ян одружився з Фенною, дочкою Миколая Оріховського, однак дітей подружжя не мало. Після 1462 р. перемишльські акти про нього не повідомляють[17].

Лука від невідомої на ім'я дружини мав сина Яна (Iohannes) та внука Станіслава. Останні на межі XV – XVI ст. залишилися єдиними продовжувачами роду. Починаючи зі Станіслава, Ковиницькі власне стають Ковиницькими, перемишльські акти вкрай рідко йменують його Баранецьким. Дружиною Яна і матір'ю Станіслава стала Анна, дочка Станіслава Оріховського[18]. В такий спосіб Ковиницькі та Оріховські двічі родичалися у другій половині XV ст.

---

[12] *Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* (AGZ), wyd. A. Prochaska, Lwów 1888, t. 13, nr 3580; 1889, t. 14, nr 505, 940, 2989; 1906, t. 19, nr 2767, 2784, 2801, 2811, 2831.

[13] Ibidem. T.13, nr 24, 61, 141, 158, 192, 379, 502, 540, 591, 1141, 2933, 3531, 3738, 3790, 3943.

[14] Ibidem. Nr 3790, 3943.

[15] *Źródła Dziejowe*, Warszawa 1902, t. 18, cz.1: *Ruś Czerwona*: B. *Dobra królewskie zastawne*s. 4. Пашин С.С., *Перемышльськая*…, *op. cit.*, С. 136.

[16] AGZ, t. 13, nr 2933, 4849, 4850; t. 18, nr 869-870, 1098-1099.

[17] Ibidem, t. 13, nr 4479, 4520, 4771, 4849.

[18] Ibidem, t. 18, nr 1921, 2380, 3831. ЦДІАЛ України. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 5. – С. 315; ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 6. – С. 202, 256; спр. 7. – С. 440; спр.8. – С. 192, 193, 341, 617, 812; спр. 9. – С. 22, 633; спр. 12. – С. 479; спр. 13. – С. 143; спр. 14. – С. 222, 276, 409; спр. 17. – С. 335, 337.

Нарешті, третій брат, Миколай, власне й був тим нібито священиком Баранецьким, який доводився дідом Станіславу Оріховському. Насправді, жодного стосунку до духовенства, як православного, так зрештою, римо-католицького, він не мав. Упродовж 1460-70-х років Миколай неодноразово з'являється у перемишльських гродських та земських актах, полагоджуючи майнові та судові справи з родиною та околичною шляхтою. Наприклад, у 1462 р. він з братами виступає свідком угоди між Мірчою Бжестянським та Кунашем Заблоцьким; в тому ж році з братом Лукою зобов'язався виплатити швагру Миколаю сестринець, війту в Бошовичах 37 гривен; в 1468 р. його позиває до земського суду Якуб Морава; у 1472 р. боржником Миколая стає Матей Спровський, самбірський войський; а в 1476 р. він має певні боргові зобов'язання перед Станіславом Капусткою з Броньовичів; у 1478 р. він остаточно розраховується з Миколаєм Турським за 37 гривен, котрі зобов'язався сплатити з братом п'ятнадцять років тому[19].

У грудні 1470 р. Миколай отримав за дружиною Ядвігою 100 гривен посагу та, доклавши ще 100 гривен, записав усю суму на половині власних маєтків в Баранчицях[20]. Баба Оріховського, Ядвіга, була дочкою Петра з Бранчі, львівського земського судді (1461-1477)[21]. Власники Бранчі (тепер сс. Бринці Загірні і Церковні Жидачівського р-ну Львівської області) належали до зайшлої з Сандомирського воєводства родини, осідок якої знаходився в с. Цебер або Дзбер (Ceber vel Dzber), тому в документах XV ст. вони ще звуться Цебровські. На початку 1420-х років Ян з Цеброва отримав від Владислава Ягайла певні маєтності в Галицькій Русі по смерті бездітного Бенка з Кухарів. Чи то він чи то його син – Ян-молодший Цебровський-Браницький – згадується у 1443 р. як слуга руського воєводи і львівського старости Петра Одровонжа[22]. Бонецький припускає, що сином Яна був львівський земський суддя Петро[23].

Миколай та Ядвіга мали одну-єдину дочку, котра звалася так само як і мати. У 1495 р. обидві Ядвіги, дочка та матір, заставили свої маєтки в Баранчицях Георгію Подфіліпському на три роки за 34 гривни[24]. Отже, на середину 1490-х років Микола вже був покійним. Невдовзі Ядвіга-дочка вийшла заміж за Петра Ваповського. Останній був сином Петра Ваповського (1476 – 1483 рр.) та Ядвіги Бажі (1476-1507 рр.). Разом з братами

[19] AGZ, t. 13, nr 4732, 4850, 6863; t. 18, nr 360, 869, 1098.

[20] Ibidem, nr 116.

[21] *Urzędnicy Dawnej Rzeczypospolitej XII – XVIII wieku*, t. 3: *Ziemie Ruskie. Zeszyt 1. Urzędnicy województwa Ruskiego XIV – XVIII wieku*, oprac. K. Przyboś, Wrocław 1987, s. 313.

[22] AGZ, t. 14, nr CCLXV.

23 A. Boniecki, *Herbarz…*, *op. cit.*, t. 2, s. 104-105. М. Вілямовський вважає, що Петро був сином Яна-старого і братом Яна-молодшого (Вілямовський М., *Надвіран familia Пьотра та Анджея Одровонжів зі Спрови, воєвод та старост руських* // Молода нація. – 2001. - № 3: *Україна і Польща: сторінки спільної історії (XIV – XVIII ст.)*, С. 122, 132).

[24] AGZ, t. 17, nr 2766.

Андрієм та Станіславом він успадкував кілька сіл у Перемишльському повіті – частину Ваповців, Тарнавців, Кониковичів[25]. Петро належав до того родового відгалуження, котре виводилося від Якова, й, на відміну від Ваповських з Радохоничів, не відігравало помітної роді в суспільному життя Перемишльщини та не обіймало жодних земських урядів. Шлюб був укладений наприкінці 1490-х років або у 1500 р. (у 1500 р. Ядвіга записала третину маєтку в Баранчицях своєму чоловікові у пожиттєве володіння[26]) та проіснував заледве кілька років. Достеменно відомо, що на 1507 р. Петро вже був покійним[27].

Від першого чоловіка Ядвіга мала сина Серафина. Будучи неповнолітнім, він перебував під опікою своїх дядьків Андрія і Станіслава Ваповських, котрим Ядвіга в 1509 р. відступила свої права на Ваповці[28]. В перемишльських актах він з'являється кілька разів у зв'язку з батьківською спадщиною, позиваючи то матір, то своїх опікунів. Востаннє Серафин згадується в 1519 р., квитуючи матір з судових позовів та відступаючи їй свої права на нерухомість у Ваповцях, Тарнавцях і Кониковичах[29]. Подальша його доля невідома.

У 1508 р. Ядвіга стає дружиною Станіслава Оріховського, перемишльського земського писаря. Через кілька років у 1513 р. подружжя записує навзаєм доживоття на своїх маєтках: Ядвіга чоловікові – на Баранчицях та Бжестянах, Станіслав дружині – на Оріховцях та інших нерухомостях[30].

У 1510-20-х роках Ядвіга час від часу з'являється на сторінках перемишльських земських актах у справах навколо спірної земельної частки у Берестянах та власності в Ковиницях, на які претендував син її двоюрідного брата Яна Станіслав Ковиницький (1496 – 1542 рр.). Зрештою, суперечку вдалося полагодити. У 1535 р. Ядвіга продала свої частки в Бжестянах за 80 гривен Петру Бжестянському[31].

Другий шлюб зі Станіславом Оріховським був щасливішим. Подружжя прожило разом більше трьох десятиліть. З Оріховським Ядвіга мала 11 дітей: Анну, дружину Томаша Замєховського; Барбару, дружину Станіслава Яскманицького; Наталію, інакше Навойку, дружину Станіслава Рашка, а згодом Михайла Подфіліпського; Катерину, дружину Адама Сємушовського; Єлизавету, дружину Станіслава Броньовського; Станіслава, нашого героя; Миколая, пізніше перемишльського земського писаря; Олександра, інакше Олехна, змигродського пробоща; Роха та, ймовірно, Яна

[25] Пашин С.С., *Перемышльськая…, op. cit.*, С. 80.
[26] AGZ, t. 18, nr 2807.
[27] ЦДІАЛ України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 6. – С. 51.
[28] Ibidem, С. 121.
[29] Ibidem, Спр 6. – С. 276; спр. 7. – С. 132, 188, 224, 229-230; спр. 9. – С. 178, 184, 186, 197.
[30] Ibidem, Спр. 6. – С. 394-396.
[31] Ibidem, Спр. 12. – С. 133.

й Давида, не згаданих в перемишльських актах, однак про них повідомляє Туменувна[32].

В другій половині 1541 – першій половині 1542 р. Ядвіга стає вдовою. По смерті чоловіка вона ще кілька років одноосібно провадить господарські справи. В середині 1540-х років численна сім'я Оріховських розподіляє між собою батьківський спадок. Ядвіга остаточно відступає свої майнові права на маєтності синам та внукам[33]. Вона дожила до глибокої старості: востаннє на сторінках перемишльських актів Ядвіга з'являється в 1552 р. у справі з Веронікою Конюшецькою, дружиною Станіслава Ковиницького, двоюрідного племінника Ядвіги[34].

Отже, Станіслав Оріховський не мав жодного стосунку до руського роду Баранецьких й не був внуком православного священика. Його мати, як і батько, належали до місцевих укорінених в Перемишльській землі католицьких родів. Таким чином Станіслав був таким самим "територіальним русином" як і Ян Щасний Гербурт та інші деякі його сучасники, котрі так само приміряли на себе руські шати, однак утримувалися від відвертих вигадок щодо свого руського походження. Станіслав Роксолан, схильний до епатажу, в цьому питанні вірний собі, в черговий раз здивував сучасників та ввів в оману майбутні покоління дослідників своєї творчості.

[32] Ibidem, Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 11. – С. 574; ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 14. – С. 83-84, 509, 545, 547, 576, 690, 975 576, 626, 860, 979, 989, 991, 1070, 1100-2, 1142. J. Tumenówna, *Rodzina*…, *op. cit.*, s. 38.

[33] ЦДІАЛ України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 14. – С. 450, 509, 626.

[34] Ibidem, Оп. 1. – спр. 265. – С. 19.

ROCZNIK PRZEMYSKI, t. 51: 2015
z. 2 (19), LITERATURA I JĘZYK

DOROTA KOCZOR (Kraków)

POETYKA KONTRASTU. WOKÓŁ *HISTORII MANIAKÓW* ROMANA JAWORSKIEGO

Abstract

Poetics of Contrast. About *Historie maniaków* (*Stories of Madmen*) by Roman Jaworski

Summary

The aim of the article is to study the mechanism of creating grotesque in Roman Jaworski's collection of short stories titled *Historie Maniaków* (Stories of Madmen). The analysis of the structure of Jaworski's work (plot, character construction, metaliterary passages) has shown that the contrast between the figure of fulfilment and its degeneration is the semantic category which constitutes the grotesque world of his stories. Meaningful with regard to ontology, epistemology and axiology negative categories such as nothingness, deformation or ugliness, within the historical-literary context function as an opposition to dominant at that time poetics of symbolism. Simultaneously, they become an expression of the typical of modernist awareness crisis of the subject, and of the doubt in the cognitive and representative potential of language.

Key words: grotesque, oxymoron, contrast, Roman Jaworski, negative poetics, modernism, symbolism

Translated by Dorota Koczor

Przed laty Włodzimierz Bolecki, powołując się na „dziwną parodię", „poważną groteskę" i „nietragiczną tragedię", stwierdził, iż: „wszystkimi kategoriami estetycznymi Jaworskiego rządzi oksymoron"[1]. O ile w świetle przytoczonych powyżej konstatacji wniosek ten wydaje się uzasadniony, o tyle nie sposób przyznać, by w pełni oddawał on istotę mechanizmu tworzenia przez Jaworskiego takiej kategorii estetycznej, jaką jest groteska – szczególnie w przypadku holistycznego spojrzenia na zbiór opowiadań zatytułowany *Historie maniaków*. Spróbujmy zatem rozłożyć akcenty nieco inaczej i pojęcie oksymoronu zastąpić

[1] W. Bolecki, *Jaworski redivivius,* „Twórczość" 1978, nr 12, s. 105.

kontrastem. Owo nieznaczne przesunięcie wprowadza istotną zmianę w proces pojmowania wspomnianych opowiadań zarówno w wymiarze ich poetyki, jak i znaczenia historycznoliterackiego.

Na pozór obie figury są sobie bliskie. Zarówno oksymoron, jak i kontrast stanowią jakości estetyczne „ostre". U ich podstaw leżą dysonans i napięcie, estetyczne i intelektualne zaskoczenie, niepokój poznawczy. Kontrast poprzestaje jednak na wydobyciu różnicy, jego zasadę stanowi właśnie ów rozdźwięk, semantyczna i ontologiczna przepaść. Oksymoron natomiast, podkreślając opozycyjność zestawionych znaczeń, stwarza równocześnie semantycznie sprzeczną, lecz ontologicznie umotywowaną całość. Efektem zestawienia o charakterze oksymoronicznym jest zatem nowa jednostka semantyczna oddająca niesprowadzalne do jednoznacznej werbalizacji jakości. Kontrast zaś nie prowadzi do wytworzenia pojęcia nowego, co więcej – podaje w wątpliwość te, którymi operuje. Wykorzystuje to, co znane, by te właśnie zadomowione w języku kategorie zrewaloryzować.

Pierwszy z omawianych gestów semantycznych jest przy tym niezwykle ambiwalentny. Ma w sobie coś z błysku przedintelektualnej intuicji – dotyka zjawisk, których istota wymyka się rozumowi i nie znajduje odzwierciedlenia w języku. W obliczu niewyrażalnego oksymoron podejmuje próbę stworzenia substytutu językowego nazwania, ekwiwalentu tego, co niepojęte. Posługuje się zatem unicestwieniem funkcjonujących znaków językowych, lecz w perspektywie takiego działania zawsze widoczne jest pragnienie przywrócenia utraconej na drodze werbalizacji jedności[2]. Tymczasem kontrast zasadza się na rozmyślnym wydobywaniu z różnie konotowanych pojęć tego, co – zderzając się ze sobą – zmienia dotychczasowy ich obraz. Oksymoron może więc być traktowany jako strategia pozytywna, u podstaw której tkwi marzenie o monizmie[3], gdy tymczasem dualistyczny w swym charakterze kontrast zawiera w sobie wiele z negacji charakterystycznej dla postrzegania świata w jego antagonizmach. Kreacyjnemu charakterowi pierwszego odpowiada zatem destrukcja wpisana w drugi, pozytywnym założeniom oksymoronu przeciwstawia się negacja kontrastu. We wspomnianym zbiorku nie idzie zaś przecież o dialektykę wydobywającą nowe jakości w zderzeniu sprzecznych względem siebie kategorii, lecz właśnie o dojmujące poczucie nieprzezwyciężalnego rozdźwięku pomiędzy ideą a realizacją, istotą zjawisk a zafałszowanym wyobrażeniem o nich, pragnieniem i jego skarlałym urzeczywistnieniem. Jak zauważa bowiem Ryszard Nycz, świat Jaworskiego to: „świat, w którym sprzeczności się nie znoszą, lecz

[2] Tak właśnie definiuje oksymoron Erazm Kuźma w studium poświęconym twórczości Tadeusza Micińskiego. Zob. E. Kuźma, *Oksymoron jako gest semantyczny w twórczości Tadeusza Micińskiego*, [w:] *Studia o Tadeuszu Micińskim*, pod red. M. Podrazy-Kwiatkowskiej, Kraków 1979, s. 199-200.

[3] Ibidem.

tylko obijają o siebie wzajemnie”[4]. Z ich zderzenia rodzi się lęk, z negacji wyrasta niepewność, a spoza wszechobecnej sprzeczności wyziera wpisana w ludzkie życie tragiczna niespójność.

I właśnie owa niepokojąca niespójność, która w materii literackiej jawi się jako „kontrast pomiędzy porządkiem świata znanym z naszego normalnego doświadczenia a nieładem”[5] – zyskuje w *Historiach maniaków* konkretyzację w postaci groteskowego napięcia między stale obecną jako wzór figurą dokonania a jej wynaturzonym urzeczywistnieniem. Aktualizując się na różnych płaszczyznach dzieła literackiego – ontologii postaci, przebiegu akcji czy wreszcie fragmentów metaliterackich – staje się ona wyrazem sprzeciwu wobec wyrosłej na gruncie idealizmu symbolistycznej odpowiedzi na kryzys języka i podmiotu. Sprzeciwu wynikającego z rozczarowania łatwością, z jaką próby przekroczenia poznawczych i językowych barier stojących na drodze do idei przeistoczyły się z potencjalnego rozwiązania w intelektualną i estetyczną pułapkę. Należy bowiem pamiętać, że wyrosły na gruncie platońskiego idealizmu symbolizm, ani na chwilę nie tracąc z oczu niepojętego *mare tenebrarum*, ostatecznie wypracował wszakże wobec grozy nieznanego strategię pozytywną[6]. Rezygnacja z formy doprowadzonej do końca na rzecz nastrojowej ekwiwalentyzacji i techniki sugerowania stanowiła swoisty kompromis, w którym poprzestanie na dziele wewnętrznie ukończonym[7] gwarantowało spokój w miejsce rozjątrzenia powodowanego świadomością istnienia niewyrażalnego. Drugie oblicze tego problemu stanowiła zaś coraz wyraźniejsza świadomość podwójnej roli języka zapośredniczającego wyrażaną rzeczywistość[8]:

> Symbolistyczne nurty miały zaradzić owej reifikującej i wyobcowującej władzy języka pojęciowego. Funkcja ekspresywna, ewokacyjna, magiczna, wyparła z poezji zwłaszcza funkcję poznawczą i komunikacyjną; język był tu medium nie w sensie

[4] R. Nycz, *Gest śmiechu. Z przemian świadomości literackiej początku wieku XX (do pierwszej wojny światowej*), [w:] idem, *Język modernizmu. Prolegomena historycznoliterackie*, Wrocław 1997, s. 248.

[5] L. B. Jennings, *Termin „groteska”*, przeł. M. B. Fedewicz, „Pamiętnik Literacki” 1979, z. 4, s. 311.

[6] Zob. M. Podraza-Kwiatkowska, *Symbolizm i symbolika w poezji Młodej Polski*, Kraków 2001.

[7] Otto Friedrich Bollnow, badając zagadnienie nieukończonych dzieł Michała Anioła, przyczynę i uzasadnienie owego nieukończenia odnajduje w rozpowszechnionym w renesansie neoplatonizmie. Na tej podstawie dokonuje rozróżnienia na dzieło wewnętrznie i zewnętrznie ukończone: „zarzucone przez twórcę dzieło, w świetle wspomnianej koncepcji filozoficznej wyjaśnia się tym, że idea jest już w samym dziele poznawalna jako taka, chociaż realizacja nie w pełni jej jeszcze odpowiada. W tym sensie można rozróżnić pomiędzy wewnętrznym i zewnętrznym ukończeniem”. O. F. Bollnow, *O dziele nie ukończonym, o dziele nie do ukończenia*, przekład G. Sowinski, „Logos i Ethos” 1992, nr 2, s. 96.

[8] Należy tu również pamiętać o tym, iż „Coraz ostrzejsza i powszechniejsza staje się w tym okresie świadomość nieuchronności uwikłania w język, upośredniczającego nasz kontakt ze światem wewnętrznym i zewnętrznym, a także rozpoznanie jego aktywnej roli (czynnika kształtującego obraz rzeczywistości i stąd oddziałującego na rezultat poznania). Coraz częściej dostrzega się także siłę oporu, jaki język stawia pragnieniem i możliwościom wyrazowym podmiotu”. R. Nycz, *Język modernizmu. Doświadczenie wyobcowania i jego konsekwencje,* [w:] idem, *Język modernizmu…, op. cit*., s. 53.

> neutralnego środka przekazu komunikatu, lecz raczej w spirytystycznym znaczeniu nieobliczalnego narzędzia niewyrażalnego sensu, który w nim zagadkowo dochodzić miał do głosu.[9]

Programowego niedokonania Jaworskiego nie sposób jednak zestawiać z optymistycznymi założeniami symbolistów. Figura nieukończenia nie jest tu zgodą na nieuchronną rozbieżność między ideą a formą, lecz gwałtownym protestem zarówno przeciwko artystycznej sztampie (w jaką szybko przeistoczyła się figura sugerowania[10]), jak i – szerzej – kondycji człowieka, który pragnąc uchwycić istotę życia, paradoksalnie skazuje je tym samym na funkcjonowanie w martwej skorupie słowa[11]. Nie ma zatem u Jaworskiego ani poznawczej satysfakcji autentycznego doświadczenia znajdującego wyraz w języku, ani tym bardziej spokoju płynącego z kojącego przekonania o istnieniu wartości absolutnych – jest za to dojmujące poczucie kryzysu podmiotu, który w obliczu niemożności jakiegokolwiek dokonania zgadza się „na co bądź".

1. „Trzy towarzyszki każdego zamiaru: naiwna połowiczność, błazeństwo i lichwa"[12]

By zyskać przeświadczenie o roli, jaką w *Historiach maniaków* odgrywa figura niedokonania, nie trzeba nawet zagłębiać się w lekturę – wystarczy przejrzeć spis treści, a tytuły opowiadań zaświadczą już o predylekcji autora do eksploatowania tej właśnie kategorii. *Miał iść*, *Zepsuty ornament* czy wreszcie *Amor milczący, czyli o całkowitej niemożliwości, by pewien młodzian zakochał się w damie jakiejkolwiek* sugerują, że osią konstrukcyjną owych utworów Jaworski uczynił napięcie między tym, co potencjalnie mogłoby zostać wcielone w życie w określonym kształcie a tym, co ostatecznie pozostaje nieurzeczywistnione lub zyskuje kształt nieadekwatny wobec zamiaru. Przekonanie to potwierdza następnie lektura wszystkich opowiadań. Większości działań bohaterów niczym cień towarzyszą bowiem trojakiego rodzaju zjawiska: po pierwsze – nieudolność, niezręczność i nieodpowiedniość podejmowanych czynów; po drugie – powodowana zewnętrznymi okolicznościami lub wewnętrznym nieopanowanym sprzeciwem niemożność doprowadzenia własnych działań do końca i wreszcie – po trzecie – wyrozumowana niechęć wobec realizowania jakichkolwiek zamiarów. Na płaszczyźnie odbioru akcji bawią więc sprzeczne z potocznymi wyobrażeniami działania przeradzające się w następstwie wspomnianych trzech mechanizmów w czyny karykaturalnie wynaturzone,

[9] Ibidem, s. 64.
[10] Ibidem, s. 68.
[11] Ibidem, s. 60-63.
[12] R. Jaworski, *Opowieść o smutku czterech ścian*, [w:] idem, *Historie maniaków*, Kraków 1978, s. 220.

wręcz absurdalne. W planie ideowym okazuje się jednak, że owo groteskowe wypaczenie jest przykrym rewersem wszelkich ludzkich działań, przed którym nie sposób się ustrzec. Zatem, mimo naturalnej dla człowieka potrzeby doprowadzania swoich czynów do końca, pokusa wcielania zamiarów w życie za każdym razem okazuje się zgubna. Jeśli bowiem nie prowadzi nawet do oczywistej katastrofy, tak jak dzieje się to chociażby w przypadku Medi czy mecenasa Fallusa, to i tak przeradza się jedynie w lichą karykaturę urągającą zarówno myśli, jak i jej autorowi. Swoją pełnię problematyka ta osiąga w *Opowieści o smutku czterech ścian*:

> Spostrzegał jako stałe towarzyszki każdego niemal rodzącego się czynu trzy nieodłączne konieczności: naiwną połowiczność, błazeństwo i lichwę. Z koniecznościami tymi umieli trwale się zbratać wszyscy Abderyci […]. Stąd ich przeraźliwe wrzaski i małpie wycia o czyn, o czyn. Stąd wypaczenie i ośmieszenie każdej zacisznej myśli przez gromadne, nieudolne wykonanie. […] Chęć czynu zgniótł w sobie […]. Uroczyście wzgardził doskonałością prac wykonywanych naśladowczo na zamówienie dnia i według miary znikomych, przeciętnych abderyckich pożytków.[13]

„Ocalanie istoty rzeczy", jak w słynnym szkicu określił ideę wyrażoną w powyższym fragmencie Karol Irzykowski, polega zatem na świadomej negacji. Miast nieudolnego spełnienia – wyrzeczenie się jakichkolwiek działań. Zgoda na własną bezczynność w miejsce fałszywej satysfakcji. Irzykowski, *nota bene* zwolennik konceptualizmu literackiego[14], konstatuje:

> Jedynym więc godziwym sposobem „ziszczania" jest uroczysta groteska skazana z góry na fiasko. Podkreśla tu autor – dość zresztą niejasno – konieczność ocalania istoty marzeń czy ideałów kosztem ich niezniszczenia, czy też zniszczenia w świecie zewnętrznym. W intencji autora leży upatrywać najwartościowszą stronę rzeczy właśnie w ich antytezie, w ich zaprzeczeniu.[15]

Niemożliwości zrealizowania zamierzeń w planowanym kształcie odpowiada niemożność pełnego poznania. Postać Pichonia, który, jako *homo vigilans*, stanowi figurę człowieczego losu, przekonuje, że osiągnięcie epistemologicznej pełni pozostaje poza zasięgiem ludzkich możliwości. *Ignoramus et ignorabimus*. Nawet prorokowi, jakim jest Pichoń, dostępny jest jedynie niższy szczebel

[13] Ibidem, s. 220-221.

[14] Irzykowski, dostrzegając przepaść pomiędzy koncepcją ideową a jej literackim wcieleniem, świadomie wyrzekał się realizacji własnych pomysłów, tworząc dzieła *in mente*: „konceptualizmu literackiego nie da się utożsamić z żadną ze strategii prowadzących do powstania gotowych dzieł. Oznacza on głęboką ingerencję w ontologiczną tożsamość dzieła i każe je rozpatrywać jako dokumentację idei (zamysłów) dzieł wyższego rzędu: nie przeznaczonych do realizacji, zaledwie pomyślanych, a zwłaszcza – niemożliwych. Forma tej dokumentacji, pomimo wysokiego nieraz stopnia organizacji estetycznej, stanowi jedynie manifestację braku formy w dziele (materiale) »właściwym«". A. Wiedemann, *Konceptualizm literacki Karola Irzykowskiego. Dziennik, wiersze, dramaty*, „Pamiętnik Literacki" 1995, z. 4, s. 3.

[15] K. Irzykowski, *Ocalanie „istoty rzeczy" (Roman Jaworski: „Historie maniaków")*, [w:] idem, *Czyn i słowo*, Kraków 1980, s. 528.

poznania – jego pytanie o dysponenta praw do ziemi i jej sprzedawcę pozostaje przecież bez odpowiedzi[16].

Zarówno wyrzeczenie się jakichkolwiek czynów, jak i zniekształcające zamysł wcielanie ich w życie, prowadzą do rozwiązań groteskowych. Na miejsce świata, którego byśmy oczekiwali – świata, w którym podjęte działania zmierzają ku konkretnemu celowi, w którym wybrańcy nie czekają na znak pochodzący ze studni kamiennych proroków, zakochani mężczyźni nie odstępują swej wybranki największym łajdakom, a ocalenie miasta nie dokonuje się poprzez jego spalenie – zjawia się świat absurdalny, wyjęty z ustalonych, narzuconych mu przez logikę i zdrowy rozsądek ram. Przyglądając się jednak bliżej owym „sztucznym awanturom", można odnaleźć w nich niepokój charakterystyczny dla dokonujących się w XX wieku przemian światopoglądowych i cywilizacyjnych. Zanegowaniu dotychczasowego kartezjańskiego „podmiotu pewnego siebie"[17] oraz możliwości języka reprezentującego poznawcze zdolności człowieka towarzyszy wyczerpanie obowiązujących dotąd formuł artystycznych. Spoza uświęconych konwencją obrazów o idealnej miłości, wędrówce w poszukiwaniu absolutu czy wybitnej jednostce niosącej wybawienie ludzkości[18] wyziera pustka i fałsz. Odpowiedzią na nie staje się w przypadku Jaworskiego groteska, która – jak wielokrotnie podkreślał świetny znawca tej kategorii, Lech Sokół – zawsze nasila się w dobie duchowego kryzysu[19]. Parafrazując zdanie Jana Kotta[20], można by zatem stwierdzić, że Jaworski fika artystyczne koziołki, bo jest to jedyna możliwość zajęcia właściwej pozycji wobec świata, który stanął na głowie.

Reasumując, należy podkreślić, że doskonałe idee pozostają takowymi jedynie w sferze marzeń. Realizacja zamysłów nieodwołalnie wiąże się

[16] Fragmenty odnoszące się do władcy ziemi są zresztą wspaniałym przykładem na „klasyczną groteskowość" pomysłów Jaworskiego. W osobie „ziemskiego wielkorządcy" dokonuje się bowiem ukazanie demoniczności poprzez trywialność (cecha przypisywana grotesce przez Lee Byrona Jenningsa) oraz prezentacja świata, który nagle staje się obcy, groźny i niezrozumiały m.in. na skutek niemożliwości określenia, kto nim kieruje (dominanta semantyczna groteski w koncepcji Wolfganga Kaysera).

[17] R. Nycz, *Tropy „ja". Koncepcje podmiotowości w literaturze polskiej ostatniego stulecia,* [w:] idem, *Język modernizmu…, op .cit*., s. 89.

[18] A. Łebkowska, *Romana Jaworskiego gry z odbiorcą*, „Pamiętnik Literacki" 1981, z.1, s. 23.

[19] L. Sokół, *O pojęciu groteski (II)*, „Przegląd Humanistyczny" 1971, nr 3. Opinia Sokoła pokrywa się zresztą z ustaleniami jednego z najwybitniejszych badaczy groteski – Wolfganga Kaysera. Niemiecki badacz wyróżnił w dziejach ludzkości trzy epoki, w których najwyraźniej ujawniała się groteska: „wiek XVI, okres między »burzą i naporem« a romantyzmem i wreszcie modernizm". Przyczyn popularności owej kategorii we wspomnianych okresach Kayser doszukiwał się właśnie w wyczerpaniu dotychczasowego paradygmatu, przy czym modernizm „kwestionował ważność pojęć antropologicznych i stosowność przyrodniczych, którymi to pojęciami usiłował posługiwać się w swych syntezach wiek XIX. Twory groteskowe są najgłośniejszym i najdobitniejszym protestem przeciwko wszelkiemu racjonalizmowi i wszelkiej systematyzacji myślenia". Zob. W. Kayser, *Próba określenia istoty groteskowości*, „Pamiętnik Literacki" 1979, z. 4, s. 279-280.

[20] Cyt. za: A. Janus-Sitarz, *Groteska literacka. Od diabła w Damaszku po Becketta i Mrożka,* Kraków 1997, s. 7.

ze sprowadzeniem ich do poziomu marnej błazenady. Dlatego pozytywnie waloryzowane jest to, co pozostaje nieurzeczywistnione, tak jak królestwa, nad którymi może panować Medi i podróże Pichonia palcem po mapie. Tyle że w przypadku opowiadania *Medi* narrator pokrzepiająco mówi jeszcze: „A nie odczuwaj żalu, że się nie ziszcza marzenie, gdyż w tym cała jego siła i prawdziwość”[21], natomiast poczynając od *Trzeciej godziny*, zasiewa już w czytelniku przykre i frustrujące przeświadczenie, że jedyne dokonanie, jakie go czeka, to dokonanie własnego żywota w żołądku wiecznie nienasyconego żarłoka – straszydła, które kupiło świat wraz z ludźmi. A więc tragedia, „tylko bardzo przykre, że właściwie tragedia kupiecka”[22].

2. O nieprawidłowym niemowlęciu, niegodnym proroku, Doktorze Fallusie i Marku nie-Hamlecie

Kolejnym intelektualnym i artystycznym napięciem, w jakim aktualizuje się kontrast pomiędzy figurą dokonania a figurą niedokonania, jest zderzenie bohaterów o charakterze skończonym i pełnym z postaciami o statusie ontycznym wewnętrznie sprzecznym, niedokończonym czy wręcz kalekim i ułomnym. W opowiadaniach Jaworskiego aż roi się od groteskowych postaci garbusów, szaleńców, sobowtórów czy quasi-romansowych heroin ze sztuczną szczęką, przy czym określenia ich mianem groteskowych dokonuje się tutaj na zasadzie pewnej automatycznej kwalifikacji repertuarowej. Immanentnie groteskowy charakter mają zaś dopiero celowo zderzone ze sobą koncepcje ideowe skrywające się za kontrastującymi ze sobą postaciami.

Figurę dokonania w sferze ontycznej najpełniej realizuje Dora z opowiadania *Medi*. W kreacji tej postaci omawiana kategoria znajduje wyraz w doskonałości cielesnej kobiety. Uroda Dory – zgodnie z wiekową, fundamentalną dla estetyki klasycznej, tradycją utożsamiania doskonałości z tym, co dokonane[23] – jest zatem pięknością skończoną, w pełni ukształtowaną. Jednak wbrew paradygmatowi klasycznemu sprzęgającemu doskonałość z wartościowanym bezwzględnie pozytywnie pięknem, ideał wcielony w życie w jej osobie jest przez Jaworskiego waloryzowany negatywnie. Dokonanie jest w przypadku Dory równoznaczne z ograniczeniem, zamknięciem i wyczerpaniem. Mimo swej doskonałości, nie jest ona w stanie wydać na świat istoty podobnej do siebie i godnej miłości Fryderyka. W końcu, jak zauważa Otto Friedrich Bollnow, już „*Sturm und Drang*, a później także filozofia życia na przełomie XIX i XX wieku widziały w formie

[21] R. Jaworski, *Medi*, [w:] idem, *Historie maniaków, op. cit*., s. 71.

[22] R. Jaworski, *Trzecia godzina*, [w:] idem, *Historie maniaków, op. cit*., s. 87.

[23] Na nierozerwalny związek pojęć: doskonałość i dokonanie wskazywał już Władysław Tatarkiewicz, który w rozprawie *O doskonałości*, powołując się na etymologię tytułowej kategorii, definiował ją właśnie jako dokonanie, dokończenie, wykończenie. Zob. W. Tatarkiewicz, *O doskonałości*, Warszawa 1976, s. 5-6.

element skostnienia i martwoty, przeciw któremu burzy się życie w swej żywości i dynamice”[24].

Sztuczność, nieautentyczność oraz zamknięcie w formie odpowiadającej banalnemu wyobrażeniu piękna zderza się w utworze z niedoskonałym, acz waloryzowanym pozytywnie, wizerunkiem Medi. Dziewczynka staje się bliska ojcu dopiero wtedy, gdy na jej policzku pojawia się czerwona plamka. W następstwie tego zdarzenia przestaje być w oczach narratora wstrętnym, „regularnym niemowlęciem”, a jej istnienie nabiera znaczenia dzięki przełamaniu standardowego wyobrażenia o pięknie i doskonałości. Podporządkowanie całego życia Medi owej plamce, która staje się podstawowym wyznacznikiem jej odrębnej tożsamości, stanowi o groteskowości konstrukcji tej postaci zawłaszczonej odtąd przez naznaczającą ją skazę[25].

To jednak nie jedyny mechanizm kreowania groteskowych postaci, z jakim mamy do czynienia w *Historiach maniaków*. Zapowiedzi kolejnego z nich pojawiają się już we wcześniejszych opowiadaniach, a swoje apogeum osiąga on w *Amorze milczącym*. Mowa tu mianowicie o zjawisku, jakim jest przybieranie masek, odgrywanie narzuconych okolicznościami ról. Nie chodzi tu jednak o świadome teatralizowanie rzeczywistości, kreowanie „uroczystej groteski”, jak dzieje się to w przypadku inscenizowania koronacji Medi, lecz o ujawniającą się mimowolnie skłonność człowieka do wchodzenia w rolę. Negatywnie waloryzowana figura dokonania konkretyzuje się w tym przypadku w postaci wtłaczania bohaterów w gotowe schematy zachowań, przyjmowania z góry określonych w swym kształcie wzorów, co tak wyraźnie ujawnia się w *Zepsutym ornamencie*.

Problematyka ta ulega zresztą pogłębieniu i urasta do rangi dominanty tematycznej w opowiadaniu *Amor milczący*. Zogniskowane wokół zagadnienia reżyserowania cudzych działań i niemożliwości zapanowania nad własnymi, losy mecenasa Fallusa to w istocie ukazanie wewnętrznej walki człowieka z banałem i sztucznością, jakie czają się u kresu dokonania każdego czynu, niezależnie od tego, czy będzie to dobrze spuentowana wypowiedź podczas mowy adwokackiej, czy też wyznanie miłości ukochanej kobiecie. Poprzez groteskową konstrukcję mecenasa Fallusa oraz pozostałych „miłośników miłości” („Don Juanów na pensji, uczuciowych rozbitków, wycofanych z obiegu lowelasów”) Jaworski przekonuje, że zapośredniczający rzeczywistość język odziera człowieka z możliwości autentycznego doświadczania oraz wyrażania, skazując go na rolę wiecznego aktora, a równocześnie widza w marnym spektaklu z fałszywie brzmiącymi kwestiami[26].

[24] O. F. Bollnow, *op. cit.*, s. 100.

[25] Wyjątkowość dziewczynki otwiera przed nią nowe światy, po których przewodnikiem staje się *nota bene* paw. Jej twórcze działanie zostaje jednak gwałtownie przerwane przez matkę, która odzyskuje spokój ducha dopiero wraz z uporządkowaniem istoty swej córki. Pełnię równowagi duchowej osiąga ona wtedy, gdy ojciec Medi – już po śmierci dziewczynki – przekazuje jej stos pudełek opisanych odpowiednio: „rączka Medi”, „serduszko Medi”, „plamka Medi”.

[26] Nieprzypadkowo mecenas Fallus w momencie wyznania miłości gumowej miss spogląda na swoje odbicie w lustrze.

Kolejnym zabiegiem wartym odnotowania jest fakt, iż uprzywilejowani bohaterowie Młodej Polski, przeglądając się w lustrze groteski Jaworskiego, przeistaczają się w postaci skarlałe, mizerne i wynaturzone. *Historie maniaków* zaludniają postaci odarte z przynależnych ich statusowi godności i powagi. Mowa tu chociażby o sprzecznych z konwencjonalnym wyobrażeniem figurach zmarnowanego „ucznia wieczności" czy „zbawcy", który skazuje na zagładę rodzinne miasto, gubiąc przy okazji siebie i własną ciotkę. Taki charakter przybierają w opowiadaniach Jaworskiego postaci Pichonia i Marka, a także doktora Fallusa[27]. Są to bohaterowie niewydarzeni, niedorastający do ról proroka czy Hamleta. Odpowiadają oni czasom, w którym przyszło im żyć i są skrojeni na ich miarę. Daleko im do kulturowych wzorów, które – jako ściśle określone i utrwalone w ramach pewnej tradycji – można traktować jako dokonane i spetryfikowane. Na ich tle Pichoń i Marek zyskują jednak przewagę, gdyż niedoskonałość także w tym przypadku jest u Jaworskiego nacechowana pozytywnie. Daje bowiem szansę przezwyciężenia ograniczeń tego, co skostniałe. Paradoksalnie słabość bohaterów (np. zez i epilepsja Pichonia czy znamię na policzku Medi) decyduje o ich sile, bowiem: „ułomność to owszem »niegotowość« i »nieskończoność«, ale również tajemniczy znak wybrania i przekleństwa"[28].

3. Literatura „niedoprowadzona do końca"

W przypadku twórczości Jaworskiego sporo uwagi zwykło się poświęcać postulowanej przez niego estetyce brzydoty. Tymczasem niemniej znaczącą rolę odgrywa drugi człon programowej wypowiedzi twórcy wyrażającej chęć zapoczątkowania „literatury brzydkiej i trudnej". Autor *Historii maniaków* zwraca się zatem do czytelników: „Bądźcie łaskawi spodziewać się pomyśleń nawet w słowach skromnych i maciutkich i sami składajcie sobie pogmatwane sensy, marząc, gdyż w tym jest rozkosz czytania"[29].

Programowa estetyka Jaworskiego postrzegana przez pryzmat niedokonania sytuuje się w opozycji do literatury, którą można by określić mianem dokonanej – a zatem w ocenie pisarza łatwej, niestawiającej przed czytelnikiem wyzwań, usypiającej jego czujność, operującej konwencjami w celu powtórzenia tego, co zostało już powiedziane wielokrotnie. Przed taką właśnie literaturą Jaworski chroni się nie tylko pisząc wprost o tym, jak, kiedy i z jakim nastawieniem powinno się jego opowiadania czytać, lecz przede wszystkim poprzez konstruowanie figur nieoczywistych, kontrastujących z dominującymi wzorcami, a dokładniej poprzez wykorzystywanie znanych schematów, dekonstruowanie ich oraz przypisywanie

[27] Niezwykle ciekawe efekty mogłaby przynieść właśnie interpretacja swoistego niedokonania owych postaci poprzez pryzmat metodologii wypracowanej na gruncie intertekstualności.

[28] R. Nycz, *Gest śmiechu…*, *op. cit*., s. 248.

[29] R. Jaworski, *Amor milczący, czyli o absolutnej niemożliwości, by pewien młodzian zakochał się w damie jakiejkolwiek*, [w:] idem, *Historie maniaków*, *op. cit*., s. 180.

im nowych znaczeń. Taki mechanizm działania nie jest zaś niczym innym, jak jednym z najpopularniejszych określeń sposobów konstruowania groteski w ogóle[30]. Ta przecież ze swej istoty odrzuca formy zamknięte i dokonane, wybiera otwartość i pogranicze, ponieważ stanowi sprzeciw wobec dominującej poetyki i zawartego w niej sposobu postrzegania świata[31].

W momencie, w którym na scenę literacką wkracza Jaworski prozaik (pierwodruk otwierającego tom opowiadania *Miał iść* to rok 1905[32]), ową dominującą poetyką jest nadal symbolizm[33], który utracił już jednak twórczy impet i oryginalność, przeradzając się w praktykę o znaczeniu negatywnym. Oznacza to, iż poza tym, że jako zespół dominujących tendencji artystycznych coraz częściej stawał się jedynie tłem dla rozwiązań nowatorskich[34], podlegał przede wszystkim dewaluacji, zmieniając się pod piórem epigonów w nieznośną manierę literacką. W twórczości Jaworskiego odegrał zatem rolę przede wszystkim jako antywzór. Młodopolska sztampa staje się w *Historiach maniaków* podstawą warstwy językowej, lecz wraz z całym symbolistycznym *entourage*'em służy w niej jedynie sparodiowaniu „trylowych popisów" „niesfornej i pretensjonalnej bandy lirycznych śmierdziuchów"[35]. Jaworski świadomie prowokuje zatem odbiorcę do estetycznej gry. Jak przystało na modernistę (w rozumieniu Ryszarda Nycza) czyni „dziwnym, obcym i niezrozumiałym to, co było wcześniej oczywiste, przymuszając nas, czytelników, do skupienia na tym krytycznej uwagi"[36].

* * *

Obecny w opowiadaniach Jaworskiego groteskowy kontrast pomiędzy dokonanym a niedokonanym jest czymś znacznie więcej niż tylko powracającym motywem treściowym. Tkwi on bowiem u podstaw założeń ideowych autora i jest obciążony wartościującymi sądami. Każdorazowo aktualizują się one poprzez trzy omówione pary pojęć: zrealizowane – niezrealizowane, doskonałe – niedoskonałe oraz dopowiedziane – niedopowiedziane, przy czym to właśnie kategorie kryjące się za drugimi członami owych zestawień waloryzowane są pozytywnie. Potencjalność pierwszych ogniw powyższych opozycji kontrastująca z namacalną obecnością jakości stanowiących ich zaprzeczenie zbliża propozycję Jaworskiego do zjawiska określanego mianem poetyki negatywnej

[30] M. Głowiński, *Groteska we współczesnej literaturze polskiej*, [w:] idem, *Intertekstualność, groteska, parabola: szkice ogólne i interpretacje*, Kraków 2000, s. 155.

[31] A. Łebkowska, *op. cit*., s. 20-21.

[32] B. Chełminiak, T. Podoska, *Nota wydawcy*, [w:] R. Jaworski, *Historie maniaków, op. cit*., s. 290.

[33] Sam Jaworski, *nota bene*, debiutował lirykami o wiele mówiących tytułach: *Śpiew o czujnej duszy* i *Błądnica*. Ibidem, s. 287.

[34] Odwołuję się tu do założeń interpretacji historycznoliterackiej Janusza Sławińskiego. Por. J. Sławiński, *O problemach „sztuki interpretacji"*, [w:] idem, *Dzieło, język, tradycja*, Warszawa 1974.

[35] R. Jaworski, *Amor milczący… op. cit*., s. 178.

[36] R. Nycz, *Język modernizmu…*, *op. cit*., s. 75.

lub poetologii[37]. Wyróżniane na jej gruncie opozycje: ontologiczna (byt – niebyt), aksjologiczna (piękno – brzydota) i gnozeologiczna (prawda – fałsz)[38], odpowiadając rozróżnieniom, na których oparte zostały *Historie maniaków*, pozwalają usytuować opowiadania z tego tomu w kręgu „literatury nowoczesnej wyrastającej z ironii romantycznej"[39]. Jaworskiemu, w pełni świadomie operującemu takimi kategoriami jak nicość, deformacja czy antyiluzjonizm, daleko jednak do tego rodzaju twórczej negacji, zza której wyłania się możliwość nowego porządku[40]. Przedstawiony w *Historiach maniaków* groteskowy świat na opak niczego nie ocala, nie przezwycięża grozy, poprzestaje na skonstatowaniu ułomności człowieka i w tym się wyczerpuje[41]. Ludyczność i autotematyczność tej prozy stanowią niewątpliwie jej akcenty pozytywne, jednak jest to tylko zabawa urządzona na zgliszczach. Właściwym żywiołem *Historii maniaków* jest zaprzeczenie i negacja, „wżerający się wszędzie bakcyl zwątpienia i sprzeciwu"[42].

Podsumowując, można pokusić się o stwierdzenie, że Jaworski zastał świat zamknięty w formule estetyki, którą uznał za wyczerpaną[43]. Nie odpowiadał mu język sprowadzony do wyrażeń fałszujących rzeczywistość i wywłaszczających podmiot z możliwości jej poznania, a nie wierząc w możliwość autentycznej odnowy, poważył się na krok ostateczny. Wykorzystał ów język, by zdyskredytować zarówno samo narzędzie, jak i świat przezeń opisywany. Posłużył się figurą kontrastu, by za jego pomocą podważyć obowiązujące założenia ontologiczne, epistemologiczne i aksjologiczne. Zanegował w ten sposób idee stojące u ich podstaw, nie podjął jednak próby stworzenia jakości nowej, alternatywnej wobec wyszydzonego. Poprzestał na negacji, wyczerpując się w krytyce. Wykorzystując sprzeczność, odsłonił pustkę.

---

[37] Zob. E. Kuźma, *O poetyce negatywnej. Od poetyki do poetologii, od poetologii do metapoetyki*, [w:] *Poetyka bez granic*, pod red. W. Boleckiego i W. Tomasika, Warszawa 1995.

[38] Ibidem, s. 42.

[39] Tak miejsce i źródło poetyki negatywnej określał jeden z pierwszych badaczy tej kategorii – Artur Sandauer, na którego m.in. powołuje się Kuźma. Ibidem, s. 42.

[40] Zob. *O kategoriach pozytywnych w poetologiach negatywnych*. Ibidem, s. 47-51.

[41] I właśnie to głęboko tragiczne przekonanie tkwiące u podstaw opowiadań Jaworskiego zadecydowało o tym, iż Maria Podraza-Kwiatkowska, pisząc o *Historiach maniaków*, bardzo silnie podkreślała obecną w nich: „tragiczną drwinę, która wynika z głębokich, zaprawionych sceptycyzmem przemyśleń nad sensem istnienia i nad ułomnością natury ludzkiej". M. Podraza-Kwiatkowska, *Literatura Młodej Polski*, Warszawa 1992, s. 269.

[42] R. Jaworski, *Amor milczący*…, *op. cit*., s. 186.

[43] W swojej interpretacji postawy autora *Hamleta wtórego* nawiązuję – również poprzez retorykę – do rozważań Nycza, który – po pierwsze – podkreślał, iż „świadomość językowa stanowiła niewątpliwie istotny składnik immanentnej poetyki Jaworskiego", po drugie zaś analizował ówczesny kryzys kategorii reprezentacji, powołując się na językowe doświadczenia Charlesa Baudelaire'a i Friedricha Nietzschego. Por. R. Nycz, *Język modernizmu*…, *op. cit*., s. 49; 62-63.

ROCZNIK PRZEMYSKI, t. 51: 2015
z. 2 (19), LITERATURA I JĘZYK

ANNA HAJDUK (Kraków)

PIĘTNO SHOAH W POETYCKICH TEKSTACH O ZAGŁADZIE

Abstract

The mark of Shoah in poetic texts on the Holocaust

Summary

The article discusses the poetry which takes up the theme of the Holocaust of the Jews during the Second World War. It is composed of four parts. The first one concerns the issue of the "inexpressibleness" of the experience of the Shoah – the influence of the Holocaust on language and human communication. The second part explores the motif of destructive mark that the Holocaust had left on the perception of Europe's cultural heritage. The third part of the article includes interpretation of poetic works in which crisis of faith is visible as well as doubt in God's omnipotence, brought about by the tragic events of the years 1939-1945. The last part deals with the theme of Jewish tradition – identity, customs and symbols, which had to undergo reinterpretation due to the Shoah. This article is supposed to show the mark left by the war and the Holocaust, which – on many planes – became a theme of a lot of poetic works.

Key words: the Holocaust, extermination of the Jews, poetry, language, identity, the image of God in literature, culture, tradition, the Second World War

Translated by Agnieszka Andrzejewska

II wojnę światową oraz związaną z nią Zagładę narodu żydowskiego słusznie uznaje się za wydarzenia bez precedensu. Dla doświadczeń lat 1939-1945 trudno znaleźć punkt odniesienia, wszelkie porównania służące opisowi traumy wydają się być tu nieuzasadnione i niestosowne. Badacze historii i literatury od długiego czasu borykają się z problemem, w jaki sposób powinno się mówić o Shoah, jaka forma wypowiedzi jest w tym wypadku najbardziej odpowiednia – dająca szansę na „wyrażenie niewyrażalnego", na oddanie rzeczywistego charakteru dramatu ofiar[1].

[1] Na szczególną uwagę zasługuje tu wydana stosunkowo niedawno publikacja zbiorowa *Stosowność i forma. Jak opowiadać o Zagładzie?*, pod red. M. Głowińskiego, K. Chmielewskiej, K. Makaruk, A. Molisak i T. Żukowskiego, Kraków 2005.

Doświadczenia wojny i Zagłady zdeterminowały przewartościowanie dotychczasowego dorobku kulturowo-cywilizacyjnego Europy i świata, odcisnęły piętno na życiu zarówno jednostek, jak i całych zbiorowości. Szczególny tego wyraz odnaleźć można w poezji podejmującej temat martyrologii Żydów w czasie Holokaustu. Poezja ta, pisana zarówno w trakcie prześladowań (często w obozach i gettach), jak i *post factum*, po 1945 roku, nierzadko stanowi wyraz drastycznie odmienionego postrzegania rzeczywistości przez żydowskich twórców literatury. Specyficzna forma poetycka – w pewnym sensie płynna, nierzadko oparta na niedomówieniu, operująca metaforą i symbolem oraz, co istotne, zezwalająca na skrajny subiektywizm – w okolicznościach Zagłady zyskała status manifestu, swoistego świadectwa tragedii pomordowanych. Stała się też jednym ze sposobów mówienia o piętnie, jakie nazistowska zbrodnia odcisnęła na systemie dotychczasowych pojęć, norm i wartości.

Język – „niewystarczalność" systemu, „niewyrażalność" doświadczenia

Doświadczenie Shoah odcisnęło trwały ślad na wielu płaszczyznach funkcjonowania człowieka – jedną z nich jest język. Temat „język a Zagłada" można rozwijać wielowątkowo, uwzględniając różne perspektywy: punkt widzenia ofiary jako jednostki (która szuka sposobu wyrazu własnego, zindywidualizowanego cierpienia), zbiorowości (tu ciężar odpowiedzialności za słowo, wypowiedziane w imieniu całego narodu, wydaje się być wyjątkowo istotny), świadka (którego głos w sprawie ma, jak się wydaje, szczególny wymiar etyczny), wreszcie – komentatora zdystansowanego, niezaangażowanego bezpośrednio w bieg tragicznych wydarzeń, badacza, który najczęściej opisuje fakty po upływie dłuższego czasu od ich zaistnienia w historii.

Dyskusja dotycząca sposobu językowego opisu Zagłady trwa nieprzerwanie od kilkudziesięciu lat, zdążyła też zgromadzić obszerną literaturę przedmiotu[2]. Spór toczył się zarówno o to, czy czynienie z Holokaustu tematu literatury pięknej można uznać za stosowne, jak i o to, czy doświadczenie Shoah da się wyrazić w ogóle, w jakiejkolwiek formie językowej. Mimo rozbieżności stanowisk badaczy nie ulega wątpliwości jedno – piętno II wojny światowej, w szczególności zaś Zagłady, wymusiło przewartościowanie stosunku do zasobów języka, do struktur, które – w skrajnie dramatycznych okolicznościach – okazały się niewystarczające, by rzetelnie oddać cierpienie ofiar prześladowań. Shoah, zwłaszcza w perspektywie filozoficznej, traktować należy bowiem jako zjawisko jednorazowe – wyodrębniające się z jednorodnego łańcucha historii, nie znajdujące miejsca w ciągu przyczynowo-skutkowym. To owa niepowtarzalność ontologiczna,

[2] Jako przykład wymienić można tu choćby słynną opozycję stanowisk B. Langa i H. White'a, teksty P. Leviego, I. Kertésza, T. W. Adorno, A. Rudnickiego, wypowiedzi M. Głowińskiego czy relacje M. M. Borwicza.

idiomatyczna nieprzetłumaczalność na żaden z dotychczas używanych języków, decyduje o wyjątkowym charakterze Zagłady[3].

Wieloaspektowa wyjątkowość Holokaustu skutkowała więc problemem jego językowego wyrażania. Temat ów nie ominął również poezji – zarówno tej pisanej przez żydowskich autorów w czasie wojny, jak i tej, która – tworzona po latach – miała być swoistym hołdem dla pomordowanych, świadectwem pamięci o ich cierpieniu.

Przykładem utworu podejmującego tematykę „niewyrażalności" Shoah jest napisany w obozie Birkenau wiersz *Bez jutra* Zofii Grochowalskiej-Abramowicz.

Ach, dajcie mi słowa, aby przemówiły
do mnie i do innych,
do katów i do niewinnych.
Ach, stwórzcie mi słowa,
wydrzyjcie je Bogu!
Goreje mi głowa,
na szaleństwa stoję progu
bezsilna i niema.
Czy słów takich nie ma
na całym świecie?
Czyż ich nie znajdziecie?
Słów gwałtownych jak piorun,
potężnych jak morze.
Czyś słów takich nie stworzył
w ludzkiej myśli, Boże?[4]

Osoba mówiąca w utworze w poszukiwaniu środków ekspresji, odpowiednich, by opisać obozową rzeczywistość, odwołuje się do Absolutu. Żąda języka uniwersalnego, mającego moc oddziaływania i na niewinne ofiary, i na oprawców. Jednocześnie zdaje sobie sprawę, iż słowa, które mogłyby udźwignąć ciężar opisu Zagłady, muszą przewyższać rangą dotychczasowe zasoby językowe – stąd bezpośredni zwrot bohaterki do Boga oraz specyficzne obrazowanie, zaczerpnięte z kategorii świata potężnych żywiołów (słowa mające wyrazić „niewyrażalne" muszą być „jak piorun" i „jak morze"). Warto zwrócić uwagę na fakt, iż więźniarka obozu sama siebie określa nie tylko jako bezsilną, lecz także jako niemą – a więc taką, która nie potrafi mówić. Należy zaznaczyć, iż całkowita, niezależna od woli niezdolność mówienia, a także cisza i dobrowolne milczenie stanowią częste motywy, powracające w kolejnych tekstach poetyckich, podejmujących temat wojny i Zagłady[5].

[3] Zob. K. Chmielewska, *Klęska powieści? Wybrane strategie pisania o Szoa*, [w:] *Stosowność i forma…*, *op. cit.*, s. 246.

[4] Z. Grochowalska-Abramowicz, *Bez jutra*, [w:] *Na mojej ziemi był Oświęcim… Oświęcim w poezji współczesnej*, oprac. A. A. Zych, Oświęcim 1987, s. 92.

[5] Za przykład posłużyć mogą niektóre utwory H. Grynberga, m.in. *Sosny w Jadowie* (figura Boga „zasiewającego ciszę" w pożydowskim lesie) oraz *Topole* (motyw rosnącego milczenia).

Wierszem, który w kontekście niniejszych rozważań także zasługuje na uwagę, jest przetłumaczony na język polski przez Horacego Safrina tekst Racheli Korn: *I cóż ci mogę...*.

I cóż ci mogę dziś, mój ludu, dać –
ja krew z twej krwi, ja kość z twych kości żywa –
na jakie słowa dla twych mąk mnie stać,
gdy na mych wargach słowo dogorywa?
[…]
Więc milczeć muszę, biedny ludu mój –
a tylko w nocy, gdy w swej duszy grzebię,
mogę się modlić o pocieszeń zdrój:
o łaskę łez, dla siebie i dla ciebie[6].

O ile Grochowalska-Abramowicz przeżyła dramat obozu osobiście, jako więźniarka Ravensbrück i Auschwitz, o tyle dla Korn było to doświadczenie dalekie – w tym sensie, że bezpośrednio nie wpisało się w jej biografię. Jest to fakt istotny i wart podkreślenia, ponieważ odmienna perspektywa autorek przynosi określony skutek: język poszukiwany przez obie poetki ma pełnić nieco inne funkcje. U Grochowalskiej-Abramowicz ma być sposobem wyrażenia własnego, zindywidualizowanego dramatu, u Korn zaś – zapewnić symboliczne współcierpienie z narodem żydowskim, umożliwić złożenie hołdu ofiarom Shoah. W obu tekstach dostrzec można jednak dominujący motyw milczenia. Opisane przez bohaterkę wiersza Korn „dogorywanie" słów zdaje się ostatecznie kwestionować możliwość pełnego, rzetelnego oddania w języku tragedii narodu żydowskiego[7].

Zagłada a kulturowe dziedzictwo pokoleń

Wojna i Zagłada wywarły destrukcyjny wpływ nie tylko na postrzeganie możliwości komunikacyjnych języka. Drugą płaszczyzną, na której piętno Shoah wymusiło całkowitą rewizję i przewartościowanie, było podejście do literatury, sztuki, filozofii – innymi słowy: do szeroko rozumianej kultury i dziedzictwa wieków.

Konfrontacja okrucieństwa działań wojennych z dorobkiem kulturowym Europy może podważać wartość dziedzictwa pokoleń. Także ludzki rozum, reprezentowany przez myśl naukową, której owocem były liczne wynalazki techniczne, w aspekcie etycznym okazał się zawodny, umożliwił bowiem usprawnienie, przyspieszenie procesu eksterminacji[8].

[6] R. Korn, *I cóż ci mogę…*, tłum. H. Safrin, [w:] *Pieśń ujdzie cało… Antologia wierszy o Żydach pod okupacją niemiecką*, oprac. M. M. Borwicz, Kraków 1947, s. 243.

[7] Podobny wydźwięk mają inne wiersze dotyczące tej tematyki, m.in. *Pogrzeb* M. Jastruna, *** *[Muranów góruje…]* Jerzego Ficowskiego czy *Rozmowa z Julianem Przybosiem* S. Wygodzkiego.

[8] Zob. Z. Bauman, *Nowoczesność i Zagłada*, Warszawa 1992.

Powróćmy jednak do kwestii dziedzictwa kulturowego. Sposób jego postrzegania po 1939 roku uległ drastycznej zmianie – zjawisko to jest obserwowalne także w wierszach podejmujących temat Shoah. Dominującą formą przekazu poetyckiego staje się tu ironia, wyrażająca rozczarowanie pielęgnowanymi przez wieki ideałami[9]. Przykładem utworu reprezentującego przywołaną tendencję jest tekst *Między drutem kolczastym i gwiazdami* Michała Maksymiliana Borwicza, opublikowany w opracowanej przez tegoż autora antologii *Pieśń ujdzie cało*... Świat przedstawiony buduje poeta, wykorzystując specyficzną strategię, łączącą opis brutalnej rzeczywistości obozu koncentracyjnego z wizją towarzyskiego spotkania, podczas którego niebagatelną rolę odgrywają zasady savoir-vivre'u. Skutkiem owego połączenia jest wspomniana powyżej ironia.

W barakach światło zgasło. Na placu już pustki.
(Lekarz w sieniach rozłożył pokątny lazaret).
Jeden księżyc i gwiazdy krążą bez przepustki,
(amoralne i wsteczne, tutaj świecą nawet).

Tylko wokół mnie rojno i z chwili na chwilę
coraz żywsze poszepty, coraz głośniej, gwarniej.
Krążę pomiędzy gośćmi, zagaduję czule,
jak między stolikami w artystów kawiarni[10].

Porównanie dwóch skrajnych obrazów – lagru i kawiarni artystów – jest, jak się wydaje, sposobem „oswojenia" dramatycznej sytuacji, w jakiej znajduje się bohater utworu. Ironia staje się bronią – dzięki niej więzień obozu może podjąć próbę odegrania roli komentatora wydarzeń, w które jest bezpośrednio zaangażowany. Głównym warunkiem, umożliwiającym zastosowanie ironii jest bowiem dystans podmiotu do obiektu jego gorzkiej drwiny.

Powróćmy jednak do centralnej problematyki tegoż podrozdziału, do wpływu wojny i Zagłady na postrzeganie kulturowego dziedzictwa Europy. Aby przeanalizować to zjawisko w kontekście poezji mówiącej o Shoah, należy odpowiedzieć na pytanie: kim są tajemniczy „goście", których Borwiczowski bohater podejmuje w lagrowym baraku?

Poznaję, naturalnie: pan Schiller, pan Goethe…
Lecz, gdyście w obóz przybyć już raczyli…
Do Goethego: – Pan może tutaj odnajdzie tę metę,
aby powiedzieć nareszcie do chwili:
– *„Verweile doch, du bist so schön!"*

[9] Na niezwykle istotną funkcję ironii w przedstawianiu doświadczenia Shoah wskazywała m.in. Magdalena Kowalska. Zob. M. Kowalska, *Ironia jako strategia narracyjna w opisach świata Zagłady*, [w:] *Stosowność i forma…, op. cit*., s. 33-60.

[10] M. M. Borwicz, *Między drutem kolczastym i gwiazdami*, [w:] *Pieśń ujdzie cało…, op. cit*., s. 65.

[…]
„Piekło”? Dante, jak tamci, patrzy dookoła,
ręką bezwiednie gest znaczący czyni:
Kogo śmierć Ugolina tu przerazić zdoła?
Kogo zgon wzruszy Franceski z Rimini?[11]

Odwiedzający obóz okazują się być duchami wybitnych jednostek, reprezentujących świat kultury i sztuki. Uwadze interpretatora nie może umknąć fakt, iż jako pierwsi „zdemaskowani” zostają przedstawiciele kulturowego dziedzictwa okupanta: Johann Christoph Friedrich von Schiller oraz Johann Wolfgang von Goethe. Jest to oczywiście zabieg celowy, poprzez który Borwicz dokonuje swoistego rozrachunku: udowadnia, iż wartość niemieckiej spuścizny literackiej niknie w konfrontacji z tym, co „tu i teraz”, z rzeczywistością świata Zagłady – świata stworzonego przez ten sam naród, z którego wywodzą się sławne postacie, uświetniające poczet pisarzy wszech czasów.

Kultura zawodzi także na innej płaszczyźnie – tu z kolei warto przyjrzeć się zastosowanym przez autora nawiązaniom do *Boskiej komedii* Dantego. Mowa bowiem o całkowitej nieprzystawalności archetypowych wyobrażeń piekła (a więc także cierpienia, bólu, okrucieństwa czy przemocy) do wydarzeń z czasów II wojny światowej, w tym do realiów panujących w obozach koncentracyjnych. Należy zauważyć, iż w ujęciu Borwicza prawdziwym piekłem okazuje się być lagier – w zestawieniu z obrazem obozu opowieść snuta przez Dantego przestaje bowiem przerażać, dramatyzm losów bohaterów *Boskiej komedii* jest zaś niczym w porównaniu z tragedią ofiar Holokaustu.

Obok Schillera, Goethego i Dantego w utworze pojawiają się również: Gotthold Ephraim Lessing, Heinrich Heine, Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki i Baruch Spinoza oraz szereg fikcyjnych bohaterów literackich. Przywrócone do życia osobistości ze świata filozofii i literatury nie potrafią jednak odnaleźć się w lagrowej rzeczywistości. Można zatem stwierdzić, że poprzez swą poetycką wizję autor *Między drutem…* zdaje się sygnalizować kryzys postrzegania kategorii świata kultury, wywołany przez piętno Shoah.

Innym utworem, który ze względu na pewne podobieństwo do Borwiczowskiego tekstu warto w tym miejscu poddać analizie, jest wiersz *Do profesorów* autorstwa Heli Blumengraber.

Kazaliście nam w życiu szukać ideału
zaklinając słowami wieszczów i poetów
„nad poziomy” się wznosić, na skrzydłach zapału.
Myślą do najtajniejszych docierać sekretów.
[…]
…Jednym słowem „humanus” zaklęliście duszę
każąc przed Geniuszu giąć się majestatem.

[11] Ibidem, s. 65, 67.

I dlatego tak strasznie teraz cierpieć muszę.
I dlatego, jak głupia, stanęłam przed światem[12].

Zacytowany fragment stanowi skargę, wyrzut adresowany do mentorów, będących wzorem do naśladowania dla młodych, rozmiłowanych w świecie literatury i sztuki humanistów. Ideały wpojone przez autorytety nie ułatwiają życia w wojennej rzeczywistości. Co więcej, nierzadko są przeszkodą utrudniającą (a nawet uniemożliwiającą) przetrwanie w czasach Holokaustu, za ich sprawą kształtowała się bowiem szczególna wrażliwość młodych ludzi – wrażliwość, która w latach okupacji musiała spotęgować cierpienie odczuwane przez posiadające ją jednostki. Ostatnia strofa utworu Blumengraber przynosi gorzką refleksję, którą kończy stwierdzenie: „dla humanistów brak miejsca na ziemi"[13]. Piętno wojny i Zagłady okazuje się być więc na tyle silne, że doprowadza do zwątpienia w możliwość dalszego istnienia kultury, literatury i sztuki.

Wojna a religijność – obraz Boga w poezji o Holokauście

Sferą, na którą wydarzenia wojny i Zagłady wpłynęły w bardzo dużym (o ile nie największym) stopniu, była żydowska religijność, ściślej zaś – kwestia stosunku twórców poezji do Absolutu, kształtowania obrazu Boga w tekstach podejmujących temat Shoah.

O ile przedmiotem zainteresowań w niniejszej partii tego krótkiego szkicu jest wizerunek Jahwe w wierszach o wojnie i Holokauście, o tyle wątek zmiany postrzegania figury Boga (po 1939 roku) sięga o wiele dalej, poza literaturę. Odniesienia do problemu znajdujemy także w dziełach filozofów – wymienić tu warto trzy różniące się od siebie stanowiska: Richarda Rubensteina, głoszącego uzasadnianą Holokaustem „śmierć Boga", Irvinga Greenberga (jego koncepcję „Trzeciej Ery"; konieczność reinterpretacji relacji Boga i człowieka oraz nowego, dobrowolnego przymierza między Stwórcą i stworzeniem), wreszcie – Arthura A. Cohena, postulującego opracowanie nowej definicji Najwyższego w kontekście analizy zjawiska Holokaustu[14].

Próbę omówienia wizerunku Jahwe w żydowskiej poezji o Zagładzie warto zacząć od lektury utworów Władysława Szlengla. W wierszach tego autora, swoistych „dokumentach" Holokaustu, dobrze widoczny jest bowiem motyw obrachunku[15] ze Stwórcą, którego obwinia się o brak reakcji i milczenie w obliczu klęski narodu wybranego.

---

[12] H. Blumengraber, *Do profesorów*, [w:] *Pieśń ujdzie cało…*, *op. cit.*, s. 273.

[13] Ibidem, s. 274.

[14] Zob. S. T. Katz, *Zagłada*, [w:] *Historia filozofii żydowskiej*, oprac. D. H. Frank, O. Leaman, Kraków 2009, s. 886, 887, 891.

[15] Jednemu ze swych poetyckich tekstów Szlengel nadał nawet wymowny tytuł – *Obrachunek z Bogiem*.

Długoś nas dniem obrachunku straszył!
Mamy już dosyć modlitw i pokut.
Dzisiaj Ty staniesz przed sądem naszym
I będziesz czekał pokornie wyroku.
Rzucim Ci w serce potężnym kamieniem
Bluźniercze, straszne, krwawe oskarżenie.
[…]
Teraz Ci tego już nie przebaczym,
Że Tyś nas wydał w ręce siepaczy –
[…]
Za śmierć w Treblince, zgięci pod batem,
Damy zapłatę!! Damy zapłatę!![16]

Gwałtowna, bluźniercza groźba bohatera wypowiadana jest w imieniu ciemiężonej zbiorowości narodu żydowskiego. Szlengel posługuje się tu często powielanym toposem sądu ostatecznego – jednak w utworze poety warszawskiego getta topos ów ulega odwróceniu: to nie Bóg ma odegrać rolę surowego sędziego, mającego władzę decydowania o wynagrodzeniu lub potępieniu ludzkich dusz. To człowiek – Żyd, ofiara Holokaustu – zyskuje prawo do ukarania Stwórcy, który odwrócił się od swojego ludu. W Szlenglowskim ujęciu karą za Zagładę może być tylko podzielenie losu ofiar:

– Teraz nie ujdziesz już swego końca!
Gdy Cię sprowadzim na miejsce kaźni,
100-dolarowym złotym krążkiem słońca
Ty nie przekupisz wartownika łaźni.
I kiedy kat Cię popędzi i zmusi,
Zagna i wepchnie w komorę parową,
Zamknie za Tobą hermetyczne wieka,
Gorąca para zacznie dusić, dusić,
I będziesz krzyczał, będziesz chciał uciekać –
Kiedy się skończą już konania męki,
Zawloką, wrzucą, tam potwornym dołem
Wyrwą Ci gwiazdy – złote zęby z szczęki –
A potem spalą.
I będziesz popiołem[17].

Bóg umiera jako skazaniec – zdesakralizowany, upodlony, pozbawiony atrybutów nadprzyrodzonej władzy. Sposób ukształtowania Jego wizerunku w utworze *Już czas* daleki jest więc od „kanonicznych", utrwalonych w tradycji wzorców obrazowania figury Najwyższego. Jahwe z poezji mówiącej o Shoah – zezwalający na wojnę i Holokaust, nieinterweniujący w cudowny sposób, by zapobiec tragedii – nie przypomina potężnego Stwórcy ze starotestamentowych wyobrażeń.

[16] W. Szlengel, *Już czas*, [w:] idem, *Co czytałem umarłym. Wiersze getta warszawskiego*, oprac. I. Maciejewska, Warszawa 1979, s. 129, 130.

[17] Ibidem, s. 130.

Można zatem wysnuć wniosek, iż piętno Zagłady jest wyczuwalne także w sferze religii, w kwestii podejścia człowieka do kategorii porządku *sacrum*[18].

Tożsamość, obyczaj, symbol

Doświadczenie Holokaustu wpłynęło na jeszcze jedną ważną płaszczyznę – na judajską tradycję: obyczaje i symbole, od wieków kształtujące żydowską tożsamość i jednoczące zbiorowość narodu.

W poezji podejmującej temat wojny i Zagłady na szczególną uwagę zasługuje topos, którego źródeł upatrywać należy w Biblii – topos wybraństwa. Przed II wojną światową i Holokaustem postrzeganie Żydów jako ludu Bożego, tego, który został wybrany przez Jahwe, decydowało o swoistej wyjątkowości tej zbiorowości – w perspektywie religijnej dowartościowywało ją i wywyższało ponad inne narody. Jednakże w wierszach o Shoah topos ów znajduje realizację całkowicie odmienną od tradycyjnej. Żydzi pozostają ludem wybranym, jednak ich przeznaczeniem jest śmierć i cierpienie. To, co pierwotnie kojarzono z Bożą łaską, staje się sprowadzającym nieszczęście piętnem i przekleństwem.

My Żydzi jesteśmy wyklęci?... czy oni przeklęci?...
Łatę nosimy, głodni – w przemocy ohydnego wroga…
Na śmierć wydani – hańbę – krwawe pośmiewisko –
A gdzie Bóg nasz? „Atu Adonai!" – Może nie ma Boga?
A może Go nigdy nie było?... Śmierć jest tylko blisko – –
Popalone bóżnice – zburzone ołtarze
Święte płachty talesu, zbrukane, podarte
A tfilim? – a mezyze – a srebrne lichtarze
A najświętsze rodały? – – i śmiechu niewarte –[19]

W zacytowanym powyżej fragmencie utworu Izabeli Gelbard wartość wszystkich symboli kultu, elementów odgrywających istotną rolę w życiu pobożnego Żyda zostaje zakwestionowana (są „śmiechu niewarte"). Podmiot liryczny („wyklęta" zbiorowość żydowska) podważa tym samym wagę pojęcia „wybraństwa", naznaczenia przez Boga. Również istnienie samego Jahwe zostaje podane w wątpliwość, co zbliża wiersz Gelbard do przywołanych już w niniejszym opracowa-

[18] Temat oskarżeń kierowanych pod adresem Boga, a realizowanych w wierszach podejmujących temat wojny i Zagłady, jest o wiele bardziej obszerny. W ten nurt poezji, oprócz tekstów Szlengla, wpisują się również liczne utwory H. Grynberga (m.in. *Rodowód, Retoryczne pytanie, Bóg już nie wierzy nikomu, Do dziś*), M. Jastruna (m.in. *Dlaczego, List w przestrzeń, Naczelny dyrektor*) czy S. Ney (*Herszek, Abramek*). Nie wolno jednak zapominać, iż obok utworów zawierających jawne oskarżenie Boga powstawały także wiersze będące świadectwem kultu Jahwe, wyrażające nadzieję na rychłe ukaranie nazistowskich oprawców odpowiedzialnych za zbrodnię Holokaustu. Do ważniejszych tekstów należą tu m.in. *Lekcja alfabetu* S. Szterna oraz *Spowiedź ojca* A. Fruchtman.

[19] I. Gelbard, *Z „Pieśni o kupcu żelaza Abramie Gepnerze"*, [w:] *Pieśń ujdzie cało…*, *op. cit.*, s. 86.

niu tekstów, podejmujących temat obrachunku ze Stwórcą w kontekście wydarzeń II wojny światowej[20].

Topos wybraństwa – odwrócony i zreinterpretowany – obecny jest także w przetłumaczonym przez Horacego Safrina utworze *Bez Żydów* autorstwa Bunima Hellera. Posługując się gorzką ironią, poeta wyraża tu ból po śmierci narodu – wiersz jest więc reakcją na zbrodnię bez precedensu.

Przycichło w Europie… Tak pulchną jest gleba,
że pamięć narodu potrafi pogrzebać,
narodu, co po niej zuchwale się pętał,
własnego miał ducha i własne swe święta –
o oczach i gestach ruchliwych wieczyście:
on, naród wybrany – za cel nienawiści![21]

Tym, kto „wybiera", naznaczając społeczność żydowską, jest w ujęciu Hellera nie Bóg, lecz człowiek: wrogi kat, odpowiedzialny za Zagładę – ten, który nienawidzi.

Piętno wojny zaważyło nie tylko na postrzeganiu wartości wybraństwa całego narodu, lecz także na sposobie samodefiniowania żydowskich jednostek, w tym twórców poezji. Liryczne próby odpowiedzi na pytanie: „kim jest Żyd?" znajdujemy w wielu tekstach powstałych podczas wojny. Na szczególną uwagę zasługuje tu wykonywana w getcie warszawskim przez Dianę Blumenfeld w latach 1941–1942 piosenka *Żyd*. Autorką słów i melodii była Paulina Braunówna.

Żyd, kochane dziecko, to cierpienie,
Żyd, kochane dziecko, to zły los,
Żyd, kochane dziecko, to zmartwienie,
Żyd musi przetrzymać każdy cios[22].

Żydowska tożsamość w okolicznościach Zagłady musiała być zredefiniowana. Kształtowało ją bowiem wiele czynników[23], których ślad odcisnął się trwale w świadomości ofiar prześladowań.

Także sposób postrzegania istotnych dla Żydów świąt i obyczajów w konfrontacji z wydarzeniami Holokaustu nie mógł pozostać niezmieniony. Zjawisko to obserwowalne jest również w poezji – za przykład mogą posłużyć utwory Władysława Szlengla, takie jak *Obrachunek z Bogiem* czy *Nowe święto*. W pierwszym z nich bohater spotyka się ze Stwórcą i, wykorzystując okazję, dokonuje bilansu zysków i strat, jakie wiążą się z prowadzeniem życia pobożnego człowieka. Zarzuca Najwyższemu, iż przestrzeganie norm narzucanych przez religię

[20] Podobny wydźwięk mają również inne wiersze tej autorki, m.in. tekst *Z „Pieśni o Szai Judkiewiczu"*.

[21] B. Heller, *Bez Żydów*, tłum. H. Safrin, [w:] *Pieśń ujdzie cało…*, *op. cit*., s. 246.

[22] P. Braunówna, *Żyd*, [w:] *Pieśń ujdzie cało…*, *op. cit*., s. 229.

[23] Szeroko omawiany w literaturze przedmiotu problem „złego wyglądu" czy konieczność ukrywania się (będące elementami piętnowania) to tylko nieliczne z nich.

(częsta modlitwa, celebrowanie świąt czy post), nie gwarantuje ocalenia w czasie wojny. Oskarżenie Jahwe o brak reakcji na zło podważa zasadność i sens ludzkiej wiary i pobożności, kwestionuje tym samym istotność zakorzenionych w tradycji obyczajów[24]. Z kolei w wierszu *Nowe święto*[25] Szlengel, posługując się ironią, umieszcza Zagładę w ciągu innych, znanych z Biblii nieszczęść narodu żydowskiego, na pamiątkę których obchodzone są coroczne święta. Pokazuje tym samym, jaki skutek może przynieść mówienie o Shoah tym samym językiem, który dotychczas służył opisowi klęsk i niepowodzeń ludu wybranego. Konsekwencję stanowiłoby stworzenie „nowego święta" – tożsame z zafałszowaniem i mityzacją Zagłady[26].

Piętno Shoah wywarło ogromny wpływ na wiele płaszczyzn – z powodu ograniczeń tekstowych nie wszystkie mogły zostać szczegółowo omówione w niniejszym opracowaniu. Szkic ten stanowi jednak próbę zasygnalizowania kilku istotnych problemów, których zasięg jest na tyle duży, że decyduje o ich przeniknięciu do świata literatury, o uczynieniu z nich tematu licznych utworów poetyckich. Te zaś, tworzone w dramatycznych okolicznościach, zyskały status wyjątkowego manifestu – świadectwa losu ofiar wojny i Zagłady.

[24] Zob. W. Szlengel, *Obrachunek z Bogiem*, http://www.zchor.org/szlen-gel/clarifications.htm#clarifications, [dostęp: 29 grudnia 2014].

[25] Zob. idem, *Nowe święto*, [w:] W. Szlengel, *Co czytałem umarłym…, op. cit.*, s. 90-91.

[26] Zob. M. Kowalska, [w:] *Ironia…, op. cit.*, s. 48.

ROCZNIK PRZEMYSKI, t. 51: 2015
z. 2 (19), LITERATURA I JĘZYK

AGNIESZKA ANDRZEJEWSKA (Przemyśl)

PO CO NAM JESZCZE JEDNA ALICJA, CZYLI O NOWYCH PRZEKŁADACH ZNANYCH DZIEŁ

Abstract

Do we need yet another Alice, or on new translations of famous literary works

Summary

The author attempts to answer the question why (and what for) new translations of already translated literary works are published. She gives the examples of various Polish translations of *Alice in Wonderland*, *Winnie the Pooh*, *Lord Jim*, *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války* and the Bible. Among the reasons for creating new translations she enumerates: the need to modernize the archaic language of an old translation; a desire to direct a given text at a specific target group, e. g. young children or adolescents; social and political changes resulting in changes in mentality and customs; policies of publishing houses and ambitions of translators, who want to prove they can make a new translation better, more compelling and closer to the letter of the original than the previous ones.

Key words: translation, new translations of famous literary works, reasons for creating new translations

Translated by Agnieszka Andrzejewska

Każdej osobie czytającej mogło kiedyś przemknąć przez myśl pytanie: dlaczego niektóre pozycje literatury obcojęzycznej wychodzą w dwóch a nawet większej liczbie przekładów? Po co tłumacze biorą na warsztat tekst, który został już przetłumaczony, a translacja nierzadko należy do kanonu przekładów? W niniejszym artykule spróbuję odpowiedzieć na te pytania, posługując się konkretnymi przykładami.

Znana dziennikarka i krytyczka literacka Justyna Sobolewska w artykule na temat nowych przekładów klasycznych dzieł cytuje Małgorzatę Łukasiewicz, autorkę m.in. nowego przekładu *Radosnej wiedzy* Nietzschego i książek Sebalda, która mówi: „Pierre Menard, bohater opowiadania Borgesa, tak kochał Don Kichota, że musiał napisać go na nowo. Podobnie jest z wieloma tłumaczami, tak kochają jakiś utwór, że chcą go koniecznie na nowo przełożyć”[1]. Niektóre teksty

[1] J. Sobolewska, *Lampart zamieniony w geparda. Literatura na nowo przetłumaczona*, „Polityka” z dn. 28 maja 2010 r.

są dla tłumaczy nieustającym wyzwaniem, jak na przykład dzieła Szekspira, ale też *Alice in Wonderland* Lewisa Carrolla.

W 2012 roku wybitna językoznawczyni i tłumaczka (m.in. książek Normana Daviesa), profesor Elżbieta Tabakowska, podjęła się dziewiątego już (sic!) z kolei przekładu tej klasycznej książki. W posłowiu pisze tak:

> tłumacz musi zadać sobie pytanie: d l a c z e g o jeszcze raz? I drugie, podobne, które z pewnością zechcą postawić sobie jego czytelnicy: p o c o jeszcze raz? Na pytanie »dlaczego« odpowie sobie może tak, jak ów wielki himalaista, który na pytanie, dlaczego chodzi po górach, odpowiedział: bo góry są. Bo angielski oryginał *Alicji* jest, jest od niemal półtora wieku – ciągłe wyzwanie dla krytyków, reżyserów filmowych i teatralnych, grafików, kompozytorów i tłumaczy. Klasyk gatunku, nieśmiertelny obiekt miłości tysięcy czytelników. Pytanie drugie wymaga obszerniejszej odpowiedzi. No bo po co jeszcze raz? […] *Alicję* wypada zaliczyć do modnego dziś gatunku fantasy. Jego zwięzłą definicję znaleźć można w eseju G.K. Chestertona *The Dragon's Grandmother*: „The cosmos goes mad but the hero does not go mad" („Kosmos jest szalony, ale nie jest szalony bohater"). I to właśnie – paradoksalnie – jest odpowiedź na pytanie „po co jeszcze raz?". Jeśli ów kontrast między tym, co normalne, a tym, co szalone, ma być zachowany z punktu widzenia współczesnego czytelnika, współczesna *Alicja* […] musi być „dzisiejsza"[2].

A więc potrzeba uwspółcześnienia klasycznego tekstu. *Alicja…* jest książką, na przykładzie której można prześledzić poniekąd zmiany w obyczajowości i pojawiającą się od czasu do czasu potrzebę nowych tłumaczeń. Jej pierwszy przekład polski (z roku 1910) nosił tytuł *Przygody Alinki w Krainie Cudów*, a jego autorką była tajemnicza Adela S. Jest on siłą rzeczy pełen archaizmów i w dzisiejszych czasach może być traktowany tylko jako ciekawostka. Oto próbka języka Adeli S. (Alinka, po wskoczeniu do króliczej nory): „Zlatywanie ze schodów jest niczym w porównaniu z tym spadkiem – rzekła sama do siebie. – Jakże odważną okrzyczą mnie w domu! – Ale czy ten spadek nigdy się nie skończy? Na wieleż to już mil się spuściłam?"[3]

W 1955 roku ukazał się przekład *Alicji* autorstwa Antoniego Marianowicza, którego popularność utrzymywała się długo i który był często wznawiany. Marianowicz zastąpił wierszyki umieszczone w tekście przez Carrolla odpowiednikami polskimi, pod względem kulturowym dostosowanymi do poziomu, wiedzy i wrażliwości polskiego dziecka ówczesnej epoki. I tak w jego wersji mamy w tej opowieści „Pan kotek był chory" czy „Ojciec Wirgiliusz uczył dzieci swoje". W artykule *W głąb translatorskiej nory* Ewa Stusińska zwraca uwagę, że Marianowicz nie poradził sobie jednak z ambiwalencją tekstu Carrolla, który nigdy nie był li tylko lekką powiastką dla dzieci, ale i dorośli zawsze znajdowali w nim

[2] L. Carroll, *Alicja w Krainie Czarów*, przeł. E. Tabakowska, Kraków 2012.

[3] L. Karrol, *Przygody Alinki w Krainie Cudów*, przeł. A. [dela] S., Warszawa 1910, s. 6.

ukryte sensy[4]. Te wydobył dla polskiego czytelnika dopiero Maciej Słomczyński w przekładzie z 1965 roku. Zarzut pewnego „spłycenia" tekstu przypomina tu trwającą przez wiele lat wśród przekładoznawców dyskusję o najsłynniejszym polskim przekładzie *Winnie the Pooh* A. A. Milne'a, czyli o *Kubusiu Puchatku*, spolszczonym przez Irenę Tuwim, do czego za chwilę wrócimy. Autorka wspomnianego artykułu wśród innych polskich przekładów *Alice in Wonderland* wymienia istotny wkład innego wybitnego tłumacza, Roberta Stillera, który w 1986 roku, niezadowolony z dotychczasowych polskich przekładów *Alicji*, wydał własny, bardziej naukowy, pełen przypisów i wyjaśnień gier słownych, zagubionych jego zdaniem w przekładach poprzednich. Wracając do najnowszego tłumaczenia Tabakowskiej, jej *Alicja* jest, powtórzmy, bardziej „dzisiejsza". Nie może ona oczywiście nosić w kieszonce fartuszka telefonu komórkowego, powieść jest w końcu osadzona w realiach wiktoriańskiej Anglii, mówi jednak zwykłym współczesnym językiem, a po nadmiernym urośnięciu rozważa przesyłanie swoim stopom prezentów gwiazdkowych przez „kuriera", nie „posłańca".

Argument o potrzebie przystosowania tekstu klasycznego do możliwości poznawczych współczesnej młodzieży padł także w przypadku *Lorda Jima* Josepha Conrada. W 2001 roku wydawnictwo Znak opublikowało nowy przekład powieści, wyjaśniając, iż widzi potrzebę przybliżenia młodzieży tej lektury szkolnej, bowiem poprzedni jest już zbyt archaiczny. W nowym przekładzie zastosowano sporo tłumaczeniowych technik „domestykacyjnych"[5] oraz współczesne słownictwo, tak aby tekst bardziej trafił do swego „targetu", czyli młodzieży szkolnej. I tak na przykład w dotychczasowym przekładzie Anieli Zagórskiej z 1956 roku bohaterowi „brakował cal – może dwa – do sześciu stóp wzrostu", nosił on „trzewiki", wykonywał zawód „agenta okrętowego dostawcy", a kapitanowi wręczał „kartę – anons dostawcy okrętowego". Tymczasem w nowej wersji Michała Kłobukowskiego jest on „niewiele niższy niż metr osiemdziesiąt", nosi po prostu „buty", zarabia jako „akwizytor" i wręcza „wizytówki". O ile argumentację wydawcy nowego tłumaczenia można zrozumieć, o tyle jego decyzja wydaje się jednak kontrowersyjna, ponieważ nie trzeba być przekładoznawcą, by dostrzec, że w nowym tłumaczeniu tracimy coś cennego – lokalny koloryt, tło kulturowe i tło epoki. Młodzież nie może być na tyle rozleniwiona umysłowo, by trzeba jej było wszystko upraszczać. Poza tym, skąd młodzi ludzie mają się dowiedzieć, że niegdyś noszono trzewiki, a w krajach anglosaskich używa się innych jednostek miary i wagi, jeśli nie z książek (czytaj: z przekładów)?

---

[4] Zob. E. Stusińska, *W głąb translatorskiej nory*, (dostęp: http://www.dwutygodnik.com/artykul/4223-w-glab-translatorskiej-nory.html, dta dostępu: 30.10.2014 r.).

[5] Domestykacja i egzotyzacja (*domestication, foreignization*) – wprowadzone w latach 90. XX w. przez przekładoznawcę amerykańskiego Lawrence'a Venutiego (aczkolwiek znane już jako zjawiska w XVIII w., pojęcia, oznaczające strategie używane przez tłumacza, by, odpowiednio, jak najbardziej przybliżyć przekład czytelnikom („udomowić" go) lub zachować jego lokalny, „egzotyczny" koloryt.

Dla milionów wielbicieli *Kubusia Puchatka* szokiem zapewne był postawiony publicznie zarzut, iż książka ukochana przez nich i przez ich dzieci nie została przełożona „prawidłowo", ba, w ogóle nie jest przekładem, tylko „adaptacją". Adaptacja z punktu widzenia translatoryki jest w szerokim znaczeniu „strategią tłumaczenia wolnego, niedosłownego, która narusza ekwiwalencję tekstu wyjściowego i tekstu docelowego". „Adaptacja oznacza więc celowe wprowadzenie szeregu zmian i zarazem, jak każde tłumaczenie, próbę dostosowanie treści tekstu wyjściowego do sytuacji wypowiadania tekstu docelowego [przekładu – A.A.], m.in. do wymagań, wiedzy, potrzeb intelektualnych, emocjonalnych itp., przypisywanych wirtualnemu czytelnikowi"[6]. Irena Tuwim przystosowała tekst Milne'a do oczekiwań przypisywanych przez nią polskim młodym czytelnikom i dotychczasowej tradycji polskiej literatury dziecięcej, a także wprowadziła do przekładu sporo zmian dotyczących realiów i nazw własnych. Urszula Dąmbska-Prokop dodaje, że podobnie, jako książka dla dzieci, funkcjonują w literaturze polskiej adaptowane *Podróże Guliwera* Jonathana Swifta, gdzie adaptacja pociągnęła za sobą także zmianę funkcji tekstu/dyskursu, m.in. utratę części satyrycznych aluzji, zwłaszcza do polityki angielskiej owej epoki.

Warto w tym miejscu wspomnieć, że w przeszłości przekładoznawcy nie zajmowali się gruntownie tłumaczeniami literatury dziecięcej. Głębsza refleksja pojawiła się dopiero wraz z rozwojem psychologii dziecięcej. Wiele dawnych przekładów dla dzieci można śmiało nazwać adaptacjami.

Naturalną konsekwencją refleksji nad zjawiskiem adaptacji *Kubusia*… wydawało się to, co uczyniła w roku 1986 Monika Adamczyk, profesor literatury amerykańskiej i porównawczej z UMCS. Otóż zaproponowała ona odważnie nowy przekład *Winnie the Pooh* Milne'a, pod tytułem *Fredzia Phi-Phi*. W rozdziale „Od tłumacza" Adamczyk pisze:

> Irena Tuwim, pragnąc przybliżyć polskiemu Czytelnikowi tekst oryginału, dostosowała go do kanonów obowiązujących w polskiej literaturze dziecięcej. Zmieniona została warstwa stylistyczna utworu. W polskim tekście pełno jest spieszczeń i zdrobnień, które nie występują w oryginale, bohaterowie przemawiają językiem dziecinnym, pewne fragmenty zostały pominięte, inne dopisane, a wiele dwuznaczności uzyskało jednoznaczną interpretację. A przecież *Winnie the Pooh* Milne'a to książka adresowana nie tylko do dzieci, ale również do dorosłych. W sumie *Kubusia Puchatka* należałoby uznać za adaptację, bardzo zresztą udaną, a nie przekład w pełnym sensie tego słowa. *Fredzia Phi-Phi* jest próbą dostarczenia polskiemu Czytelnikowi wiernego przekładu, o ile w ogóle wierny przekład tej książki jest możliwy – roi się w niej bowiem od eksperymentów językowych, gier słów i neologizmów, z których każdy może być tłumaczony na wiele sposobów[7].

[6] *Mała encyklopedia przekładoznawstwa*, pod red. Urszuli Dąmbskiej-Prokop, Częstochowa 2000, s. 27-28.

[7] A. A. Milne, *Fredzia Phi-Phi*, przeł. M. Adamczyk, Lublin 1986, s. 5.

Zmiany zaczynają się już od samego tytułu, który jest imieniem głównego bohatera, misia. W skrócie: Adamczyk proponuje Fredzię, ponieważ twierdzi, że oryginalne imię misia, Winnie, pochodzi od angielskiego imienia żeńskiego Winnifred. Jego przydomek zaś, „pooh", oznacza w oryginale pogardliwe prychnięcie, stąd propozycja tłumaczki: „phi-phi". Dalej: Chłopiec, właściciel misia, w oryginale nosi poważne podwójne imię „Christopher Robin", dlatego też u Adamczyk mamy Krzysztofa Robina (u Tuwim – Krzysia). Osioł, przyjaciel misia, w oryginale nazywa się Eeyore, co oddaje onomatopeicznie dźwięk wydawany przez osły – stąd w przekładzie Adamczyk nosi on imię „Iija" (u Tuwim – Kłapouchy). Adamczyk postanowiła zatem podjąć się przełożenia książki na nowo, ponieważ uważała, że jej wersja będzie w o wiele większym stopniu odpowiadać literze oryginału. Jej dokonanie znalazło zrozumienie u części osób z branży – na przykład w książce *Przekład literacki jako metafora* znana tłumaczka Jolanta Kozak tak podsumowuje dyskusję o wersji Ireny Tuwim:

> sygnatura A.A. Milne'a na okładce jest ze strony tłumaczki sporym nadużyciem. Uczciwym postawieniem sprawy byłoby rozwiązanie: Irena Tuwim, *Kubuś Puchatek*, według A.A. Milne'a[8].

Czytelnicy nie docenili jednak argumentu, że *Fredzia*… jest bliższa oryginałowi i nowy przekład w ogóle się nie przyjął.

Przed nieco podobnym problemem stanęli polscy czytelnicy w roku 2009, kiedy to wydawnictwo Znak wydało książkę pt. *Losy dobrego żołnierza Szwejka czasu wojny światowej* w przekładzie Antoniego Kroha. Również wówczas podniosły się głosy, szczególnie wśród miłośników „starego" Szwejka, że nie ma to sensu, że przecież wszyscy znamy na pamięć przekład autorstwa Pawła Hulki-Laskowskiego z 1931 roku pt. *Przygody dobrego wojaka Szwejka podczas wojny światowej*. Wyrażenie „dobry wojak Szwejk" funkcjonuje w świadomości zbiorowej, pod takim tytułem ukazało się nie tylko wiele wydań tego przekładu, ale i książki audio, i adaptacje teatralne, takie słowa znajdują się w nazwach licznych towarzystw imienia Szwejka. A jednak, to kolejny przykład, gdy autor nowego tłumaczenia apeluje, by dostrzec w tekście oryginalnym coś więcej niż dobroduszny humor i poczciwość głównego bohatera i by okazać wierność literze oryginału. Ciekawie komentuje tę kwestię na swoim blogu Mariusz Szczygieł, pisarz i znawca Czech. Pisze on:

> Kroh chce być wierny oryginałowi. Tłumaczy we wstępie, że *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války* to losy a nie przygody. Można sprawdzić w słowniku, ale i bez tego da się zauważyć, że głód, więzienia, cień szubienicy, powszechne zbydlęcenie i masowe rzezie to nie przygody. Jak zareagowalibyśmy na książkę pt. „Przygody kresowiaków w syberyjskich łagrach"? – pyta. Voják zaś to po czesku żołnierz. Po polsku ma odcień ironiczny i pobłażliwy a więc niezgodny z ideą powieści. Właściwie można przeżyć szok, jeśli uświadomimy sobie, jak wadliwy

[8] J. Kozak, *Przekład literacki jako metafora. Między logos a lexis*, Warszawa 2009, s. 34.

był przekład Hulki, podstawowy przecież dla naszej wiedzy o Szwejku. Proste zdanie: »Ale najgorsze, że zaczęły mu rosnąć uszy« u Hulki-Laskowskiego stało się zdaniem: »Ale najgorsze było to, że zaczął jednocześnie rosnąć«. Z niewiadomych powodów uszy pominął. Buzeranti (po czesku »pederaści«) są przetłumaczeni jako »panowie, którzy miewają takie rozmaite gusta«. Vykřičena místnost (po czesku »dom publiczny«) to dla Hulki »okrzyczany dom« i tak dalej[9].

Jednakże mimo dostrzeżenia „wadliwości" pierwszego przekładu, Szczygieł jest najprawdopodobniej wyrazicielem opinii większości, pisząc: „Nie sądzę jednak, żeby zadomowiony tytuł *Przygody dobrego wojaka Szwejka* wyparował z naszych mózgów"[10]. Czemu przypisywać negatywne reakcje na Fredzię Phi-Phi i dzielnego żołnierza Szwejka? Ludzkiemu lenistwu i niechęci do refleksji? Przyzwyczajeniu, które jest drugą naturą?

W 2005 roku ukazało się nowe tłumaczenie Biblii, wydane przez Towarzystwo św. Pawła, które poruszyło opinię publiczną. Wydawcy reklamowali je jako „nastawione na czytelnika XXI wieku". Można odnieść wrażenie, że słychać tu echa niemieckiej teorii skoposu, popularnej w latach osiemdziesiątych XX wieku, która podkreśla funkcjonalność przekładu, głosząc, że dobór strategii tłumaczeniowych zależy przede wszystkim od celu, jakiemu przekład ma służyć. Twórcy owej teorii traktują tłumaczenie jako formę interakcji międzyludzkiej i jako wydarzenie międzykulturowe zorientowane przede wszystkim na założone potrzeby odbiorcy. W czasach współczesnych teorię skoposu odnosi się często do przekładów zlecanych przez klientów biznesowych nastawionych na zysk (np. przełożenie zagranicznej reklamy w taki sposób, żeby została zaakceptowana w innym kraju, z uwzględnieniem jego uwarunkowań kulturowych). W gruncie rzeczy jednak można rozszerzyć tę teorię i na przekład literacki, za każdym razem gdy występuje znacząca ingerencja w tekst oryginału, by osiągnąć konkretny cel. Można zatem skojarzyć z nią również niektóre wymienione wyżej przykłady: strategię adaptacji Ireny Tuwim (założone potrzeby odbiorcy – dziecka) czy nowej wersji *Lorda Jima* (założone potrzeby czytelnika młodzieżowego). Jak się wydaje, przesłanki Skopostheorie wyjątkowo dobrze pasują do przemyślanej strategii translacyjnej i marketingowej wydawców nowego tłumaczenia Biblii.

Przekłady Biblii mają naturalnie bardzo długą tradycję. Z pewnością do najciekawszych teoretyków przekładu Biblii zaliczyć można amerykańskiego lingwistę Eugene'a Nidę, twórcę rozróżnienia między ekwiwalencją formalną a dynamiczną w przekładzie. Ekwiwalencja dynamiczna jest o wiele bardziej zorientowana na odbiorcę tekstu docelowego (przekładu) niż na tekst wyjściowy (oryginał). W uproszczeniu: tekst docelowy powinien wywoływać u odbiorcy taką reakcję, jaką wywołuje u czytelnika oryginału. A zatem, gdy naród, na którego język tłumaczymy Biblię, praktycznie nie hoduje owiec, zastępujemy

[9] http://www.mariuszszczygiel.com.pl/605,blog/nieprzygody-niewojaka-szwejka (dostęp 26.11.2014 r.)
[10] Ibidem.

w przekładzie owcę foką czy innym popularnym wśród tych ludzi zwierzęciem. Gdy w danej kulturze drzewo figowe uważa się za roślinę trującą, zastępujemy figowiec inną rośliną.

W przypadku nowego polskiego tłumaczenia Biblii przez paulistów chodzi o dostosowanie tekstu nie tyle do innej kultury, co do nowego typu odbiorcy. „Chcieliśmy, aby tekst biblijny był przyjazny nawet dla młodej osoby, która mówi i myśli inaczej niż nasi rodzice i dziadkowie" – mówi ks. Tomasz Lubaś, dyrektor Wydawnictwa św. Pawła. Ks. prof. Antoni Tronina, jeden z redaktorów nowego przekładu, idzie jeszcze dalej, mówiąc, iż jest to pozycja przygotowana z myślą o czytelniku, którego słownictwo jest zubożone przez środki masowego przekazu: „Wiele słów, z jakimi stykamy się w dotychczasowych tłumaczeniach Biblii, nie jest już dzisiaj czytelnych. Próbujemy więc odświeżać język przekładu, modernizować go"[11]. I tak, redaktorzy zrezygnowali ze słów, które ich zdaniem brzmią sztucznie i staroświecko; zastąpili na przykład „błogosławionych" z ośmiu błogosławieństw „szczęśliwymi". W nowym przekładzie nie znajdziemy dobrze znanego wszystkim zwrotu „i odpuść nam nasze winy, jako i my odpuszczamy naszym winowajcom". Zamiast niego zdecydowano się użyć frazy „daruj nam nasze długi, jak i my darujemy dłużnikom". Z rozmów z paulistami wynika, że zdają sobie sprawę z tego, że ich przekład jest kontrowersyjny, jednak najbardziej zależy im na tym, by Biblia żyła i była czytana, „A dziś, w dobie uproszczeń i nastawienia na łatwy odbiór, musimy – zachowując oczywiście wszelkie proporcje – tak dostosowywać Pismo Święte, żeby zachęcało do czytania, nie odpychało"[12].

Do nowego przekładu tekstu już znanego w tłumaczeniu może zmotywować tłumacza także nowa sytuacja polityczna. Przemiany polityczne, społeczne i obyczajowe są w stanie natchnąć go do stworzenia nowej wersji tekstu, gdzie oczywiście sens tekstu wyjściowego nie zostanie zmieniony, a jednak przemyślany dobór środków stylistycznych zaowocuje tekstem docelowym o całkiem innym wydźwięku. Interesujący przykład takiej sytuacji prezentuje Emilia Truskolaska-Kopeć w artykule *Orwell, totalitaryzm i polscy tłumacze*. Autorka poddaje analizie stylistycznej dwa polskie przekłady najbardziej znanego dzieła George'a Orwella, *Nineteen-Eighty-Four*. Dzieli je niemal cała epoka komunizmu. Autor pierwszego polskiego tłumaczenia z roku 1953 (pod tytułem *1984*), Juliusz Mieroszewski, stworzył je w roku śmierci Stalina, co jest istotne, jak zauważa autorka, bowiem wówczas specyficzny dla stalinizmu język propagandowy był powszechnie używany w Polsce, i to wyczuwa się we wspomnianym przekładzie. Tomasz Mirkowicz, autor drugiego tłumaczenia (pod tytułem *Rok 1984*), z roku 1989, urodził się w rok po ukazaniu się przekładu Mieroszewskiego i choć młodość przeżył w komunistycznej Polsce, według autorki w jego przekładzie czuć powiew wolności i przemian:

[11] http://biblia.wiara.pl/doc/422086.Nie-ma-juz-blogoslawionych-sa-szczesliwi (dostęp 26.11.2014 r.)
[12] Ibidem.

> Zmiana kontekstu społeczno-politycznego wygenerowała odmienne strategie translatorskie. Poprzez subtelne różnice w tłumaczeniu widzimy odmienne inspiracje. Mieroszewski zdecydowanie nie miał dystansu do sytuacji językowej, w jakiej przyszło mu żyć. Poddał się propagandzie i jego tłumaczenie zaświadcza, że nie miał do niej dystansu. Sucho przekazuje fakty, jest bardzo »radziecki«, lecz nie potrafi wyjść dalej, ironizować, a przez to odsłonić nałożoną na tekst propagandową maskę [...]. Inaczej sprawy się mają u Mirkowicza, którego przekład zawiera bardzo ciekawe zjawisko. Zachowując wierność oryginałowi, tłumacz pozwalał sobie na zabawę kliszami propagandowymi, lecz modyfikował dzieło oryginalne jedynie w szczególnych przypadkach. Wiedział, co komunizm pragnie uczynić ze słowem[13].

Niezwykle ciekawa wydaje się konstatacja zawarta we wspomnianym artykule, że „pomimo niemal pięćdziesięciu lat dzielących drugie przekłady od powstania oryginału [bowiem dotyczy to także *Folwarku zwierzęcego* Orwella – A.A.], to właśnie one, a nie ich poprzednicy, zawierają przekaz bliższy intencjom autora”[14]. Nasuwają się w tym miejscu słowa poety, krytyka i tłumacza Jerzego Jarniewicza: „Nowy przekład powinien wyrastać z odmiennego odczytania utworu, proponować inną interpretację”[15]. Wspaniale jest, gdy nowe tłumaczenie jest „jakieś”, choćby nawet budziło kontrowersje. Podobnie jak doceniamy twórczą adaptację książki przez reżysera filmowego czy nowe odczytanie klasycznego dramatu w teatrze, przepuszczone przez filtr np. aktualnych wydarzeń, tak i nowy przekład powinien budzić emocje i skłaniać do debaty. Być może mieści się w tych postulatach nawet i uczynienie Alicji w Krainie Czarów bohaterką bardziej „dzisiejszą”.

Zdarza się, że zaistnienie nowego przekładu ma źródło bardziej prozaiczne, kiedy to po prostu wydawca zleca tłumaczowi jego wykonanie, ponieważ w jakiś sposób jest to korzystne dla wydawnictwa i jego polityki. Krzysztof Fordoński, który od wielu lat analizuje drobiazgowo rynek przekładu literackiego i sytuację tłumaczy w Polsce, zwraca często uwagę na niezbyt imponujące honoraria, jakie wydawnictwa płacą tłumaczom:

> Względnie niskie koszty przekładu mają jednak pewne zalety. Pozwalają wydawcom na ponowne zlecanie tłumaczeń książek, które za pierwszym razem przetłumaczono źle lub których przekład zdążył się zestarzeć. Nowe przekłady nie zawsze warte są podejmowanego wysiłku, z pewnością jednak wzbogacają rynek wydawniczy. Dzięki nim istnieje stale możliwość podjęcia polemiki nawet z kanonicznymi przekładami i zaprezentowania czytelnikom swojej wizji obcojęzycznego tekstu. Jako przykład posłużyć tu mogą kolejne tłumaczenia *Władcy pierścieni* Tolkiena, w oczywisty sposób stanowiące polemikę z tekstem pióra Marii Skibniewskiej,

[13] E. Truskolaska-Kopeć, *Orwell, totalitaryzm i polscy tłumacze* [w:] *Przekład. Rola tłumacza i przekładu w epoce wielokulturowości i globalizacji*, pod red. M. Ganczara i P. Wilczka, Katowice 2012, s. 75.

[14] Ibidem, s. 66.

[15] J. Sobolewska, *op. cit*.

> czy wciąż trwające próby tłumaczenia na język polski dramatów Szekspira. Oczywiście, nowe tłumaczenie ma sens i szanse na publikację tylko wtedy, gdy wciąż utrzymuje się popyt na dany tytuł"[16].

Niestety, jak argumentuje dalej autor, „dla wielu wydawców łatwiej, a często (choć nie zawsze, korzystanie z przekładów niechronionych już ze względu na prawa tłumaczy lub ich spadkobierców nie jest wcale dla wydawcy darmowe) również taniej, jest wydać ten sam utwór ponownie, choćby i w anachronicznym dziś tłumaczeniu, niż zamówić nowe"[17].

W świetle przytoczonych powyżej, bardzo poważnie brzmiących uzasadnień tworzenia nowych przekładów, przekornie, wręcz rozbrajająco, wygląda autoironiczna wypowiedź świetnego tłumacza Stanisława Barańczaka, który w książce *Ocalone w tłumaczeniu* twierdzi, iż nie ma takiego pilnego zajęcia, o którym nie byłby w stanie zapomnieć, przeczytawszy zagraniczny wiersz, który „domaga się" od niego przekładu na język polski.

> Możliwe są trzy sytuacje takiego „domagania się" – pisze Barańczak. – Pozory altruizmu i osobistej skromności udaje mi się jeszcze zachować w wypadku sytuacji pierwszej, kiedy to wiersz w ogóle nie był dotąd tłumaczony; mogę wtedy swoje pyszałkowate zapędy translatorskie skrywać pod pozorem działalności społecznie pożytecznej, jaką jest zapełnianie luk w polskiej znajomości np. poezji angielskiej. W miarę przyzwoite pozory cechują również sytuację drugą, polegającą na tym, że wiersz ma już jedno czy więcej wybitnych tłumaczeń: swoje zadufanie, widoczne w decyzji podjęcia się jeszcze jednego przekładu, mogę wtedy wciąż maskować zamiarem wzbogacenia literatury o moją własną, uzupełniającą albo polemiczną, interpretację translatorską, która – wyjaśniam obłudnie każdemu, kto chce słuchać – nie będzie może lepsza, ale rzuci na sensy oryginału dodatkowe światło. Całkowicie jednak na jaw wychodzą brzydkie strony mojej natury w sytuacji trzeciej, kiedy to wszystkie istniejące przekłady wiersza wydają mi się chybione: wtedy już nie da się ukryć, że tłumaczę poezję, obok paru innych celów, również, a może nawet przede wszystkim po to, aby udowodnić czytelnikom i sobie, że p o t r a f i ę l e p i e j[18].

Podsumowując, inspiracje do tworzenia nowych przekładów znanych dzieł to najczęściej: chęć unowocześnienia tekstu, który wydaje się anachroniczny w warstwie leksykalnej i stylistycznej, pragnienie przybliżenia danej pozycji konkretnej grupie wiekowej, która (w założeniu wydawców, kontrolujących dziś rynek przekładu literackiego) w innym wypadku nie sięgnęłaby po nią lub jej nie zrozumiała, ambitne idealistyczne dążenie do przekazania nie tylko ducha, ale i litery oryginału, przemiany społeczno-polityczne, pociągające za sobą zmiany w obyczajowości i mentalności, polityka rynkowa wydawnictw,

[16] K.Fordoński, *Rynek przekładu literackiego w Polsce po roku 2000*, [w:] *Przekład. Rola tłumacza i przekładu ...*, *op. cit.*, s. 90-91.

[17] Ibidem, s. 91.

[18] S. Barańczak, *Ocalone w tłumaczeniu. Szkice o warsztacie tłumacza poezji*, Kraków 2004, s. 14.

wreszcie ambicja i zwykła ludzka chęć udowodnienia innym, że „potrafi się lepiej".

Fakt, że pojawiają się nowe przekłady, powinien cieszyć. Jak twierdzi wspomniany już Jerzy Jarniewicz: „Przekłady się starzeją, nawet szybciej niż oryginalne utwory. Nie są ostateczne, żaden przekład »wzorcowy« nie wyklucza podejmowania nowych prób, podobnie jak po Menuhinie muzycy nadal grają utwory Schuberta czy Bacha"[19]. Przykry jest natomiast fakt, że w społeczeństwie, nawet wśród ludzi czytających, publikacja nowego przekładu nie wzbudza zwykle większych emocji, nie jest impulsem do szerszej debaty czy polemik. Jeśli pojawiają się jej echa, to głównie w wydawnictwach branżowych czy na specjalistycznych konferencjach przekładoznawców, ewentualnie na dość niszowych blogach lub forach internetowych skupiających miłośników danej książki, na przykład wspominanego *Władcy pierścieni*. Ostatni raz dyskutowano burzliwie o przekładzie na łamach prasy bodaj jeszcze w latach osiemdziesiątych, przy okazji kontrowersyjnej Fredzi Phi-Phi. Tymczasem chociażby takie monumentalne w świecie przekładu wydarzenie jak przekład przez Krzysztofa Bartnickiego nowatorskiej powieści Jamesa Joyce'a *Finnegans Wake (Finneganów tren)*, uznawanej za nieprzekładalną (w Polsce całości jej przekładu nie udało się ukończyć, mimo podejmowanych prób, Tomaszowi Mirkowiczowi, ani nawet Maciejowi Słomczyńskiemu), przeszło właściwie bez echa. Justyna Sobolewska zwraca uwagę, że przyjęło się, iż cytaty z literatury podaje się, nie wymieniając tłumacza, w stopkach często nawet trudno znaleźć jego nazwisko. Przekład jest lekceważony, a to przecież dzięki niemu dany pisarz i jego twórczość przyjmuje się w innej kulturze lub nie.

[19] J. Sobolewska, *op. cit*.

ROCZNIK PRZEMYSKI, t. 51: 2015
z. 2 (19), LITERATURA I JĘZYK

MARCELI OLMA (Kraków)

JAN GWALBERT PAWLIKOWSKI W ŚWIETLE KORESPONDENCJI FUNERALNEJ Z 1939 ROKU

Abstract

JAN GWALBERT PAWLIKOWSKI IN THE LIGHT OF THE FUNEREAL CORRESPONDENCE OF 1939

Summary

The article is based on the funereal correspondence of 1939 related to the death and burial of Jan Gwalbert Pawlikowski. The author's aim is a semantic and pragmatic analysis of the lexical aspect of the letters, especially the linguistic means of evaluation. This approach, considering the generic conventions of the past, allows to reconstruct the profile of the deceased seen in the light of the social roles he performed.

Key words: letters of condolence, funereal discourse, ego-documents, the Pawlikowskis of Medyka, pragmalinguistics

W obrębie spuścizny rękopiśmiennej po rodzie Pawlikowskich przechowywanej aktualnie w Bibliotece Jagiellońskiej szczególne miejsce zajmują zbiory listów prywatnych, będąc cennym dokumentem obyczajowości swoich czasów oraz mentalności reprezentantów galicyjskiej elity okresu zaborów. Z uwagi na okolicznościowy charakter i styl wypowiedzi epistolarnej swoisty typ piśmiennictwa użytkowego stanowi korespondencja funeralna, czyli teksty kondolencyjne słane na krótko po śmierci któregoś z członków rodziny. Teksty wspomnianego typu operujące utartymi formułami i silnie skonwencjonalizowanymi środkami wyrazu pełnią oczywiście typowe dla tego gatunku funkcje pragmatyczne (są to zwłaszcza pochwała zasług zmarłego i słowa pocieszenia skierowane do jego bliskich), odzwierciedlając zachowania językowe niegdysiejszych Polaków. Obok telegramów i biletów wizytowych redagowanych w reakcji na czyjś zgon pisywano też z tej okazji dłuższe epistoły, zamieszczając w nich partie narracyjne poświęcone sylwetce zmarłego, informujące o pełnionych przez niego funkcjach publicznych oraz podkreślające jego zasługi zarówno w mikro- jak i makroskali.

Przedmiotem rozważań w niniejszym szkicu będzie zbiór 304 jednostek epistolarnych przesłanych na ręce Wandy Pawlikowskiej i/lub jej dorosłych dzieci (synów Michała Gwalberta i Jana Gwalberta Henryka oraz córki Janiny Wandy) po śmierci męża oraz ojca Jana Gwalberta Pawlikowskiego w dniu 5 marca 1939 roku[1]. Nadawcami tychże listów byli dalsi krewni, przedstawiciele znamienitych rodów, duchowni, służba majątków oraz osoby reprezentujące instytucje państwowe: uczelnie, towarzystwa, związki i stronnictwa. Celem podejmowanych rozważań jest przede wszystkim rekonstrukcja sylwetki zmarłego, która zostanie przeprowadzona w oparciu o analizę warstwy leksykalnej odnoszącej się bezpośrednio do Jana G. Pawlikowskiego. W porządkowaniu materiału pomocny będzie układ fasetowy pozwalający na uwzględnienie kolejnych (trudnych niekiedy do jednoznacznego sklasyfikowania) ról społecznych czy stanowisk piastowanych przez tego wybitnego przedstawiciela wielopokoleniowej, zasłużonej w XIX i XX stuleciu rodziny.

Jan Gwalbert Pawlikowski jako mąż, ojciec i teść

W zaledwie kilku spośród rozpatrywanych listów w odniesieniu do zmarłego użyte zostają synonimiczne leksemy *mąż* (2)[2] i *małżonek* (5). Ich obecność w korespondencji funeralnej wiąże się z faktem, że w znacznej części trafiała ona na ręce wdowy po zmarłym. W kontekście rzeczownika *małżonek* zwykle umieszczano konwencjonalne dla tego typu tekstów wyrażenie *nieodżałowanej pamięci* (4). Obok rzeczownika *mąż*[3] dostrzec można dwa przymiotniki: *biedny* (w znacz. ‘wzbudzający współczucie, litość; nieszczęśliwy’) oraz intensivum *przezacny* (czyli ‘czcigodny, znakomity’). Egzemplifikację wykorzystania konstrukcji omawianego typu stanowić może jeden z wielu listów o podobnej objętości, który zostaje tu przytoczony w całości:

> Czcigodna Pani
> Na wieść o śmierci Jej Nieodżałowanej Pamięci Małżonka pospieszam w imieniu własnym i całej rodziny przesłać wyrazy prawdziwego i głębokiego współczucia.
> Oby Mu lekką była ta ziemia tatrzańska, którą tak ukochał i uczył nas wszystkich chronić od najazdu prostactwa i pseudocywilizacji
> Zawsze szczerze oddany
> Eug. Piasecki

[1] Rozpatrywane tu listy kondolencyjne przechowywane są w Dziale Rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie pod sygnaturami 11357 III, 11358 III, 11359 IV.

[2] Cyfra ujęta w nawias oznacza frekwencję danej formy tekstowej.

[3] Leksem *mąż* występuje w badanej korespondencji również w znaczeniu ‘podniośle, uroczyście o mężczyźnie, zwłaszcza godnym szacunku, ze względu na zalety charakteru, rozumu, serca‘. Będzie ono rozpatrywane nieco dalej. Dla jasności dalszego wywodu należy również w tym miejscu poinformować, że znaczenie form wyrazowych w całym tekście ustalone zostaje przy pomocy *Słownika języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego, t. 1–9, Warszawa 1958–1969.

Leksemowi *ojciec* występującemu w 21 listach słanych do dorosłych dzieci Pawlikowskiego towarzyszyć mogą czasem przymiotniki: *czcigodny* (4), *wielki* (3), *mądry* (1) oraz *przezacny* (1) i *najlepszy* (1). W odniesieniu do *ojca* znajdują zastosowanie także wielowyrazowe wyrażenia o różnym stopniu upowszechnienia w polszczyźnie: *nieodżałowanej pamięci* (1), *tak wysoce cenna osoba* (1), *niezwykły wspaniałością zasług i zalet* (1):

> Jaśnie Wielmożni Państwo
> Po przyczynie straty tak wysoce cennej Osoby – jaką jest Ojciec – proszę przyjąć ode mnie najszczersze wyrazy głębokiego współczucia. Oby Bóg błogosławił swoją najwyższą łaską JWielmożnemu Państwu i oszczędzał tak ciężkich krzyżów.
> Łącząc wyrazy prawdziwego poważania kreślę się z wysoką czcią
> Ks. Małecki
> Medyka 6 III 1939

Użyty jednokrotnie leksem *teść* wskazuje na adresatów żałobnego listu. Do teścia, podobnie jak i do ojca, odnosi się superlatywna forma przymiotnika *dobry*:

> Wielce Czcigodni Państwo!
> W ślad za żałobną wiadomością o śmierci najlepszego Ojca i Teścia […] ślę WCzcigodnym Państwu najserdeczniejsze wyrazy współczucia głębokiego […]
> Józef Pieniążek

Jan Gwalbert Pawlikowski jako pisarz, badacz literatury i działacz na niwie kultury

W kontekście dorobku pisarskiego J.G. Pawlikowskiego pamiętać należy, iż był on autorem publikacji o tematyce przyrodniczej, wystąpień poświęconych sztuce podhalańskiej oraz prac badawczych odnoszących się do twórczości Juliusza Słowackiego w okresie mistycznym. Nie powinno zatem dziwić, iż w rozpatrywanym zbiorze listów aż siedmiokrotnie występuje leksem *pisarz* wraz z waloryzującymi przymiotnikami *znakomity* (4) oraz *wielki* (2). Kilka listów kondolencyjnych ujmuje śmierć Pawlikowskiego w wymiarze ogólnonarodowym, wraz z odejściem *szczytowej Postaci Polskiej Kultury* ponosi bowiem *dotkliwą stratę*, zdaniem nadawców, *cały świat literacki Polski, piśmiennictwo i kultura polska, całe społeczeństwo polskie*, np.:

> Szanowny i Kochany Panie!
> Proszę przyjąć od jedynego dziś jeszcze żyjącego dublańskiego kolegi nieodżałowanego ś. p. Ojca Pańskiego serdeczne wyrazy współczucia z powodu Jego śmierci, przez którą nie tylko najbliższa Rodzina, ale i całe społeczeństwo polskie poniosło tak dotkliwą stratę! Pamięć jednak o tak znakomitym uczonym, pisarzu i zasłużonym obywatelu pozostaje w Ojczyźnie a dynastia Medycka będzie nadal kontynuować chwałę rodową!
> Z serdecznem pozdrowieniem
> Halsberg K

Na związki Pawlikowskiego z piśmiennictwem wskazują również rzeczownikowe formy *literat* (1), *esteta* (1), *twórca* (1), *współtwórca* (1) wchodzące w skład nieco bardziej rozbudowanych konstrukcji imiennych:

> Czcigodnej Pani i całej Rodzinie zasyłam najżywsze wyrazy współczucia z powodu skonu Jej Męża, wielkiego uczonego, estety, literata znanego i cenionego w całym kraju
> Marya Bruchnalska
> Lwów, Długosza 27
>
> 6 III 1939
>
> Institutum Botanicum Universitatis Jagiellonicae Cracoviensis
> Czcigodna Pani Profesorowo
> Niespodziewana śmierć św. p. Profesora spadła na mnie jak grom. Do głębi przejęty stratą dla Polski tak wybitnego Twórcy Jej narodowej Kultury, spieszę złożyć do rąk czcigodnej Pani wyrazy gorącego, z serca płynącego współczucia dla całej Rodziny, ś.p. Zmarłego od żony mojej, od pracowników na polu ochrony przyrody, od moich uczniów i ode mnie.
> Racz przyjąć Czcigodna Pani wyrazy najgłębszego poważania
> Wł. Szafer

O poczesnym miejscu Pawlikowskiego – *niezapomnianego Orędownika najlepszych tradycji kulturalnych Lwowa* – wymownie świadczą też konstrukcje operujące superlatywnymi formami przymiotników waloryzujących poprzedzone frazą liczebnikową z przyimkiem: *jeden z najlepszych*; *jeden z najszlachetniejszych przedstawicieli kultury polskiej*; *jedna z najpiękniejszych i najzasłużeńszych postaci swych dziejów ostatnich pokoleń.* W liście Juliusza Kleinera – wybitnego znawcy polskiego romantyzmu – dostrzec można jeszcze większe nagromadzenie leksemów wartościujących:

> Lwów, 6 marca 1939
> Czcigodna Pani,
> Wielki ból Pani i Szanownych Synów dzielę całym sercem. Z wyrazami żalu łączę hołd dla ś. p. Zmarłego, który nie tylko był wielkim badaczem, wielkim pisarzem i pionierem w różnych dziedzinach, ale był jedną z najpiękniejszych, najszlachetniejszych i najdostojniejszych postaci we współczesnej kulturze polskiej
> Juliusz Kleiner

Kilku nadawców korespondencji funeralnej podkreśla również zasługi zmarłego jako znawcy spuścizny literackiej po autorze *Króla-Ducha*. Do tej właśnie sfery działalności Pawlikowskiego odsyłają wyrażenia wielowyrazowe, których ośrodkiem pozostają opatrzone stosownymi epitetami rzeczowniki *badacz* i *komentator*: *wielki badacz twórczości i mistyki Słowackiego*; *czołowy komentator Słowackiego*. W tym samym duchu utrzymany jest list przesłany z Krzemieńca:

Krzemieniec, dnia 9 marca 1939 roku
Wielmożny Pan Michał Pawlikowski
we Lwowie ul. Kalecza 20a
Oddając hołd wybitnemu uczonemu, wielkiemu badaczowi i czcicielowi życia i twórczości Juliusza Słowackiego ś.p. Profesorowi Janowi Gwalbertowi Pawlikowskiemu wyrażamy nasze głębokie współczucie Rodzinie zmarłego
Przewodniczący Komitetu Uczczenia Juliusza Słowackiego w Krzemieńcu

Autorstwo rozpraw dotyczących Słowackiego, ale również stanowisko Pawlikowskiego jako wykładowcy w Akademii Rolniczej w Dublanach, dały nadawcom listów kondolencyjnych asumpt, by tytułować zmarłego *profesorem* (41), *doktorem* (2), *uczonym* (19) oraz *myślicielem* (5), *humanistą* (1) i *znawcą literatury polskiej* (1). Również w obrębie tego typu nazw występują leksemy przymiotnikowe: *znakomity* (7), *wielki* (4), *wybitny* (3), *drogi* (1), *przezacny* (1), *nieodżałowany* (1) oraz wyrażenia: *wielkiej miary* (1), *wielki a cichy* (1), np.:

JW. Pawlikowska
Ul. Kalecza 20 Lwów
Przejęci głębokim żalem przysyłamy wyrazy prawdziwego współczucia w bolesnej stracie nieodżałowanego wielkiego uczonego i człowieka.
Wojciechowie Kossakowie z córkami, Jerzowie Kossakowie

Jan Gwalbert Pawlikowski jako miłośnik gór

Związki Pawlikowskich z Podhalem mają kilkupokoleniową tradycję[4]. Tu rokrocznie spędzano letnie wakacje, J.G. Pawlikowski w młodości wraz z ojcem i przewodnikami tatrzańskimi uprawiał turystykę wysokogórską, później także speleologię. Fascynacja górami i góralszczyzną w rozpatrywanej rodzinie zaowocowała, jak powszechnie wiadomo, wzniesieniem na wzgórzu Koziniec w 1897 roku domu w stylu zakopiańskim. Projektodawcą „Willi pod Jedlami" był Stanisław Witkiewicz, czuwający nad przebiegiem prac budowlanych. Mimo że Jan Pawlikowski wiele czasu spędzał poza Zakopanem, należał jednak do najgorętszych orędowników utworzenia w Tatrach parku narodowego. Do działalności zmarłego na tym polu odnosi się kilka listów nadesłanych po jego zgonie.

Zwraca w nich uwagę użyty trzykrotnie leksem *miłośnik* (w znacz. 'człowiek zamiłowany w czymś, mający w czymś upodobanie, amator'), który poprzedzają określenia przydawkowe wyrażone przymiotnikami: *szlachetny* (a więc 'postępujący w sposób wspaniałomyślny, sprawiedliwy, bezinteresowny, prawy'), *żarliwy* (czyli 'oddający się czemu z wielkim zapałem, pełen gorliwości'), *gorący* (w znacz. 'pełen zapału, żarliwy'). Przydawki rzeczowne odnoszące się do leksemu *miłośnik* mogą posiadać kolejne określenia (*miłośnik przyrody*/ *przyrody polskiej*/ *piękna ziemi ojczystej*), np.:

[4] Sporo informacji na ten temat przynosi *Wielka encyklopedia tatrzańska* przygotowana przez Z. Radwańską-Paryską i W.H. Paryskiego, Poronin 1995.

Koło Polonistów Studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego
Kraków dnia 7 III 1939
Czcigodny Panie
Z powodu zgonu Wielkiego Myśliciela i gorącego miłośnika przyrody polskiej łączymy się z bólem Czcigodnego Pana
Za Zarząd
Prezes St. Pagaczewski
Sekretarz Br. Możdżeń

Leksem *pionier* (2) w znacz. ‘ten, kto toruje nowe drogi w jakiejś dziedzinie, krzewiciel kultury, postępu, itp.’ kontekstowo (np. *pionier miłośnictwa Tatr*) wskazuje na aktywność Pawlikowskiego w zakresie dbałości o zachowanie środowiska naturalnego gór:

Pan Jan Pawlikowski Koziniec Zakopane
Głęboko wzruszony bolesną stratą jaką nauka polska poniosła przez śmierć profesora Jana Gwalberta Pawlikowskiego zasłużonego badacza naszej literatury oraz szlachetnego miłośnika przyrody i pioniera ochrony jej zabytków składam na pańskie ręce wyrazy serdecznego żalu i współczucia
Minister Świętosławski

W odniesieniu do działalności Pawlikowskiego na rzecz wysokogórskiej przyrody w dwóch listach użyty został w sposób przenośny rzeczownik *apostoł* (tu w znacz. ‘zwolennik, krzewiciel jakiejś idei, jej propagator’) wraz z określeniami precyzującymi:

Składam hołd pamięci Apostoła Tatr, proszę przyjąć wyrazy najżywszego współczucia dla całej rodziny
Józef Diethl

Zasługom śp. Jana Gwalberta Pawlikowskiego znakomitego humanisty, żarliwego miłośnika piękna ziemi ojczystej, niestrudzonego apostoła prawa ochrony przyrody hołd składa Faustyn Dzik naczelnik Wydziału Sztuki

W jednym z rozpatrywanych listów w odniesieniu do zmarłego użyte zostają dwa bliskie sobie znaczeniowo rzeczowniki: *przewodnik* (tu: ‘ten, kto stoi na czele jakiejś grupy, nadaje kierunek czyjejś działalności, wpływa na kogoś; przywódca, mistrz, opiekun’) i *przodownik* (‘ten, kto przoduje w czymś, ma lepsze niż inni wyniki w jakiejś dziedzinie, w jakimś zespole’) opatrzone przydawką szeregową *nasz drogi*. Oba one dotyczą działalności Pawlikowskiego na rzecz naturalnego, określanego mianem *nieskalanej czystości*, krajobrazu tatrzańskiego:

9 III 39
Kochany Panie Michale
Do ostatniej chwili sądziłem, że będę mógł wyjechać dziś do Zakopanego, żeby razem z najbliższymi odprowadzić na wieczny spoczynek naszego drogiego Przewodnika i Przodownika w walce o piękno i czystość nieskalaną Tatr

W jednym z listów zmarły zostaje nazwany *niestrudzonym obrońcą Tatr,* inny zaś telegram przesłany na ręce młodszego syna zmarłego, operuje w odniesieniu do tego ostatniego wielowyrazowymi konstrukcjami (*wielki bojownik o całość i piękno Tatr i propagator rodzimego stylu podhalańskiego*), które, wykorzystując leksyką militarną, implikują aktywną postawę Pawlikowskiego w walce o urzeczywistnienie wyznawanych idei.

Epistolarnym wyrazom współczucia okazywanego rodzinie zmarłego towarzyszą nierzadko słowa pocieszenia oraz wypowiedzi utrzymane w tonie życzącym, który może stanowić nawiązanie do tatrzańskich fascynacji Pawlikowskiego, np.:

> […] Oby naród nagrodził temu nieskazitelnemu mężowi wieczystą, serdeczną pamięcią, a Bóg pozwolił Jego duchowi oglądać z wyniosłości Tatr prawdziwe szczęście ukochanej Ojczyzny. […]

Jan Gwalbert Pawlikowski jako działacz społeczny

J.G. Pawlikowski był aktywnym na niwie społecznej działaczem oraz inspiratorem wielu inicjatyw o zasięgu regionalnym i krajowym, przynależał do różnych towarzystw i organizacji publicznych. Te właśnie przesłanki uzasadniają występowanie w korespondencji funeralnej leksemu *członek* (8) w połączeniu z nazwami kilku ówczesnych organizacji, np.: *Towarzystwa Naukowego we Lwowie, Towarzystwa Ludoznawczego, Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego, Związku Górali, Związku Ziemian, Zarządu Muzeum Tatrzańskiego, Ligii Ochrony Przyrody w Polsce, Komitetu Uczczenia Adama Asnyka*. W kontekście rzeczownika *członek* wystąpiły leksemy przymiotnikowe: *honorowy* (3), *zasłużony* (2), *wieloletni* (1), np.:

> Wielce Szanowna Pani!
> Proszę przyjąć jak najgłębsze i jak najszczersze wyrazy żalu i współczucia z powodu śmierci nieodżałowanej pamięci Męża, ś. p. Prof. dr Jana Gwalberta Pawlikowskiego.
> Stratę tę odczuwamy tym boleśniej, że ś. p. Prof. Pawlikowski jako długoletni Członek Towarzystwa Ludoznawczego i Członek Zarządu zawsze służył Towarzystwu swoją cenną współpracą opartą na głębokim zrozumieniu ważności swojskiej kultury ludowej dla kultury narodowej.
> Z wyrazami głębokiej czci i prawdziwego poważania
> Za Zarząd Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie

Wśród wymienianych w korespondencji organizacji najwięcej odniesień do Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego, którego Pawlikowski był współorganizatorem i prezesem. Dlatego też zmarły nazwany zostaje *znakomitym przedstawicielem naszego Ruchu*; *jednym z tych, którzy kładli podwaliny ideowe i polityczne naszego Ruchu; jednym z twórców Obozu Narodowego, jego ostoją i chlubą,* oraz tym, *który umiał nie tylko wdzierać się na tatrzańskie szczyty, ale i nasz Ruch Narodowy na właściwe wyżyny dźwigał*.

Ta właśnie grupa listów kondolencyjnych przynosi wiele informacji szczegółowych o aktywności polityczno-społecznej zmarłego, np.:

> Lwów, 5 marca 1939
> Czcigodna Pani!
> Wiadomość o przeniesieniu się w zaświaty S. P. Jana Gwalberta głęboko mnie wzruszyła i obudziła niezmierny żal w całym stronnictwie narodowym. Był on nam wiernym przyjacielem, protektorem i ozdobą naszego ruchu od jego początków. Nie szczędził pomocy moralnej i materialnej na cele narodowe i wiązane z nimi zadania społeczno-gospodarcze. Nie myślał nigdy o sobie i wyższym był ponad myśli o honorach i innych objawach wdzięczności.
> […]

Jeszcze inny list przybliża sylwetkę i zasługi J.G. Pawlikowskiego jako założyciela rocznika „Wierchy" poświęconego górom:

> Imieniem Redakcji „Wierchów" przyłączamy się z całego serca do powszechnej żałoby, jaka objęła ogół miłośników gór na wieść o zgonie ś. p. Prof. Jana Gwalberta Pawlikowskiego. Z osobą ś. p. Profesora związani byliśmy szczególnie silnie, gdyż Jemu to zawdzięcza Polskie Towarzystwo Tatrzańskie powołanie do życia swego naczelnego wydawnictwa.
> Kiedy w czasach powojennych okazało się, że dawny rocznik P. T. T. wychodzący pod nazwą „Pamiętnika" nie odpowiada rozrostowi ideowemu i organizacyjnemu P. T. T. ś. p. Prof. J. G. Pawlikowski wystąpił z śmiałą inicjatywą nowego wydawnictwa pt. „Wierchy" i z miejsca postawił je na najwyższym poziomie treści i formy. Przez szereg lat znalazł prof. Pawlikowski przy swych ogromnych zajęciach czas na prowadzenie tego wydawnictwa i darzył je aż do końca wykonywania funkcji naczelnego redaktora, a nawet i potem, niesłabnącym zainteresowaniem i gorącym sercem. Prof. Pawlikowskiemu zawdzięcza Polskie Towarzystwo Tatrzańskie możność kontynuowania wydawnictwa które stało się prawdziwą chlubą naszego Towarzystwa. Zadaniem naszym będzie prowadzenie nadal „Wierchów" w myśl wytycznych ustalonych przez prof. J. G. Pawlikowskiego

Jan Gwalbert Pawlikowski jako obywatel i patriota

Niezależnie od licznych funkcji społecznych i zasług dla dobra ogółu J.G. Pawlikowski w wielu listach przesłanych po jego śmierci występuje jako wyróżniający się przedstawiciel własnego narodu. W obrębie wydzielonej tutaj fasety mieści się kilka form rzeczownikowych wraz z przydawkami oraz wyrażeń imiennych, pozwalających zrekonstruować postrzeganą przez korespondentów sylwetkę zmarłego.

Leksem *Polak* (9), który ma tu oczywiście charakter waloryzujący, występuje zwykle w towarzystwie przydawki *wielki* (7). Alternatywą dla tego połączenia może być wyrażenie *jeden z wielkich Polaków* a także *Polak w pełnem słowa tego znaczeniu*.

Pawlikowski nazywany o*bywatelem* (10) bywa charakteryzowany najczęściej przymiotnikiem *wielki* (5), rzadziej *znakomity* (2), *szlachetny* (1), *zasłużony* (1), *pełny ducha* (1).

Leksem *patriota* (4) w odniesieniu do zmarłego występuje w towarzystwie przymiotnika *wielki* (3) lub w połączeniu z rzeczownikiem: *hrabia-patriota* (1).

Pawlikowski jako *człowiek* (14) określany bywa w sposób dosyć zróżnicowany, gdyż do tego celu wykorzystywane są formy przymiotników i imiesłowów w stopniu równym: *wielki* (1), *wspaniały* (1), *zacny* (2, w znacz. 'mający szlachetny charakter, dobre serce, prawy'), *zasłużony* (1), *świetlany* (1, w znacz. *przen*. 'uduchowiony, nieziemski') oraz w superlatywie (*najzacniejszy*, *najszlachetniejszy*), derywaty modyfikacyjne (*przezacny*) i formacje zaprzeczone (*nieodżałowany*). Zmarły bywa też nazwany *człowiekiem nieśmiertelnych zasług*, *człowiekiem o wielkich wartościach moralnych i kulturalnych* oraz *człowiekiem wielkiej i szlachetnej prostoty i pogody*.

W rozpatrywanych tekstach występuje też dwukrotnie frazeologizm *syn ojczyzny* z przydawką przymiotną *wzorowy* oraz *wielki*, np.:

> Rodzina Pawlikowskich
> Z powodu zgonu wielkiego Syna Ojczyzny, najgorętszego orędownika swojszczyzny niestrudzonego obrońcy tatr śp. Jana Gwalberta pogrążeni w głębokim żalu przesyłamy w imieniu zarządu oddziału poznańskiego polskiego towarzystwa.

Jednorazowo zaświadczony zostaje leksem *mąż* (w znacz. 'podniośle, uroczyście o mężczyźnie, zwłaszcza godnym szacunku ze względu na zalety charakteru, rozumu, serca'). Kontekst zdaniowy w pełni potwierdza zgodność użytego leksemu z jego znaczeniem słownikowym:

> Lwów (chwilowo) 5 III 39
> Łaskawy Panie
> Wyczytawszy w „Słowie" żałobną wiadomość, pośpieszam wyrazić rodzinie Pańskiej i Panu, wyrazy szczerego współczucia z powodu zgonu ś. p. Ojca Pańskiego, którego, od czasów akademickich począwszy, nauczyłem się poważać i czcić, jako męża nieprzerwanie pracującego, służącego i walczącego wysoką swą wiedzą z niezmienną energią i jasnym kierunkiem, czynu dla dobra Ojczyzny.
> Z wysokim poważaniem
> Witold Czartoryski

W kilku innych jeszcze listach dostrzec można wyrażenia o charakterze przenośnym, podkreślające najwyższą rangę zajmowanej przez zmarłego pozycji społecznej. W ich kontekście Pawlikowski jawi się jako autorytet moralny, z którego doświadczeń i przykładu czerpać winny kolejne generacje (*duchowy wódz*; *wychowawca narodowy*; *świetlany duch*; *prawdziwy fundament, czysty, skrystalizowany fundament wielkości i nieśmiertelności ducha*; *prawdziwa droga dla pokolenia i pokoleń*), np.:

> Ciężko dotknięty stratą nieodżałowanej pamięci ojca Pańskiego a naszego duchowego wodza i wielkiego wychowawcy narodowego przesyłam wyrazy najgłębszego współczucia nie mogąc osobiście wziąć udziału w pogrzebie.
> Prof. Adam Wodzicki

Ostatni z przywoływanych tu listów podnosi zasługi zmarłego, określanego mianem *uosobienia najszlachetniejszych cnót obywatelskich* oraz *szczególnego przyjaciela i dobrodzieja*. Przekazał on bowiem w wieczysty depozyt Ossolineum we Lwowie zbiory biblioteczne kilku pokoleń Pawlikowskich:

> Zakład Narodowy imienia Ossolińskich składa wyrazy najgłębszego współczucia z powodu śmierci ś. p. Prof. Jana Gwalberta Pawlikowskiego. W żałobie, którą śmierć ta okrywa całe społeczeństwo, Zakład bierze najżywszy udział, czcząc w ś. p. Zmarłym uosobienie najszlachetniejszych cnót obywatelskich, głębokiego myśliciela, wielkiego uczonego oraz szczególnego swego przyjaciela i dobrodzieja. Godny spadkobierca nazwiska, które na kartach dziejów Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich od chwili jego powstania z pokolenia na pokolenie chlubnymi zapisywało się głoskami. Śp. Prof. Pawlikowski związał swoje imię z naszym instytutem w sposób nierozerwalny. Zachowamy tez na zawsze we wdzięcznej pamięci owocną działalność śp. Zmarłego w charakterze Przewodniczącego Towarzystwa Przyjaciół Ossolineum. Przede wszystkim zaś Jego wspaniały czyn obywatelski, jakim było przekazanie Zakładowi zbiorów Biblioteki im. Gwalberta Pawlikowskiego. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich zapisuje nazwisko ś. p. Profesora Jana Gwalberta Pawlikowskiego w rzędzie tych, którzy wielkie dzieło naszego Założyciela najskuteczniej wzbogacili, rozbudowali i otaczali obywatelską opieką.

Podsumowanie

Przywołane w obrębie niniejszego omówienia listy kondolencyjne zredagowane przez korespondentów indywidualnych i nadawców zbiorowych mają niewątpliwie wiele walorów poznawczych. Uświadamiają bowiem współczesnemu czytelnikowi, jakie zwyczaje oraz tropy stylistyczne wykorzystywane były przed laty w dyskursie funeralnym. Rejestrują językowe sposoby wartościowania zmarłego dokonywane przy pomocy środków leksykalnych (np. *patriota*, *apostoł*, *chluba*, *ostoja*, *fundament*, *wielki*, *szlachetny*, *zasłużony*, *znakomity*), morfologicznych (np. *przezacny*, *najlepszy*, *najwybitniejszy*) i frazeologicznych (np. *syn ojczyzny*). Odzwierciedlają kulturę epistolarną piszących, ich stosunek do zmarłego oraz jego bliskich. Dostarczają szeregu cennych informacji o J.G. Pawlikowskim, którego sylwetkę można rekonstruować w oparciu o założenia analizy lingwistycznej. Pozwalają widzieć postać zmarłego w kontekście pełnionych przez niego ról rodzinnych, społecznych i politycznych, pokazują jego aktywność w wielu dziedzinach ówczesnego życia. Są świadectwem społecznego szacunku i wdzięczności, jakimi cieszył się Pawlikowski nie tylko w środowisku Krakowa, Lwowa czy Zakopanego.

Można na koniec zaryzykować stwierdzenie, że autorzy listów kondolencyjnych wystawili pośmiertnie Janowi Gwalbertowi Pawlikowskiemu swoisty, bo epistolarny monument, o którego istnieniu wiedzą tylko najpewniej jego biografiści i badacze spuścizny piśmiennej tej wybitnej, wielopokoleniowej „dynastii medyckiej”.

ROCZNIK PRZEMYSKI, t. 51: 2015
z. 2 (19), LITERATURA I JĘZYK

NATALIA GORCZOWSKA (Kraków)

WYBRANE FUNKCJE NAZW WŁASNYCH W *TRYLOGII HUSYCKIEJ* ANDRZEJA SAPKOWSKIEGO

Abstract

Selected functions of proper names in *The Hussite Trilogy* by Andrzej Sapkowski

Summary

The Hussite Trilogy by Andrzej Sapkowski, comprising the volumes: *Narrenturm, Warriors of God* and *Lux perpetua*, is a novel cycle unusually rich in proper names. *Nomina propria* are a significant element of the linguistic aspect of each literary work, as they obtain extra functions in the text, becoming carriers of artistic values. The article focuses on the most important roles proper names play in *The Hussite Trilogy*. The author discusses first of all the functions distinguished by Aleksander Wilkoń: locational (based on time and space), sociological, content-based, allusive and expressive, and the comical function introduced into the research on literary onomastics by Maciej Szelewski.

Key words: literary onomastics, historical fantasy genre, *The Hussite Trilogy*, proper names, the functions of proper names

Translated by Agnieszka Andrzejewska

Trylogia husycka Andrzeja Sapkowskiego[1] to cykl powieściowy, który przynależy do nurtu fantasy historycznej (*historical fantasy*). Jest to podgatunek fantastyki łączący w sobie cechy powieści historycznej oraz fantastycznej. Akcja tego typu powieści toczy się czasach historycznych, jednak rzeczywiste wydarze-

[1] Andrzej Sapkowski – ur. 21 czerwca 1948 roku. Jako twórca fantasy zadebiutował w 1986 roku na łamach „Fantastyki" opowiadaniem *Wiedźmin*, które zapoczątkowało cykl powieściowy o Geralcie z Rivii, na który składają się: *Ostatnie życzenie* (1993), *Miecz przeznaczenia* (1993), *Krew elfów* (1994), *Czas pogardy* (1995), *Chrzest ognia* (1996), *Wieża Jaskółki* (1997), *Pani Jeziora* (1999) oraz *Sezon burz* (2013). W 2002 roku ukazała się pierwsza część kolejnego cyklu autora, *Trylogii husyckiej*, zatytułowana *Narrenturm*, a w późniejszych latach Sapkowski opublikował kolejne tomy: *Boży Bojownicy* (2004) i *Lux perpetua* (2006). Informacje na temat autora pochodzą ze strony wydawnictwa SuperNowa (zob. *Andrzej Sapkowski*, na: http://www.supernowa.pl/autorzy.php?p=1, dostęp: 28.09.2014 r.).

nia zostają wzbogacone o magiczne i nadnaturalne elementy, fantastyczne zdarzenia i bohaterów[2]. Fantasy historyczna umieszcza fabułę w realiach określonej epoki, np. średniowiecza czy Polski szlacheckiej, bądź też w czysto fikcyjnym świecie, ale przypominającym konkretny okres historyczny[3].

Składająca się z tomów *Narrenturm*, *Boży bojownicy* i *Lux perpetua* trylogia dostarcza bardzo bogatego materiału nazewniczego, który jest dość typowy dla powieści historycznych, ale jednocześnie wykazuje pewne specyficzne cechy charakterystyczne dla zazwyczaj niezauważanego przez językoznawców gatunku fantasy. Nazwy własne, będące ważnym komponentem każdego dzieła literackiego, szczególnie istotną rolę pełnią w powieściach fantasy, gdzie pomagają wyodrębnić wykreowany przez autora świat, wzbogacając go jednocześnie o szczegóły rozbudzające wyobraźnię czytelnika. Warstwa onomastyczna jest istotna także w powieści historycznej, gdyż stanowi nośnik informacji o wielkich postaciach żyjących w czasach przedstawianych przez utwór literacki. Nasuwa się więc pytanie, jaką rolę będą pełniły nazwy własne w gatunku będącym kompilacją tych dwóch nurtów literatury.

Funkcje i zakres nazw własnych mogą być różne, zależą one bowiem od charakteru dzieła, do którego przynależą[4]. Zadaniem onomastyki literackiej jest określenie roli przypisanych nazwom przez autora dzieła[5]. W niniejszym artykule omówione zostaną najważniejsze występujące w *Trylogii husyckiej* funkcje nazw własnych: lokalizacyjna (w czasie i w przestrzeni), socjologiczna (wskazująca na przynależność narodową i społeczną), treściowa, aluzyjna, ekspresywna[6] oraz humorystyczna[7].

1. Funkcja lokalizacyjna

1.1. Lokalizacja w przestrzeni

Funkcję lokalizacyjną w przestrzeni pełnią w dziele literackim przede wszystkim toponimy, czyli nazwy geograficzne. Akcja *Trylogii husyckiej* została osa-

[2] Zob. W. Chmielarz, *Kiedy sama historia to za mało*, „Nowa Fantastyka", 2012, nr 3, s. 12-13.

[3] Zob. M. Tkacz, *Baśnie zbyt prawdziwe. Trzydzieści lat fantasy w Polsce*, Gdańsk 2012, s. 48-49.

[4] Zob. K. Rymut, *Onomastyka literacka a inne dziedziny badań nazewniczych,* w: *Onomastyka literacka*, red. M. Biolik, Olsztyn 1993, s. 16.

[5] Zob. ibidem, s. 17.

[6] Funkcje: lokalizacyjną (umiejscawiającą akcję w przestrzeni i czasie), socjologiczną (wskazującą na przynależność narodową lub społeczną), aluzyjną (zawierającą nawiązanie do określonych osób czy miejsc), treściową (charakteryzującą desygnat za pomocą przenośnego lub dosłownego znaczenia nazwy) i ekspresywną (wyrażającą stosunek emocjonalny autora lub bohaterów) wyznaczył Aleksander Wilkoń (zob. A. Wilkoń, *Nazewnictwo w utworach Stefana Żeromskiego*, Wrocław 1970, s. 82-83).

[7] Funkcja humorystyczna (występuje, gdy nazwy własne w dziele literackim mają za zadanie wpłynąć na poczucie humoru czytelnika) została wyodrębniona przez Macieja Szelewskiego (zob. M. Szelewski, *Nazewnictwo literackie w utworach Andrzeja Sapkowskiego i Nika Pierumowa,* Toruń 2003, s. 127).

dzona głównie na Śląsku, choć chwilami przenosi się na tereny dzisiejszych Łużyc i Czech – do Pragi i jej okolic oraz na Morawy i czesko-śląskie tereny przygraniczne. Lokalizacji w tej przestrzeni służą prawie wyłącznie nazwy autentyczne oznaczające te same desygnaty co w rzeczywistości pozaliterackiej. Są to m.in. nazwy państw (np. *Anglia*, *Bizancjum*, *Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego*), krain geograficznych (np. *Kastylia*, *Kujawy*, *Śląsk*), wysp (np. *Cipangu*, *Irlandia*, *Wyspa Słodowa*), rzek (np. *Odra*, *Przemsza*, *Wełtawa*), łańcuchów górskich (np. *Góry Jizerskie*, *Góry Kruszcowe*, *Góry Sowie*), szczytów (np. *Grochowa Góra*, *Jawornik*, *Oreb*), miast (np. *Wrocław*, *Praga*, *Azincourt*), wsi (np. *Biały Kościół*, *Kieżmark*, *Lipany*), zamków (np. *Gryf*, *Homole*, *Schwarzwaldau*), klasztorów (np. *Brzewnów*, *Jasna Góra*, *Marienstern*) oraz obiektów toponimii miejskiej (np. ulica *Długa*, *Plac Solny*, brama *Wrocławska*).

Konstruując świat przedstawiony powieści, Sapkowski zadbał, by wiernie odzwierciedlić autentyczną topografię terenów, na których toczy się akcja trylogii, a także wzbogacić ją o liczne szczegóły – na podstawie powieści można by utworzyć drobiazgową mapę Śląska i obszarów z nim graniczących. Według Ireny Sarnowskiej-Giefing toponimy występujące w partiach narracyjnych, a zwłaszcza w opisach, „prezentując tło zdarzeń, zatrzymują […] niejako rozwój fabuły, stwarzając czytelnikowi dogodne warunki identyfikacji utworu ze światem realnym”[8]. Mimo tak ważnej roli tego typu onimów w *Trylogii husyckiej* odczuć można wyraźne przesycenie nazwami geograficznymi, przytłaczające nieco czytelnika, zwłaszcza takiego, który nie zna opisywanych w powieściach terenów.

Liczne występowanie toponimów jest związane z niezwykłą dynamiką utworu. Bohaterowie *Trylogii husyckiej* rzadko na długo pozostają w jednym miejscu, a jeśli już tak się dzieje, to dostarcza to okazji do drobiazgowego opisu danego miasta czy okolicy. Najczęściej jednak główni bohaterowie podróżują – w *Narrenturmie* uciekają ze Śląska, w *Bożych bojownikach* biorą udział w kolejnych podbojach wojsk husyckich, natomiast w *Lux perpetua* wyruszają na poszukiwania ukochanej głównego bohatera. To bezustanne przenoszenie się akcji powieści z miejsca na miejsce powoduje nadmierny rozrost liczby nazw geograficznych w utworze.

Analizując zawarte w *Trylogii husyckiej* toponimy, można odkryć pewną tendencję pisarską Sapkowskiego: w przypadku nazw dużych obiektów geograficznych podaje on prawie wyłącznie onimy autentyczne, jednak w opisach mniejszych terenów i punktów topografii miejskiej pojawiają się często nazwy obiektów fikcyjnych lub takich, których rzeczywistego istnienia nie sposób ustalić. Nazwy stworzone przez autora odnoszą się również do miejsc związanych z wydarzeniami fantastycznymi, np. zamek *Bodak* będący siedzibą czarnoksiężnika Grellenorta i jego tajnej organizacji.

[8] I. Sarnowska-Giefing, *Nazewnictwo w utworach i powieściach polskich okresu realizmu i naturalizmu*, Poznań 1984, s. 87.

Funkcję przestrzenną pełnią także przytoczone w powieściach etnonimy określające mieszkańców krain geograficznych oraz nazwy postaci. Charakterystyczne dla danego języka imiona i nazwiska, a zwłaszcza formy odmiejscowe (np. *Reimar von Bielau, Piotr z Lichwina*), pozwalają zlokalizować miejsce akcji w konkretnej przestrzeni.

Sapkowski nie ogranicza się jednak do podawania nazw odnoszących się do terenów, na których toczy się akcja powieści. W rozmowach bohaterów, a niekiedy także w partiach narracyjnych pojawiają się toponimy oznaczające obiekty geograficzne leżące na terenie całej Europy, natomiast w monologu wypowiedzianym, stanowiącym prolog do *Bożych bojowników*, opisane zostają granice znanego w średniowieczu świata. Zatem nazwy własne nie tylko umieszczają akcję *Trylogii husyckiej* w konkretnym miejscu, ale rozszerzają granice świata przedstawionego powieści, wpisując ją w przestrzeń całego świata.

1.2. Lokalizacja w czasie

Akcja *Trylogii husyckiej* toczy się w latach 1425-1434, o czym kilkukrotnie narrator informuje czytelnika wprost. Oprócz określeń czasu użytych w konkretnych datach w powieści pojawiają się chrononimy, czyli nazwy własne określające wydarzenia historyczne, a także zaliczane do nich heortonimy – nazwy świąt. Funkcję temporalną pełnią więc głównie nazwy świąt katolickich i wspomnień świętych oraz heortonimy odnoszące się do świąt pogańskich.

Do nazw własnych, które lokalizują wydarzenia w czasie, zaliczyć można antroponimy określające postacie historyczne. Funkcję temporalną pełnią w trylogii głównie imiona panujących w latach 20. i 30. XV w. papieży, cesarzy, królów i książąt (np. *Marcin V, Zygmunt Luksemburczyk, Władysław Jagiełło, Jan Ziębicki*), a także nazwiska słynnych rycerzy, wynalazców, teologów, uczonych czy artystów. Sapkowski wykorzystuje tę własność antoponimów, przybliżając w prologu do *Narrenturmu* czas historyczny, w którym będzie się toczyć akcja powieści, poprzez wymienienie imion i nazwisk zmarłych w tamtym okresie sławnych osób.

Umiejscowieniu fabuły w epoce historycznej średniowiecza służą również występujące w powieściach archaizmy onomastyczne[9]. Są to bardzo często stosowane przez Sapkowskiego nazwiska odmiejscowe w formie wyrażenia przyimkowego (np. z *Bielawy, de Apolda, von Bart*) oraz towarzyszące nazwiskom nazwy herbów (np. *Jakub Nadobny z Rogowa herbu Działosza, Jan Kuropatwa z Łańcuchowa herbu Szreniawa*). W *Trylogii husyckiej* pojawiają się imiona, które były używane w czasach średniowiecznych, a współcześnie wyszły z użycia, np. *Zbylut, Dzierżka, Bolko* czy *Paszko*. Charakterystyczne dla onomastyki XV wieku jest też liczne występowanie nazwisk i imion germańskich. Podobną funkcję pełnią dawne niemieckie określenia miast i wsi Śląska, które (z nielicznymi

[9] Zob. ibidem, s. 89.

wyjątkami) autor stosuje zamiast odpowiadających im współczesnych nazw polskich. W powieściach pojawiają się ponadto archaiczne nazwy krain geograficznych (np. *Rakusy* zamiast *Austria*) oraz nieużywane już dzisiaj etnonimy, np. *Frankowie*, *Teutoni*, *Żydowiny*.

Nazwy własne w *Trylogii husyckiej* nie są tylko „wykładnikami czasu rzeczywistości przedstawionej", ale także „wskrzeszają pamięć przeszłości"[10], pozwalając przywołać wydarzenia, które miały miejsce we wcześniejszych latach. Użyte przez autora imiona dawnych władców, uczonych, świętych i innych wielkich postaci historycznych poszerzają świat przedstawiony, włączając go w pozaliteracką rzeczywistość dziejową. Tę samą funkcję pełnią wykorzystane w trylogii tytuły autentycznych dzieł literackich (np. *Metamorfozy* Owidiusza, *Theogonia* Hezjoda, *Tristan* Chretiena de Troyes) oraz naukowych i filozoficznych (np. *Ars Magna* Rajmunda Lulla, *Dialogus de energia et operatione daemonum* Michała Psellosa, *Canon medicinae* Avicenny czy *De vegetalibus et plantis* Alberta Wielkiego).

2. Funkcja socjologiczna

Funkcja socjologiczna nazw własnych polega na wskazywaniu pochodzenia narodowego i społecznego oraz przynależności środowiskowej postaci. Antroponimy w *Trylogii husyckiej* pełnią tę funkcję głównie dzięki wzorowaniu się na rzeczywistym, społecznie zróżnicowanym XV-wiecznym nazewnictwie[11].

2.1. Pochodzenie narodowe

Funkcję wskazującą na pochodzenie narodowe bohaterów pełnią w trylogii Sapkowskiego przede wszystkim etnonimy. Są to zarówno nazwy narodów, jak i określenia mieszkańców krain geograficznych czy poszczególnych miast. Tego typu nazwy występują głównie jako określenia zbiorowe, czasami jednak dotyczą pojedynczych postaci.

W większości utworów literackich na przynależność narodową bohaterów wskazuje użycie antroponimów charakterystycznych dla języka, którym dany naród się posługuje. Nazwy własne w *Trylogii husyckiej* nie do końca oddają tę konwencję nazewniczą, a to ze względu na specyficzny moment historyczny, w którym toczy się akcja powieści. Śląsk (jako teren przygraniczny) od zawsze zamieszkiwali ludzie różnego pochodzenia etnicznego, w dodatku pierwszej połowie XV wieku obszar ten należał do Królestwa Czeskiego, a Czechy z kolei znajdowały się pod panowaniem cesarza niemieckiego. Trudno więc określić przynależność narodową niektórych postaci, zwłaszcza że średniowieczny uniwersalizm jeszcze bardziej zacierał granice etniczne.

---

[10] Zob. Ł.M. Szewczyk, *Funkcje nazw własnych w literaturze pięknej*, [w:] *Językoznawstwo. Materiały z konferencji naukowej 14-16 marca 1995*, red. K. Kallas, Toruń 1996, s. 112.

[11] Zob. A. Wilkoń, *op. cit.*, s. 83.

Późne średniowiecze jest również okresem ekspansji niemieckiego rycerstwa. Od XIII wieku zaczęli oni masowo przybywać na ziemie śląskie, gdzie byli mile widziani przez miejscowych władców, gdyż stanowili dla nich uosobienie walorów militarnych[12]. Z tego powodu wielu należących do warstwy rycerskiej bohaterów *Trylogii husyckiej* nosi imiona i nazwiska niemieckie, choć na zapytanie o przynależność narodową większość z nich odpowiedziałaby zapewne tak jak główny bohater powieści, Reinmar von Bielau: „Nie jestem Niemcem. Jestem Ślązakiem"[13].

W *Trylogii husyckiej* można jednak wyraźnie wyodrębnić antroponimy odnoszące się do Polaków (często są to nazwiska zakończone sufiksem *-ski*, do których autor zwykle dołącza typowo polski herb, np. *Błażej Jakubowski herbu Poraj*) i Czechów (np. *Alesz Vrzesztiovsky*, *Blażena Pospichalova*, *Jan Bleh z Tiesznicy*), a także pojawiających się w powieści obcokrajowców, m.in. Anglików (*John Ball*, *Dikkon Wilby*), Francuzów (*Alaiz de Montpellier*, *Cecco d'Ascoli*), Hiszpanów (*Juan de Torquemada*, *Arnold de Villanova*), Irlandczyków (*Angus Deirg Feidlech*), Portugalczyków (*João Gonçalves Zarco*, *Tristán Vaz Teixeira*), Rosjan (*Fedko z Ostroga*, *Daniło Drozd*), Węgrów (*Istvan Szeczy*, *Jan Hunyady*) oraz Włochów (*Bartolomeo Capra*, *Cola di Rienzi*). Na przynależność narodową wskazują też specyficzne antroponimy oznaczające Żydów (np. *Maizl Nachman ben Gamaliel*, *Samuel ben Gerszom*, *Hiram ben Eliezer*) oraz słynnych arabskich uczonych (*Abu Bekr Mohamed ibn Zakariah al-Râzi* czy *Ya'kub ibn Sabbah al Kindi*). W *Trylogii husyckiej* przynależność narodową określają zwykle nazwiska, imiona pochodzące z innych języków – poza tymi nieposiadającymi polskiego odpowiednika – zostały spolszczone lub zaadaptowane do polskiej pisowni.

2.2. Pochodzenie społeczne

Nazwy własne mogą wskazywać na pochodzenie społeczne. Pod tym względem warstwa onomastyczna *Trylogii husyckiej* jest dość konsekwentnie podzielona, choć zawsze zdarzają się wyjątki od reguł urozmaicające nazewnictwo w powieści. Antroponimy można podzielić na:

– <u>noszone przez władców</u>: jest to zazwyczaj imię, liczba porządkowa i przezwisko, przydomek bądź nazwa dynastii, np. *Bolesław Krzywousty*, *Konrad Kantner*, *Bolko I Świdnicki*, *Henryk II Plantagenet*,

– <u>noszone przez rycerzy</u>: zwykle jest to imię, nazwisko lub jego forma odmiejscowa w wyrażeniu przyimkowym (np. *Apeczko Stercza*, *Albrecht von Hackeborn*). W przypadku polskich rycerzy tak skonstruowanemu antroponimowi towarzyszy jeszcze herb (np. *Andrzej Balicki herbu Topór*, *Jakub Nadobny z Rogowa herbu Działosza*, *Błażej Jakubowski herbu Poraj*). Rycerze są też jedynymi

[12] Zob. T. Jurek, *Obce rycerstwo na Śląsku*, Poznań 1996, s. 134.
[13] A. Sapkowski, *Narrenturm*, Warszawa 2003, s. 91.

postaciami noszącymi typowo szlacheckie nazwiska zakończone na *-ski* (*Jakubowski*, *Bażyński*, *Szvihovsky*), choć występują one w powieściach stosunkowo rzadko. W przypadku nazw własnych odnoszących się do kobiet tylko dwa onimy (*Borschnitzowa*, *Zbylutowa*) zostały utworzone za pomocą sufiksu *-owa* dołączonego do nazwiska bądź imienia męża, inne występują w formie podstawowej. Panny określane są zarówno formami zakończonymi na *-ówna*, jak i nazwiskami pozbawionymi tego sufiksu,

– noszone przez mieszczan: jest to imię i nazwisko, które nigdy nie występuje w postaci odmiejscowego wyrażenia przyimkowego (*Krzysztof Eschenloer*, *Łukasz Frydman*), bądź samo nazwisko (*Gałązka*, *Gremmel*, *Güntherode*). Najczęściej pojawiają się antroponimy używane w języku niemieckim, co odzwierciedla rzeczywisty skład etniczny średniowiecznych miast. Nazwiska mężatek są najczęściej tworzone za pomocą sufiksu *-owa* (*Kramerowa*, *Elżbieta Ehrlichowa*, *Blażena Pospichalova*), natomiast nazwiska panien (z nielicznymi wyjątkami) powstają przez dodanie do nazwiska ojca przyrostka *-ówna* (*Klaudyna Haunoldówna*, *Hedwiśka Strauchówna*),

– noszone przez chłopów: nieliczni występujący w powieści mieszkańcy wsi określani są tylko za pomocą imion. Są to nazwy pochodzenia niemieckiego: *Eliza*, *Gerda*, *Jorg*, czeski antroponim *Jachym* (wariant imienia *Joachim*) oraz utworzone przez Sapkowskiego imiona *Brunwart*, *Hunsrück* i *Gamrat*[14]. Jedna z postaci została określona przezwiskiem *Rosomak*,

– noszone przez mnichów: występujący w powieści duchowni noszą nazwiska charakterystyczne dla warstwy społecznej, z której pochodzą. Wyjątkami są imiona zakonników i zakonnic przybierane przez nich po dołączeniu do klasztoru. Są to w przeważającej większości rzadko spotykane łacińskie lub germańskie imiona męskie: *Arnulf*, *Barnaba*, *Burchard*, *Deodat*, *Felicjan*, *Heliodor*, *Idzi*, *Innocenty*, *Kajetan*, *Laurenty*, *Markus*, *Maternus*, *Mateusz*, *Pius*, *Scholer*, *Trankwilus*, *Tytus*, *Venantius*, *Wencel*, *Wetzhausen*, *Zefiryn* oraz imiona żeńskie: *Richenza*, a także stworzone przez autora *Leofortis* i *Misericordia*. Autor, najwyraźniej świadomy specyficznej konwencji nazewniczej imion członków zakonów, przekształca w powieści imiona *Grzegorz i Madej* na typowo „klasztorne" *Gregorius* i *Madeusz*,

– noszone przez istoty nadnaturalne – *Trylogia husycka* jest powieścią fantastyczną, występują więc w niej postacie, których nie można zaliczyć do istot ludzkich. Mogą one nosić imiona wzorowane na ludzkich (np. goplana *Jadźka*, pół-kobold *Grajcarek*), ale też takie, których nie można przyporządkować do żadnego języka – *Kundrie*, *Malevolt*, *Skirfir*. Część istot magicznych jest też nazywana przez narratora za pomocą przezwisk: *Pigwa*, *Praczka* i *Wronka*, z kolei

[14] Sapkowski tworzy tego typu antroponimy, łącząc człony imion złożonych zaczerpnięte z autentycznych imion niemieckich: *Brun-*, *Hun-* i *Gam-* [SEM] oraz *-wart*, *-srück* i *-rat*. Powstałe w ten sposób nazwy, choć składają się z autentycznych elementów, należą do nazw nieautentycznych.

noszone przez nocnego stwora imię *Hans Mein Igel* jest aluzją do niemieckiego tytułu baśni braci Grimm.

3. Funkcja treściowa

Funkcja treściowa (semantyczna) polega na charakteryzowaniu postaci i miejsca akcji zgodnie z metaforycznym lub dosłownym znaczeniem nazwy[15]. W *Trylogii husyckiej* w funkcji semantycznej najczęściej występują antroponimy, rzadziej są to zoonimy i toponimy lub inne rodzaje nazw własnych. Nośnikami treści znaczeniowych są prawie wyłącznie nazwy stworzone przez autora, choć niekiedy Sapkowski używa w tym celu nazw autentycznych.

Do pełniących funkcję treściową antroponimów należy zaliczyć przede wszystkim występujące w powieści przezwiska mówiące (np. *Normalny*, *Szary*, *Pryszczaty*, *Pigwa*, *Nos*, *Bełkotacz*, *Ciołek*, *Flutek*). Do nazw charakteryzujących w jakiś sposób bohaterów należy także pseudonim *Szarlej*, który oznacza ‘złośliwego i mściwego śląskiego demona podziemnego’[16], ale osobom nieobeznanym z demonologią ludową będzie bardziej kojarzyć się ze słowem *szarlatan* ‘oszust’. Znaczące są również antroponimy *Samson Miodek* – imię podkreśla siłę i wysoki wzrost bohatera, natomiast nazwisko jest nawiązaniem do okoliczności, w jakich poznajemy tę postać (Samson jadł właśnie miód). Nazwą mówiącą jest także pseudonim *Yvain Le Cretin z Szampanii* nadany Reinmarowi przez Szarleja po tym, gdy ten przedstawił towarzyszom niezbyt sprytny i rokujący nikłe szanse na sukces plan przedostania się na zamek wroga w przebraniu francuskiego poety.

Do nazw pełniących funkcję semantyczną można zaliczyć także podane przez Sapkowskiego przykłady nazwisk, z których „z niewiadomych przyczyn” wyśmiewają się Polacy: *Cvok z Chalupy*, *Doupa z Zasady*, *Picek ze Psikous* i *Sadlo ze Stare Kobzi*, niosące konotacje z niewybrednymi polskimi inwektywami. Antroponimami mówiącymi są również nazwiska wyglądających na zbirów żołnierzy czeskich występujących w *Bożych bojownikach*: *Brouk* (cz. ‘chrząszcz’, ale też ‘mruk, milczek’), *Hnuj* (cz. ‘gnój’), *Hrachojedek* (cz. *hrach* ‘groch’ + *jedek* ‘jadek’), *Pluh* (cz. ‘pług’), *Psztros* (cz. ‘struś’), *Rvaczka* (cz. ‘bójka’), *Smetiak* (cz. ‘śmietnik’), *Szperk* (cz. ‘klejnot’) oraz *Voj* (cz. ‘woj’) [SCP][17].

Ciekawymi przykładami nazw pełniących funkcję treściową są obcojęzyczne antroponimy żeńskie – *Douce* oraz *Formoza*. Pierwsze z nich to francuskie imię, które dosłownie znaczy ‘słodka’[18] [WSFP], natomiast w powieści nadane zostało przejawiającej sadystyczne skłonności dziewczynie. Imię *Formoza* pochodzi od

[15] Zob. A. Wilkoń, *op. cit.*, s. 83.
[16] B. Podgórska, A. Podgórski, *Encyklopedia demonów*, Wrocław 2000, s. 380.
[17] Rozwiązanie skrótów określających słowniki znajduje się na końcu artykułu.
[18] Zob. *Douce*, na: *Think baby names*, http://www.thinkbabynames.com, dostęp: 28.09.2014 r.

portugalskiego *formoso*, czyli 'śliczny, urodziwy' [KSPP], a noszone jest przez starą i pozbawioną już urody kobietę. Antroponimy te zostały więc dobrane na zasadzie przeciwieństwa. Inną obcojęzyczną nazwą, która niesie ze sobą dodatkowe treści, jest antroponim *de Faux* (fr. 'fałszywy' [WSFP]) oznaczający wymyślonego przez Szarleja francuskiego barona.

Nazwami mówiącymi w *Trylogii husyckiej* są także imiona noszone przez zwierzęta. Oznaczające sokoły zoonimy *Raby* (staropl. raby 'pstry, łaciaty' [SJP]) i *Srebrny* odnoszą się przede wszystkim do barwy upierzenia ptaków, natomiast imię konia *Sturm* (niem. 'burza' [WSNP]) prawdopodobnie podkreśla gwałtowny temperament i szybkość wierzchowca.

Kolejną grupą nazw niosących ze sobą pewien ładunek semantyczny są toponimy zawierające charakterystykę obiektu. Są to przede wszystkim obiekty topografii miejskiej skonstruowane na wzór nazw autentycznych, m.in. plateonimy nawiązujące do cech charakterystycznych ulicy, pobliskich obiektów bądź zamieszkujących ją rzemieślników (np. ulica *Długa*, *Klasztorna*, *Kiełbaśnicza*, *Rzeźnicza*, *Zaułek Magów*), nazwy bram (np. *Dolna*, *Legnicka*) czy też nazwy kamienic, karczem, gospód, zamtuzów i aptek opisujące szyld lub właściciela danego lokalu (np. *Pod Archaniołem*, *Pod Czerwonym Gryfem*, *U Mejzlika*, *U Rudej Kundzi*). Innym przykładem nazwy mówiącej może być oronim *Czeluść* określający bardzo głęboką przepaść.

Funkcję semantyczną pełnią ponadto onimy należące do innych grup nazw własnych: chrematonimy – nazwy amuletów (np. *Periapt Prawdziwego Widzenia*, *Algos* (z gr. 'ból' [SMGP]), czyli amulet kojący ból) oraz tytuły obrazów i rzeźb (np. *Zwiastowanie*, *Pieta*), ideonimy – nazwy zaklęć (np. *Potężna Ręka*, *Zaklęcie Prawdziwego Widzenia*), nazwy grup etnicznych (np. *Czuwający*, *Starsze Rasy*), nazwy organizacji (np. *Doskonali*, *Czarni Jeźdźcy*), nazwy oddziałów wojskowych (np. *Stentorzy*, *Podpalacze*), a także teonimy (np. tytuły *Rodzicielka*, *Stwórczyni* oznaczające atrybuty Wielkiej Matki, naczelnego bóstwa kultu Białej Bogini).

Sapkowski stosuje zarówno nominację bezpośrednią, gdy wyraz stanowiący podstawę nazwy zostaje użyty w znaczeniu podstawowym, jak i pośrednią – ładunek semantyczny zostaje nadany przez metaforyczny lub metonimiczny sens danego słowa[19].

4. Funkcja aluzyjna

Według Aleksandra Wilkonia funkcja aluzyjna nazw własnych polega na użyciu ich „jako mniej lub bardziej zaszyfrowanych aluzji do konkretnych osób i miejsc"[20]. Nazwy te mogą mieć swoje odpowiedniki w świecie rzeczywistym

[19] Zob. Cz. Kosyl, *Główne nurty nazewnictwa literackiego*, [w:] *Onomastyka literacka*, red. M. Biolik, Olsztyn 1993, s. 86.

[20] Zob. A. Wilkoń, *op. cit.*, s. 83.

lub nawiązywać do innych dzieł literackich. Główną właściwością aluzji powinno być sugerowanie, a nie komunikowanie pewnej treści dokonane w taki sposób, by odbiorca uchwycił jej sens[21].

W *Trylogii husyckiej* występuje bogaty zbiór onimów, które można zaliczyć do pełniących funkcję aluzyjną. W powieściach pojawiają się zarówno nazwy nawiązujące do bliższego lub dalszego otoczenia pisarza, jak i literatury światowej oraz mitologii. Do nazw własnych przejętych od postaci autentycznych należą np. zoonimy: *Luter* – oznaczający kota, który wyskakuje na stół podczas rozmowy o przeprowadzaniu zmian w Kościele i przybijaniu swoich tez na drzwiach katedry, a także imię szczura *Marcin* – nadane więziennemu szczurowi od imienia papieża Marcina V. Innym przykładem aluzyjnego wykorzystania nazw własnych jest pseudonim *Reinmar von Hagenau*, nawiązujący do postaci XIII-wiecznego poety. W podobnej roli występuje nazwisko *Brazauskas* – jest to pseudonim przyjęty przez mamuna (demona mamiącego głosem, który, chcąc zachować w tajemnicy swoje nadnaturalne pochodzenie, podawał się za Żmudzina), będący aluzją do postaci litewskiego polityka. Skojarzenia czytelnika budzą także nazwisko *Bata* – nawiązujące do znanej firmy obuwniczej, a także imię i nazwisko *Mikołaj Koppiring* (jeden z niemieckojęzycznych wariantów nazwiska *Kopernik*)[22] – noszone przez więzionego przez inkwizycję i nadmiernie zainteresowanego teorią heliocentryczną mieszczanina. Czasem aluzje są bardziej zaszyfrowane. Podczas sabatu czarownic Reimar z Bielawy spotyka dwie wiedźmy, *Kramerową* i *Spenglerową*, które zachowują się niezwykle nieufnie wobec nieznanych sobie osób biorących udział w tajnym spotkaniu. Nadane czarownicom antroponimy są prześmiewczym nawiązaniem do nazwisk autorów inkwizytorskiego podręcznika *Młot na czarownice*, Heinricha Kramera i Jacoba Spenglera[23].

Przykładem aluzyjnego wykorzystania nazw własnych jest także użycie do nominacji jednej z bohaterek antroponimów *Elżbieta Donotek* – imienia i nazwiska żyjącej w Polsce dziewczynki, której ojciec wygrał na aukcji charytatywnej możliwość umieszczenia w *Lux perpetua* nazwiska córki[24].

O wiele bogatszy zbiór stanowią nazwy własne nawiązujące do postaci i wydarzeń mitologicznych. Wykorzystywanie pojęć i onimów zaczerpniętych z jakiegoś konkretnego kulturowego kręgu wierzeń i legend jest cechą cha-

[21] Zob. K. Górski, *Aluzja literacka. Istota zjawiska i jego typologia*, Lublin 1984, s. 175.

[22] O problemach związanych z nazwiskiem Kopernika pisał m.in. Stanisław Rospond w artykule: S. Rospond, *Uwagi o pisowni nazwiska Kopernika (Z okazji 500-lecia jego urodzin)*, „Język Polski" 1973, nr 53, s. 241-251.

[23] Zob. N. Lemann, *Homo homini lupus est – „Narrenturm", „Boży bojownicy" i „Lux perpetua" Andrzeja Sapkowskiego; dyskurs przeszłości, dyskurs teraźniejszości*, [w:] N. Lemann, *Epicka historiografia we współczesnej prozie polskiej*, Łódź 2008, s. 177.

[24] Zob. J. Gajda-Zadworna, *Sposób na oszukanie czasu*, na: http://zw.com.pl/artykul/318573.html, dostęp dnia: 28.09.2012.

rakterystyczną powieści fantastycznych[25]. W trylogii Sapkowskiego występuje duża ilość nawiązań do mitologii greckiej i *Biblii* będących podstawowymi źródłami odniesienia kultury europejskiej. Autor nawiązuje też do mitologii Wysp Brytyjskich – wiele pseudonimów noszonych przez bohaterów zaczerpniętych jest z cyklu legend arturiańskich. Tego typu nazwy pojawiają się także w porównaniach i opisach bohaterów. Ciekawymi przypadkami są imiona członków rodziny von Rachenau nawiązujące do antroponimów oznaczających rycerzy z popularnych romansów rycerskich opartych na legendzie o Królu Arturze: *Gawein* (od *Gawain*), *Lanzelet* (od *Lancelot*), *Parsifal* (od *Percival*) oraz *Tristram* (od *Tristan*). Funkcję aluzyjną pełnią również pseudonimy odwołujące się do niemieckich tytułów baśni braci Grimm – *Drosselbart* (od *König Drosselbart – Król Drozdobrody*) i *Hans Mein Igel* (od *Hans Mein Igel – Hans mój jeż*).

W świecie przedstawionym *Trylogii husyckiej* można również wytropić aluzje do uniwersum stworzonego przez H.P. Lovecrafta (tzw. *Mitologia Cthulhu*). W powieściach pojawiają się wzmianki o szalonym magu *Abdulu Alhazredzie*, odwiedzanych przez niego miejscach (miasto *Kadath*, pustynia *Roba el-Khaliyeh*) i napisanej książce – *Necronomiconie*, a także o innym czarnomagicznym grymuarze – *De vermis mysteriis*. Trochę bardziej zaszyfrowanymi aluzjami są tytuły magicznych dzieł *Liber de Nyarlathotep* i *Liber Yog-Sothothis*, w których zawarte zostały imiona Wielkich Przedwiecznych z *Mitologii Cthulhu*. W *Trylogii husyckiej* odnaleźć można też aluzje do *Makbeta* Szekspira, przejawiające się w wykorzystaniu nazw *Las Birnamski* i *Glamis*.

W powieściach pojawiają się również nawiązania do *Boskiej Komedii* Dantego, do których należą nazwy postaci i miejsc występujących w twórczości włoskiego pisarza, jednak w tych przypadkach autor sam podaje źródło odniesienia, więc nie można ich potraktować jako aluzji.

Aluzje nazewnicze mają na celu uatrakcyjnić dzieło literackie – rozpoznanie charakterystycznych postaci czy realiów wywołuje bowiem u czytelnika pewną satysfakcję[26]. Większość użytych w tej funkcji nazw własnych stanowi dodatkowy element komiczny w powieściach.

5. Funkcja ekspresywna

Funkcja ekspresywna nazw własnych polega na „użyciu nazw jako znaków wyrażających nastawienie emocjonalne autora i bohaterów oraz współtworzących określony klimat uczuciowy utworu czy jego fragmentów”[27]. Głównym

[25] Zob. M. Szelewski, *op. cit.*, s. 120.

[26] Zob. P. Żmigrodzki, *Aluzje onomastyczne w powieściach Stefana Kiślewskiego*, [w:] *Onomastyka literacka*, Olsztyn 1993, s. 210.

[27] Zob. A. Wilkoń, *op. cit.*, s. 83.

sposobem wyrażania ekspresji w utworach literackich są formy hipokorystyczne i augumentatywne.

W przeciwieństwie do innych utworów Sapkowskiego[28] *Trylogia husycka* jest dość bogata w takie nazwy. Zdrobnienia i spieszczenia: *Aneżka*, *Anka*, *Anusia*, *Eliszka*, *Hedwiśka*, *Henryś*, *Jadwisia*, *Jadźka*, *Kasia*, *Kaśka*, *Konradek*, *Marcinek*, *Marketka*, *Mikołajek*, *Ofka* oraz *Tomaszek* są używane jako określenia dzieci oraz młodych kobiet i niosą ze sobą zdecydowanie dodatni ładunek emocjonalny. Pozytywnie nacechowany jest także deminutyw *Jasiek*, którym nazywa księcia Jana Ziębickiego zakochana w nim kobieta. Z kolei imiona *Hubercik* noszone przez lekkomyślnego i skłonnego do przemocy giermka rycerza-rabusia oraz *Jasio* oznaczające miejskiego zbira tworzą kontrast z osobowością bohatera, wywołując komizm. Zdarzają się jednak użycia hipokorystyków nacechowanych negatywnie, na przykład formy *Grześ*, *Jaś*, *Paś* i *Pieś*, które pojawiają się w rozmowie inkwizytora Grzegorza Hejncze z biskupem Konradem:

> Z podziwu godną konsekwencją i uporem pozwala sobie wasza biskupia dostojność zwracać się do mnie w sposób szczególnie familiarny. […] jestem papieskim inkwizytorem, delegatem stolicy apostolskiej na diecezję wrocławską. Z racji urzędu należy mi się szacunek i odpowiedni tytuł. „Grzesiem", „Jasiem", „Pasiem" czy „Piesiem" może sobie wasza dostojność zwać swych sługusów, kanoników, spowiedników i przydupników[29].

Zdrobnienie *Grześ* zastosowano tu wobec sprawującego poważny urząd dostojnika kościelnego, nic więc dziwnego, że zostało odebrane jako określenie lekceważące i uwłaczające godności inkwizytora. Użyte w tym kontekście formy *Jaś*, *Paś* i *Pieś* również nabrały pejoratywnego zabarwienia jako zwroty, których można używać wobec uległych i służalczych osób.

Przykładem użycia zdrobnienia wyrażającego lekceważący stosunek narratora do opisywanej postaci jest forma *Zdeniek*, która pojawia się w następującym kontekście:

> – A jam jest rycerz Manfred von Salm – oświadczył kolorowy panek, a przesadna pycha, z jaką to wyrzekł, zdradzała, że taki był z niego rycerz, jak z koziej dupy trąba, od chrztu miał zapewne Zdeniek, zaś koło żadnego z von Salmów nigdy nie siedział ani nawet nie stał[30].

Forma deminutywna została tu użyta, by skompromitować przesadnie obnoszącego się ze swoim wysokim pochodzeniem młodego rycerza. Taki zabieg autora wprowadza dodatkową funkcję humorystyczną.

W *Trylogii husyckiej* występują też antroponimy nieposiadające obecnie zabarwienia hipokorystycznego, ale używane niegdyś jako zdrobnienia, np. *Zbyszko*, *Bolko*, *Kaźko* czy *Paszko*.

---

[28] Zob. M. Szelewski, *op. cit.*, s. 124.

[29] A. Sapkowski, *Boży bojownicy*, Warszawa 2004, s. 147.

[30] Ibidem, s. 173.

Funkcja ekspresywna przejawia się czasami poprzez nazwanie bohaterów kontrastującymi ze sobą imionami i nazwiskami. Sapkowski osiąga ten efekt poprzez zestawienie wyszukanego imienia i pospolitego, prześmiewczego nazwiska, np. *Achilles Czibulka* czy *Felicjan Gwisdek*. Nacechowane emocjonalnie są również niezwykle oryginalne imiona noszone przez mnichów i zakonnice (np. *Heliodor, Trankwilus, Venantius, Zefiryn, Leofortis, Misericordia*) oraz niektóre noszone przez bohaterów przezwiska. Formy takie jak *Ciołek* i *Flutek* odnoszą się do negatywnych cech postaci, podkreślając niezbyt lotny umysł czy nadmierne skąpstwo. Oprócz wymienionych nazw ładunek emocjonalny niosą ze sobą imiona świętych wzywanych przez niektóre postaci w chwilach wzburzenia.

Przejawy nacechowania emocjonalnego można odnaleźć w wypowiedziach bohaterów, którzy przekręcają cudze nazwiska. Użyte przez nich formy *Chuj* (zamiast *Hnuj*), *Sraczka* (zamiast *Rvaczka), Sztos* (zamiast *Psztros*) i *Wuj* (zamiast *Voj*) oraz nazwa herbu *Słonina* (zamiast *Janina*) są wyraźnie nacechowane pejoratywnie i zostały zastosowane jako inwektywy.

Dość nieliczną grupą nacechowanych emocjonalnie nazw własnych pojawiających się w *Trylogii husyckiej* są derywacyjne formy oznaczające narodowość zbudowane na bazie etnonimów: *Francuzica* (od *Francuzka*), *Niemczyzna, Niemiaszek, Niemiaszki* (od *Niemcy*), *Polaczek* (od *Polak*), *Żydowiny* (od *Żydzi*) oraz określenia takie jak *Kumani* ('Czesi') i *Madziarzy* ('Węgrzy'). Nazwy te zostały utworzone w celu wywołania efektu ekspresywnego. Wyrażają one lekceważący stosunek lub wręcz niechęć do danej nacji i mogą dotyczyć zarówno całych narodów, jak i ich poszczególnych przedstawicieli.

Użyte w powieściach w funkcji ekspresywnej nazwy własne nie wyrażają nastawienia emocjonalnego autora trylogii. Są to onimy, które wywołują raczej pozytywne lub negatywne odczucia u odbiorcy. Zabarwienie emocjonalne niektórych nazw własnych jest widoczne już na pierwszy rzut oka, podczas gdy ekspresywność innych nazw można odkryć jedynie po wpisaniu ich w szerszy kontekst.

6. Funkcja humorystyczna

Nazwy własne w *Trylogii husyckiej* bardzo często mają za zadanie wpłynąć na poczucie humoru czytelnika. Jest to zjawisko znamienne dla całej twórczości Sapkowskiego, o czym pisał Maciej Szelewski w swojej rozprawie na temat onomastyki tego pisarza. Badacz doszedł do wniosku, że:

> to specyficzne zabarwienie emocjonalne nazewnictwa w twórczości polskiego autora można uznać za podstawę do wyodrębnienia kolejnej funkcji artystycznej, a mianowicie funkcji humorystycznej[31].

[31] M. Szelewski, *op. cit.*, s. 127.

Efekt komiczny w *Trylogii husyckiej* wywołują głównie nazwy własne, które budzą skojarzenia czytelnika lub są po prostu zabawne. Przykładem mogą być utworzone przez autora polskie i czeskie nazwiska (np. *Jasio Kminek*, *Pytlik*, *Hnuj*, *Hrachoojedek*, *Doupa z Zasady*, *Cvok z Chalupy*[32]), przezwiska (*Ciołek*, *Weszka* czy *Pryszczaty*), a także egzotycznie brzmiące imiona świętych (*Mummolin*, *Smaragdus*). Wesołość wywołuje również nazwisko *de Faux*, noszone przez wymyślonego przez Szarleja fikcyjnego barona, oraz przypadkowe formy powstałe z przekręcenia jakiegoś nazwiska – na przykład użycie nazw *Rurka* i *Petrurka* zamiast *Petrarka*.

Czasem efekt humorystyczny zostaje osiągnięty przez zastosowanie nazwy znaczącej, która w fałszywy sposób charakteryzuje postać, np. imię *Formoza* nadane starej i szpetnej kobiecie czy przezwisko *Ślązak* noszone przez bohatera pochodzącego z Poznania. Komiczne są też niektóre z przyjmowanych przez bohaterów pseudonimów. Należy do nich wspomniany już wcześniej onim *Yvain Le Cretin*, a także antroponim *Reinmar von Hagenau*, przyjęty przez Reinmara von Bielau w przeświadczeniu, że w tak trudnych czasach nikt już nie pamięta nazwisk dawnych twórców – jest to mylna opinia, bo każda nowo napotkana osoba pyta Reynevana o koneksje ze sławnym poetą.

Zamierzony komizm budzi także większość nawiązań do świata realnego i dzieł literackich, omówionych już w podrozdziale o funkcji aluzyjnej. Większość tego typu nazwisk nie od razu powoduje zabawne skojarzenia, często autor musi wpisać nazwę w odpowiedni kontekst, żeby wzbudziła wesołość czytelnika. Imię kota *Luter* śmieszy ze względu na pojawienie się zwierzęcia podczas rozmowy o próbach przeprowadzenia zmian w Kościele. Imię i nazwisko *Mikołaj Koppiring* odbiorca łączy z postacią wielkiego astronoma dopiero dzięki informacji o zainteresowaniu bohatera heliocentryzmem. Nazwisko *Bata* nie budzi żadnych skojarzeń z firmą obuwniczą, dopóki czytelnik nie dowiaduje się, że marzeniem noszącego to miano bohatera jest założenie manufaktury i produkowanie na dużą skalę ciżm marki Bata. Wesołość budzą też dwa pojawiające się w *Trylogii husyckiej* nawiązania do *Makbeta* Szekspira. W jednym z rozdziałów *Narrenturmu* Reinmar i Szarlej błądzą podczas podróży i natrafiają na trzy leśne wiedźmy, z których jedna wita ich wyrażeniem „Witaj, thanie Glamis!", po czym wplata w przepowiednię słowa „Strzeżcie się też Lasu Birnamskiego".

Sapkowski tworzy efekt humorystyczny przez łączenie ze sobą kontrastujących imion i nazwisk (*Achilles Czibulka*, *Felicjan Gwisdek*), a także przez zestawianie zabawnych antroponimów w ciągi zakończone kontrastującą z nimi nazwą, np.: *Szperk*, *Szmejdlirz*, *Voj*, *Hnuj*, *Brouk*, *Psztros*, *Czervenka*, *Pytlik*,

[32] W przypadku tego typu pseudoczeskich nazw własnych efekt humorystyczny wywołany zostaje przez kontrast obcojęzycznej pisowni z polskim zabawnym lub pejoratywnie nacechowanym słowem, które w pierwszej chwili może zostać nierozpoznane przez czytelnika z powodu nietypowego zapisu.

Hrachojedek i Maurycy Rvaczka. Autor zwraca uwagę czytelnika na komiczne efekty występującej w niektórych rodzinach tradycji nadawania dzieciom takich samych imion:

> – (...) Stryjna małżonką jest stryja mego. Ale nie stryja Henryka, który siedzi na Smarchowicach i którego zwą Heinemanem, ani tego z Gołej Góry, Henryka zwanego Żurawiem, lecz tego trzeciego, brata ojcowego najmłodszego, któren zowie się...
> – Henryk – zgadł (...) Parsifal Rachenau[33].

W innym miejscu autor podkreśla powtarzalność tego imienia, pisząc o pewnym bohaterze: „nosił – jak połowa Niemców – imię Henryk"[34].

Zabawne skojarzenia budzą także nazwy wież zamku Troski: *Baba* i *Panna* (zwłaszcza w kontekście przepowiedni, która nakazywała kochliwemu głównemu bohaterowi strzec się Baby i Panny) oraz nazwy armat: *Wolność, Równość, Braterstwo*, będące nawiązaniem do hasła rewolucji francuskiej.

Zakończenie

Nazwy własne w dziele literackim pełnią rozmaite funkcje, które splatają warstwę onomastyczną z językiem artystycznym dzieła. Onimy literackie są więc zawsze stylistycznie nacechowane i pełnią w utworze różnorakie role. Nazwy własne w *Trylogii husyckiej* Andrzeja Sapkowskiego identyfikują i odróżniają od siebie denotaty, wskazując także na ich pochodzenie społeczne i narodowe, są ważnym elementem lokalizującym akcję powieści w czasie i przestrzeni. Pełnią funkcję treściową, aluzyjną i ekspresywną, często stanowiąc zarazem katalizatory charakterystycznego dla twórczości Sapkowskiego komizmu. Autor bardzo często wykorzystuje jedną nazwę własną w wielu funkcjach, wpisując tym samym nazewnictwo powieści w intertekstualną grę z czytelnikiem. Onimy występujące w *Narrenturmie, Bożych bojownikach* i *Lux perpetua* biorą przede wszystkim udział w kreowaniu historycznej warstwy powieści, rzadko będąc wykładnikami fantastyczności czy niezwykłości.

[33] A. Sapkowski, *Boży bojownicy, op. cit.*, s. 127-128.
[34] Idem, *op. cit.*, s. 333.

Wykaz skrótów (źródła słownikowe)

KSPP – *Kieszonkowy słownik portugalsko-polski, polsko-portugalski*, red. D. Bogutyn, B. Papis, Warszawa 2003.

SCP – *Słownik czesko-polski*, red. J. Siatkowski, M. Basaj, wyd. II, Warszawa 2002.

SEM – *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych. Nazwy osobowe pochodzenia niemieckiego*, red. Z. Klimek, Kraków 1997.

SJP – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa 1965.

SMGP – *Słownik minimum grecko-polski, polsko-grecki*, red. M.T. Kambureli, Warszawa 1986.

WSFP – *Wielki słownik francusko-polski*, red. J. Dobrzyński, I. Kaczuba, B. Frosztęga, Warszawa 1980.

WSNP – *Wielki słownik niemiecko-polski*, red. J. Ippoldt, J. Ippoldt, Warszawa 1976.

ROCZNIK PRZEMYSKI, t. 51: 2015
z. 2 (19), LITERATURA I JĘZYK

AGNIESZKA STANISZEWSKA (Kraków)

SYLABA JAKO PRZEDMIOT BADAŃ JĘZYKOZNAWCZYCH I JEDNOSTKA „DYDAKTYCZNA"

Abstract

The syllable as a subject of linguistic research and a "didactic" unit

Summary

Analysis of the syllable's character and structure is seldom extensively conducted in Polish linguistics. On the other hand, the syllable is an extremely important term in speech development. It was used in reading primers as an obligatory component of teaching reading for several centuries until the 19th century, when speech sound started to be used as a basic element of new methods. Nowadays children's developmental problems cause more speaking disorders. Speaking therapists are trying to return to syllable methods, with good results. This is probably a good reason to make a revision of today's methods.

Key words: syllable, open syllable, closed syllable, reading haltingly, reading primer, abecedarium, teaching reading, the syllable method, the simultaneous and sequential method

Translated by Agnieszka Staniszewska

Sylaba w językoznawstwie nie doczekała się pozycji choćby zbliżonej do głoski, fonemu czy morfemu. Wydaje się dyskusyjne, czy faktycznie jest elementem pośrednim pomiędzy głoską a morfemem. Z punktu widzenia jej budowy może być zbieżna z głoską (sylaba jednogłoskowa, *o-ko, a-men*) lub morfemem (*za-mazać*, *do-łączyć*, *wy-budować*), nie jest to jednak tak naprawdę żadnym wyznacznikiem jej charakteru, a jedynie zbieżność w rozmiarze. Sylaba ma charakter prozodyczny, głoska i morfem nie.

W językoznawstwie sylaba jest zagadnieniem ocenianym i ujmowanym różnie. Bożena Wierzchowska zauważa: „Sylaba stanowi jedno z najbardziej spornych zagadnień fonetyki. Niektórzy badacze wypowiadali nawet zdanie, że sylaba nie jest zjawiskiem fonetycznym […]. Problem sylaby najczęściej rozpatrywany był osobno ze stanowiska artykulacyjnego, osobno ze stanowiska akustyczno-audytywnego"[1].

[1] B. Wierzchowska, *Wymowa polska*, Warszawa 1971, s. 215.

Wierzchowska, przedstawiając bardzo pokrótce, w jaki sposób sylaba opisywana była przez językoznawców, konkluduje: „Problem sylaby nie został jeszcze ostatecznie rozwiązany. Istniejące ujęcia pozostawiają pewien margines zagadnień wątpliwych, wymagających dalszych wyjaśnień”[2].

Dużo więcej miejsca poświęcają sylabie Leokadia Dukiewicz i Irena Sawicka w *Fonetyce i fonologii współczesnego języka polskiego*, prezentując nieco odrębne stanowiska w tej sprawie[3]. Dukiewicz podsumowuje, że cechy artykulacyjne, fizyczne lub audytywne wyznaczają granice sylaby (ujętej tu jako sylaba fonetyczna, czyli taka, której jądrem „jest każdy segment wypowiedzi o wyraźnie większej od występującej bezpośrednio przed nim i po nim donośności”[4]). W jej ujęciu sylaba to zjawisko językowe uniwersalne.

Założenie Sawickiej jest zgoła odmienne: „Sylaba to najmniejsza niezależna jednostka fonetyczna. O uniwersalnej językowej definicji sylaby nie może być mowy. W językach sylabicznych sylaba jest minimalną jednostką funkcjonalną, fonologicznie niepodzielną, pełniącą funkcję dystynktywną jako całość […]. W językach niesylabicznych, jakimi są współczesne języki słowiańskie, sylaba nie stanowi elementu funkcjonalnego – jej jedyną funkcją jest segmentacja wypowiedzi, ułatwiająca artykulację i percepcję”[5].

„Próba zdefiniowana sylaby jest jednym z najbardziej kontrowersyjnych problemów zarówno w fonetyce, jak i fonologii” – stwierdza również Marek Wiśniewski, wspominając o rozbieżności stanowisk Dukiewicz i Sawickiej[6]. Bardzo skrótowe ujęcie sylaby zamieszcza Janusz Strutyński w *Gramatyce opisowej*[7].

Obszerną analizę struktury sylaby przeprowadziła natomiast Jolanta Szpyra-Kozłowska we *Wprowadzeniu do współczesnej fonologii*[8]. Zwraca ona uwagę, że sylaba to niezwykle ważna jednostka „w procesie przyswajania języka przez małe dzieci, które tworzą najpierw słowa jedno- lub dwusylabowe, a w tym drugim przypadku obie sylaby są zazwyczaj identyczne lub bardzo do siebie podobne (jest to tak zwana reduplikacja)”[9]. Zauważa również, że „często afatycy

[2] Ibidem, s. 216.

[3] L. Dukiewicz, I. Sawicka, *Fonetyka i fonologia współczesnego języka polskiego*, Kraków 1995.

[4] Konsekwencją takiego założenia jest uznanie zgłoskotwórczych cech niektórych spółgłosek w określonych pozycjach i przyjęcie, że *grdyka* jest wyrazem – z uniwersalnego punktu widzenia – składającym się z trzech sylab (fonologicznych), a wyrazy typu *trwa, módl się* są dwusylabowe. Ibidem, s. 76.

[5] Ibidem, s. 166.

[6] M. Wiśniewski, *Zarys fonetyki i fonologii współczesnego języka polskiego*, Toruń 2007, s. 35-36.

[7] J. Strutyński, *Gramatyka polska*, Kraków 2002, s. 63.

[8] J. Szpyra-Kozłowska, *Wprowadzenie do współczesnej fonologii*, Lublin 2002, s. 147-164.

[9] Ibidem, s. 148.

[…], przekręcając wymowę wyrazów, zachowują jednak pierwotną ilość sylab”[10] oraz „że wszystkie języki świata posiadają zgłoski otwarte składające się z jednej spółgłoski i jednej samogłoski. Są to sylaby, które jako pierwsze pojawiają się w mowie dziecka […]. W wielu językach jedynie takie sylaby są możliwe, a zbitki spółgłosek nie są w nich dopuszczalne”[11]. Autorka bada sąsiedztwo głosek w sylabie i ustala reguły ich sąsiedztwa (zasada sonorności, zasada zachowania maksymalnego dystansu, zasada pierwszeństwa nagłosu, zasada maksymalnego nagłosu).

Czym zatem jest sylaba? Co przesądza o jej charakterze? Co stanowi jej osobliwość?

Gdy przyjrzymy się opisom rozwoju mowy dziecka, zobaczymy, że sylaba będzie w analizie tej pełniła funkcję wręcz fundamentalną. Zostanie uwypuklona jako jednostka służąca do intencjonalnej komunikacji – ujawniającej kompetencję językową. Pierwsze próby językowego komunikowania się mają z jednej strony jeszcze zwyczajnie charakter artykulacyjny, ale z drugiej powiązane są z nazywaniem, czyli realizowaniem funkcji językowej – próby te polegają na produkowaniu sylab: samogłoskowych i spółgłoskowo-samogłoskowych. Dziecko nie realizuje najpierw głosek, następnie sylab, a dopiero potem morfemów i wyrazów. Bronisław Rocławski zauważa: „W początkowym okresie komunikaty docierające do dziecka w postaci wypowiedzeń, fraz czy słów są zapewne przez dziecko traktowane jako bodźce niepodzielne, a cechami dystynktywnymi są różnice w ogólnej strukturze rytmiczno-melodyjnej i może czasowej. Jest to stadium przedfonologiczne. […] Stadium fonologiczne pojawia się u dziecka z chwilą, gdy zaczyna ono różnicować i naśladować sylaby”[12].

Jak więc to się dzieje, że kamienie milowe opisu poszczególnych poziomów gramatyki języka, czyli głoska i morfem, nie stanowią ani wyjściowych, ani następujących po sobie kolejno elementów rozwoju mowy, ale że są nimi sylaby i wyrazy powstałe z łączonych sylab? Czy charakter rozwoju mowy uprawnia nas do przyjęcia założenia, że sylaba i wyraz są w rozwoju mowy zasadniczymi jej elementami?

Jest jeszcze inna sfera, w której sylaba jest jednostką konstytuującą: jest to śpiew (a w pewnym sensie w konsekwencji – poezja). Ta sama sylaba, z którą u progu naszego rozwoju „startujemy” jako „osobnicy językowi”, jest bazą mnemotechniczną śpiewu i poezji od zarania ludzkości, a to za sprawą rymów (rym to struktura ściśle z sylabą powiązana) i układów o tożsamej ilości sylab. Bazą mnemotechniczną – podkreślmy – zupełnie intuicyjną, wrodzoną, bowiem pierwsi pieśniarze i kompozytorzy oraz jeszcze przez wieki ich następcy ani nie

[10] Ibidem.

[11] Ibidem, s. 149-150.

[12] B. Rocławski, *Słuch fonemowy i fonetyczny. Teoria i praktyka*, Gdańsk 2010, s. 12.

znali pisma (nobilitującego literę, a w efekcie głoskę/fonem), ani nie znali zagadnień mnemotechniki.

Język pisany nabywamy wtórnie, po opanowaniu brzmieniowej warstwy językowej powiązanej z sylabą. W momencie pierwszego kontaktu z tekstami pisanymi, pismo literowe „powołuje do istnienia" w świadomości młodego użytkownika literę/głoskę jako element podstawowy mowy. Stąd też i we współczesnej dydaktyce dominuje nadrzędna pozycja litery/głoski. Rozwój wiedzy językoznawczej i myśli strukturalnej umocnił ten obraz, wpisał w nasze postrzeganie materii językowej głoskę jako element wyjściowy. Ta naturalna konsekwencja opisu języka, jaki przyniosło językoznawstwo XX-wieczne, przyzwyczaiła nas poniekąd do przekonania, że istotnie głoska to podstawowa jednostka, z jakiej rodzi się mowa. Tak jednak nie jest do końca, jeśli zestawić dokonania językoznawstwa z rozwojem mowy dziecka.

Współczesnym użytkownikom języka, przyzwyczajonym do – wydawałoby się – odwiecznej dydaktyki opartej na literze/głosce, może się wydawać, iż tak było od początków nauczania pisanego języka polskiego. Czy rzeczywiście? Jak wyglądały pierwsze podręczniki do nauki języka polskiego?

W Polsce szkolnictwo, a więc system, który uczył języka pisanego, sięga czasów, gdy językiem tym nie był język polski, lecz łacina. Nauczanie języka łacińskiego w średniowieczu było ściśle powiązane z Kościołem, wykształcenie było potrzebne do sprawowania obrządków kościelnych i temu celowi było podporządkowane.

System nauczania był stosunkowo jednolity, podobnie podręczniki. W wieku XV obok podręczników do łaciny zaczęły powstawać podręczniki do nauki czytania polskiego. Wiek XV, a zwłaszcza XVI, to przełomowy dla dziejów polszczyzny czas przemian w Europie, który przyniósł nobilitację języków narodowych. Napływające do Polski prądy humanistyczne trafiły na bardzo sprzyjający grunt i rozpoczęły nowy rozdział w dziejach polskiego szkolnictwa i języka. Kamieniem milowym był też oczywiście wynalazek druku.

Stworzenie systemu znaków pisanych musiało opierać się na systemie liter (głosek), tak bowiem skonstruowany był system języka łacińskiego. Wyzwanie przed ówczesnymi pionierami były ogromne: polszczyzna, odmienna fonetycznie od łaciny, potrzebowała środków, które pozwoliłby w miarę precyzyjnie (czyli jednoznacznie komunikacyjnie dla użytkowników) oddać system głosek polszczyzny, nierzadko nieobecnych w systemie fonetyczno-fonologicznym języka łacińskiego[13]. Zmagania w tej materii stały u podstaw narodzin polskiego

[13] Samo transponowanie systemu liter łacińskich na grunt polski nie gwarantowało oczywiście polszczyźnie trwałej pozycji języka dominującego: dla tworzenia kultury językowej należało także uprawiać twórczość w języku narodowym, co czynili zarówno Europejczycy (w rozumieniu „obyci" dzięki podróżom o charakterze edukacyjnym), jak Jan Kochanowski, czy też lokalni samoucy, jak Mikołaj Rej (który – mimo że żył w czasach masowych, jak na ówczesną skalę, podróży europejskich – nigdy nie był za granicą).

alfabetu, czyli systemu składającego się z jednostek mniejszych niż sylaba. I to alfabet właśnie był punktem wyjścia każdego podręcznika. Ale już następne jego części stanowiły… właśnie sylaby, a ściślej zwykle w miarę kompletny wykaz sylab występujących w języku polskim.

Historia praktyk nauczycielskich w minionych wiekach nie należy do głównych wątków niniejszego tekstu, warto jednak pamiętać, że podstawą średniowiecznej szkoły była dyscyplina. Nauczanie oparte było na mechanicznym powtarzaniu i zapamiętywaniu. Wprowadzane elementy w żaden sposób nie były łączone z rozumieniem i budowaniem semantycznej relacji między sylabami i wyrazami. Najpierw przystępowano do nauki czytania, a dopiero znacznie później pisania. Ponieważ nauka czytania opierała się na nauce czytania sylab, okres ten w nauce w podręcznikach nazywany był „sylabizowaniem”.

Nas interesuje tutaj jednak nie to, w jaki sposób wpajano uczniom opracowaną metodę czytania, ale fakt, że pierwsi „intuicyjni” jej twórcy opracowali ją właśnie na bazie sylaby, która musiała ich językowej świadomości być dużo bliższa niż nam dziś. Należy jednak zastrzec, że nie możemy mieć pewności, w jaki sposób poszczególni nauczyciele przechodzili od nauczania alfabetu do nauczania głoski. Nauka alfabetu była niewątpliwie nauką nazw liter, a nie nauką brzmienia głosek. Jak zatem wyglądało sylabizowanie, czy było nauką czytania sylaby ujętej syntetycznie, czyli w całościowym jej brzmieniu, czy też było nauką czytania sylaby ujętej analitycznie poprzez składanie jej elementów składowych, czyli liter – co do tego nie możemy mieć pewności. Pewność mamy jednak w innym zakresie: uczeń nie składał od razu wyrazów. Zanim przystępował do czytania wyrazów i tekstów opanowywał (nierzadko przez parę lat!) umiejętność czytania i rozpoznawania sylab. Nie składał całych wyrazów z liter.

System nauczania wprowadzający najpierw alfabet, a zaraz potem sylaby, trwał przez wieki. Zanim sylabizowanie zostało wyparte przez głoskowanie/literowanie (rozróżnienie to, dziś oczywiste, kiedyś nie istniało), ogromne rzesze pokoleń odczytywały brzmienia w formie, w jakiej ujęli je pierwsi twórcy podręczników. Musiały minąć wieki, aby metoda, która wydawała się i odwieczna, i wieczna, zaczęła być zastępowana nowymi, co nastąpiło na wyraźną skalę dopiero w dobie oświecenia.

Przyjrzyjmy się kilku przykładom. Wydane w Lesznie ok. 1850 roku *Abecadło dla małych grzecznych dzieci z pięknemi obrazkami* wprowadza najpierw abecadło, zaraz po nim ćwiczenia do sylabizowania:

..... 4 .....

cz, czu, czó, czy, czą, czę, cza, cze, czo.
ucz, ócz, ycz, ącz, ecz, acz, ecz, ocz.
dz, dzo, dzó, dza, dzą, dzy, dzę, dze, dzu.
odz, ódz, adz, ądz, ydz, ędz, edz, udz.
rz, rzą, rza, rzó, rzo, rzy, rzę, rze, rzi.
ąrz, arz, órz, orz, yrz, ęrz, erz, irz.
sz, szę, sze, szo, szó, szu, szy, szą, sza.
ęsz, esz, osz, ósz, usz, ysz, ąsz, asz.

ĆWICZENIE III.

Ba-ba. Sa-ma. Ko-sa. Są-dy.
Pa-pa. Wa-ga. Ra-ki. Sa-dy.
Bu-da. Bi-je. Ka-ra. Ró-że.
Pi-wo. Pi-je. Wo-da. La-ta.
Ca-ca. Wi-no. Je-my. Do-ba.
Ma-ma. An-na. Su-ka. Po-ra.
Fa-la. Ry-by. Zę-by. Ro-ku.
Bo-li. Ko-za. Ła-pa. Lę-ży.
Mą-ka. Zi-ma. Pé-zy. Ża-le.
Ka-wa. Ku-ra. Ża-ba. E-wa.
La-la. So-wa. Ru-ra. Li-pa.
Ta-ta. Ro-la. Gó-ra. Ga-da.
La-to. Da-ma. Tę-py. Do-my.

..... 5 .....

Fu-ra. Ro-sa. Da-ma. Da-chy.
Nu-dy. Gę-si. Bó-ty. My-szy.
Je-my. O-ko. U-cho. Ow-ca.

ĆWICZENIE IV.

Ba-ra-ny. Ko-gu-ty. Go-to-wy.
Ko-rzu-chy. Ce-bu-la. Ma-li-na.
Do-li-na. Bu-ra-ki. Ma-mo-na.
Ze-ga-ry. Sa-mi-ca. Że-la-zo.
Ko-szu-la. Ka-li-na. Łu-to-wy.
A-ra-ki. Zi-mo-wy. Sa-mo-pas.
Pa-pu-ga. U-ro-da. Ga-du-ła.
Li-cho-ta. Gą-sa-wa. War-sza-wa.
Wi-ni-ca. Ła-si-ca. Ro-bo-ta.
Or-li-ca. Het-ma-na. Ko-la-no.
Ta-la-ry. To-wa-ry. U-li-ca.
Pi-wo-war. Le-wi-ca. Or-ga-ny.
Xa-we-ry. Wo-ja-cy. Bi-go-sy.
Na-u-ka. Cza-ma-ra. Dę-bi-na.
E-li-asz. Fa-ry-na. Ha-mu-lec.
O-pa-ci. Wi-li-ja. Za-wa-da.

..... 2 .....

ĆWICZENIE I.

Zgłoskowanie.

b, ba, be, bą, bę, bi, bo, bó, bu, by.
ab, eb, ąb, ęb, ib, ob, ób, ub, yb.
p, pą, pę, pa, pe, pi, pu, po, pó, py.
ąp, ęp, ap, ep, ip, up, op, óp, yp.
d, de, dę, da, dą, do, di, du, dó, dy.
ed, ęd, ad, ąd, od, id, ud, ód, yd.
t, tu, ty, to, tó, ti, ta, tę, tą, tę.
ut, yt, ot, ót, it, at, ęt, ąt, ęt.
c, co, có, ce, cę, ca, cą, cy, cu, ci.
oc, óc, ec, ęc, ac, ąc, yc, uc, ic.
f, fy, fu, fi, fę, fe, fą, fa, fó, fo.
yf, uf, if, ęf, ef, ąf, af, óf, of.
w, wi, wy, wo, wó, wu, we, wę, wą, wa.
iw, yw, ow, ów, uw, ew, ęw, ąw, aw.
g, gó, go, gi, gy, gu, gą, gę, ge, ga.
óg, og, ig, yg, ug, ąg, ęg, eg, ag.
k, ky, kó, ką, kę, ku, ka, ki, ko, ke.
yk, ók, ąk, ęk, uk, ak, ik, ok, ek.
j, ju, jo, jó, ją, ji, ją, je, ję, jy.
uj, oj, ój, aj, ij, ąj, ej, ęj, yj.

..... 3 .....

h, ha, hą, hę, he, ho, hó, hu, hi, hy.
l, li, lo, lu, la, lą, lę, le, ly, ló.
il, ol, ul, al, ąl, ęl, el, yl, ól.
ł, ły, ła, ła, ło, ło, łu, łę.
ył, ął, ał, ół, oł, uł, ęł, ił.
m, mi, mu, ma, mą, me, my, mo, mó.
im, um, am, ąm, em, ym, om, óm.
n, na, ni, ną, ne, nu, nę, ny, nó, no.
an, in, ąn, en, un, ęn, yn, ón, on.
r, ro, ra, ru, rą, rę, ry, ri, ró, re.
or, ar, ur, ąr, er, yr, ir, ór, er.
s, sy, si, so, só, su, sę, se, są, sa.
ys, is, os, ós, us, ęs, es, ąs, as.
z, zu, za, zą, zę, ze, zi, zy, zo, zó.
uz, az, ąz, ęz, cz, iz, yz, oz, óz.
x, xy, xa, xe, xu, xo, xi, xę, xą.
ks yx, ax, ex, ux, ox, ix, ęx, ąx.

ĆWICZENIE II.

Spółgłoski złożone.

ch, cha, chą, che, chę, chy, chu, cho, chó, chi.
ach, ąch, ech, ęch, ych, uch, och, óch, ich.

Układ sylab nie jest alfabetyczny (o kolejności nie decyduje kolejność w alfabecie nagłosowej spółgłoski w sylabie), najpierw widzimy zwykle (choć nie wyłącznie) spółgłoski – dziś powiedzielibyśmy – prymarne. Ułożone są one w dwóch sąsiadujących ze sobą sekwencjach: sylab otwartych i zamkniętych. Tym sposobem karty do zgłoskowania zawierają inwentarz wszystkich sylab dwuelementowych (czyli obligatoryjnie zbudowanych z jednej spółgłoski i jednej samogłoski). Po opanowaniu sylab przystępowano do czytania wyrazów, które zbudowane były wyłącznie z sylab o takiej strukturze, a dopiero potem do wyrazów bardziej skomplikowanych.

Kolejność sylab czasem podyktowana była alfabetem. Zobaczymy to na przykładzie wydanego w 1840 roku w Wilnie *Elementarza polskiego*, w którym po wykazie liter „większych” i „mniejszych” zamieszcza się sylaby w alfabetycznym układzie:

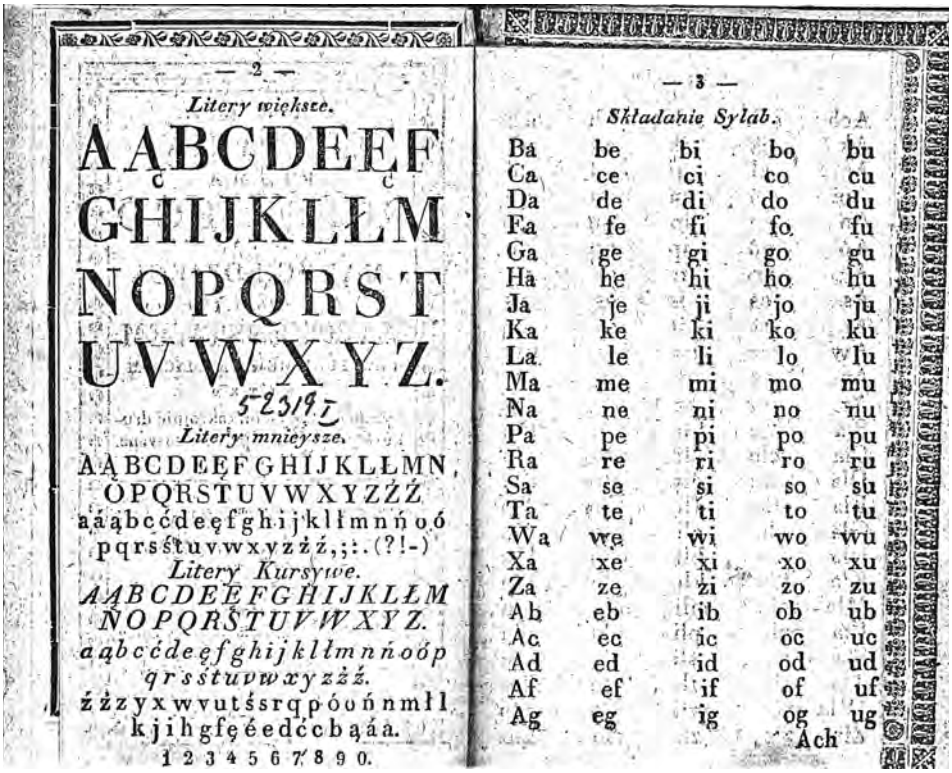

— 2 —

Litery większe.

AĄBCDEĘF
GHIJKLŁM
NOPQRST
UVWXYZ.

Litery mnieysze.

AĄBCDEĘFGHIJKLŁMN
OPQRSTUVWXYZŻŹ
aąbcćdeęfghijklłmnńoó
pqrsśtuvwxyzżź,;:.(?!-)

Litery Kursywe.

AĄBCDEĘFGHIJKLŁM
NOPQRSTUVWXYZ.
aąbcćdeęfghijkllmnńoóp
qrsśtuvwxyzżź.
żźzyxwvutśsrqpóońnmłl
kjihgfęéedćcbąáa.
1 2 3 4 5 6 7 8 9 0.

— 3 —

Składanie Sylab.

Ba	be	bi	bo	bu
Ca	ce	ci	co	cu
Da	de	di	do	du
Fa	fe	fi	fo	fu
Ga	ge	gi	go	gu
Ha	he	hi	ho	hu
Ja	je	ji	jo	ju
Ka	ke	ki	ko	ku
La	le	li	lo	lu
Ma	me	mi	mo	mu
Na	ne	ni	no	nu
Pa	pe	pi	po	pu
Ra	re	ri	ro	ru
Sa	se	si	so	su
Ta	te	ti	to	tu
Wa	we	wi	wo	wu
Xa	xe	xi	xo	xu
Za	ze	zi	zo	zu
Ab	eb	ib	ob	ub
Ac	ec	ic	oc	uc
Ad	ed	id	od	ud
Af	ef	if	of	uf
Ag	eg	ig	og	ug

Ach

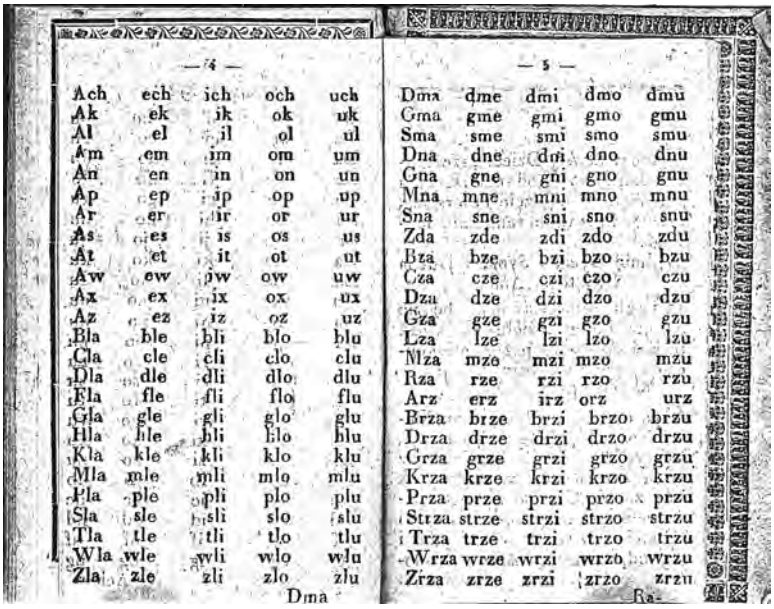

— 4 —

Ach	ech	ich	och	uch
Ak	ek	ik	ok	uk
Al	el	il	ol	ul
Am	em	im	om	um
An	en	in	on	un
Ap	ep	ip	op	up
Ar	er	ir	or	ur
As	es	is	os	us
At	et	it	ot	ut
Aw	ew	iw	ow	uw
Ax	ex	ix	ox	ux
Az	ez	iz	oz	uz
Bla	ble	bli	blo	blu
Cla	cle	cli	clo	clu
Dla	dle	dli	dlo	dlu
Fla	fle	fli	flo	flu
Gla	gle	gli	glo	glu
Hla	hle	hli	hlo	hlu
Kla	kle	kli	klo	klu
Mla	mle	mli	mlo	mlu
Pla	ple	pli	plo	plu
Sla	sle	sli	slo	slu
Tla	tle	tli	tlo	tlu
Wla	wle	wli	wlo	wlu
Zla	zle	zli	zlo	zlu

Dma

— 5 —

Dma	dme	dmi	dmo	dmu
Gma	gme	gmi	gmo	gmu
Sma	sme	smi	smo	smu
Dna	dne	dni	dno	dnu
Gna	gne	gni	gno	gnu
Mna	mne	mni	mno	mnu
Sna	sne	sni	sno	snu
Zda	zde	zdi	zdo	zdu
Bza	bze	bzi	bzo	bzu
Cza	cze	czi	czo	czu
Dza	dze	dzi	dzo	dzu
Gza	gze	gzi	gzo	gzu
Lza	lze	lzi	lzo	lzu
Mza	mze	mzi	mzo	mzu
Rza	rze	rzi	rzo	rzu
Arz	erz	irz	orz	urz
Brza	brze	brzi	brzo	brzu
Drza	drze	drzi	drzo	drzu
Grza	grze	grzi	grzo	grzu
Krza	krze	krzi	krzo	krzu
Prza	prze	przi	przo	przu
Strza	strze	strzi	strzo	strzu
Trza	trze	trzi	trzo	trzu
Wrza	wrze	wrzi	wrzo	wrzu
Zrza	zrze	zrzi	zrzo	zrzu

Ra-

Po zestawieniu sylab o strukturze *spółgłoska+samogłoska* oraz *samogłoska-+spółgłoska* podano wykaz sylab ze zbitkami spółgłoskowymi, również usystematyzowany według klucza alfabetycznego, choć nie wszystkie istniejące sylaby zostały zamieszczone.

Wydany mniej więcej w tym samym czasie w Wiedniu (1852 rok) *Elementarz do używania w szkołach miejskich* usystematyzował materiał zgłoskowy jeszcze inaczej:

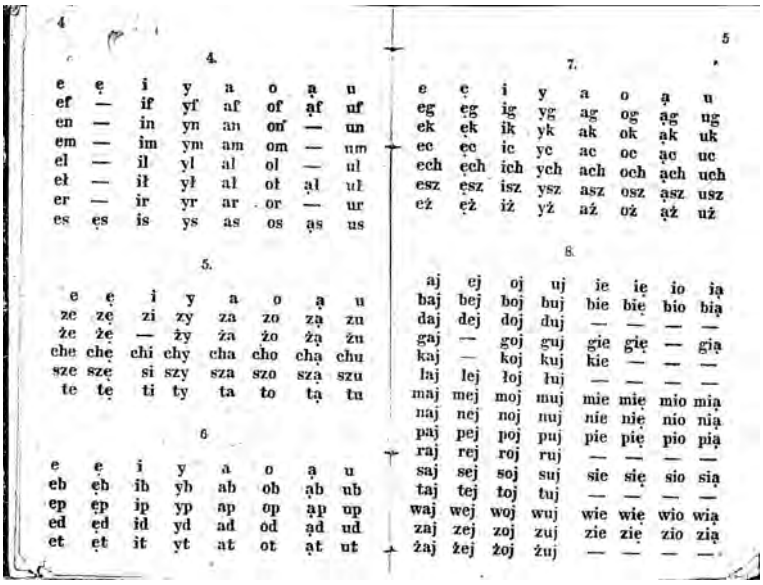

4

4.

e	ę	i	y	a	o	ą	u
ef	—	if	yf	af	of	ąf	uf
en	—	in	yn	an	on	—	un
em	—	im	ym	am	om	—	um
el	—	il	yl	al	ol	—	ul
eł	—	ił	ył	ał	oł	ął	uł
er	—	ir	yr	ar	or	—	ur
es	ęs	is	ys	as	os	ąs	us

5.

e	ę	i	y	a	o	ą	u
ze	zę	zi	zy	za	zo	zą	zu
że	żę	—	ży	ża	żo	żą	żu
che	chę	chi	chy	cha	cho	chą	chu
sze	szę	si	szy	sza	szo	szą	szu
te	tę	ti	ty	ta	to	tą	tu

6

e	ę	i	y	a	o	ą	u
eb	ęb	ib	yb	ab	ob	ąb	ub
ep	ęp	ip	yp	ap	op	ąp	up
ed	ęd	id	yd	ad	od	ąd	ud
et	ęt	it	yt	at	ot	ąt	ut

5

7.

e	ę	i	y	a	o	ą	u
eg	ęg	ig	yg	ag	og	ąg	ug
ek	ęk	ik	yk	ak	ok	ąk	uk
ec	ęc	ic	yc	ac	oc	ąc	uc
ech	ęch	ich	ych	ach	och	ąch	uch
esz	ęsz	isz	ysz	asz	osz	ąsz	usz
eż	ęż	iż	yż	aż	oż	ąż	uż

8.

aj	ej	oj	uj	ie	ię	io	ią
baj	bej	boj	buj	bie	bię	bio	bią
daj	dej	doj	duj	—	—	—	—
gaj	—	goj	guj	gie	gię	—	gią
kaj	—	koj	kuj	kie	—	—	—
łaj	łej	łoj	łuj	—	—	—	—
maj	mej	moj	muj	mie	mię	mio	mią
naj	nej	noj	nuj	nie	nię	nio	nią
paj	pej	poj	puj	pie	pię	pio	pią
raj	rej	roj	ruj	—	—	—	—
saj	sej	soj	suj	sie	się	sio	sią
taj	tej	toj	tuj	—	—	—	—
waj	wej	woj	wuj	wie	wię	wio	wią
zaj	zej	zoj	zuj	zie	zię	zio	zią
żaj	żej	żoj	żuj	—	—	—	—

Rozwiązania podobne do omawianych wyżej widzimy również w *Złotej książeczce dla pilnych i grzecznych dzieci, czyli początkach czytania polskiego z 165 obrazkami kolorowanemi ozdobionej*, która ukazała się w roku 1866 w Rzeszowie:

— 4 —

1 2 3 4 5 6 7 8 9 0.

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
IX.	X.	XX.	XXX.	XL.	L.	C.	
9.	10.	20.	30.	40.	50.	100.	

D. M.
500. 1000.

Samogłoski zwyczajne.

Aa, Ee, Ii, Oo, Uu, Yy.

Spółgłoski.

Bb, Cc, Dd, Ff, Gg, Hh, Jj, Kk, Ll, Łł, Mm, Nn, Pp, Rr, Ss, Tt, Ww, Xx, Zz.

— 5 —

Zgłoskowanie.

I.

Ba	be	bi	bo	bu	by
Ca	ce	ci	co	cu	cy
Da	de	di	do	du	dy
Fa	fe	fi	fo	fu	fy
Ga	ge	gi	go	gu	gy
Ha	he	hi	ho	hu	hy
Ja	je	ji	jo	ju	jy
Ka	ke	ki	ko	ku	ky
La	le	li	lo	lu	ly
Ła	łe	łi	ło	łu	ły
Ma	me	mi	mo	mu	my
Na	ne	ni	no	nu	ny
Pa	pe	pi	po	pu	py
Ra	re	ri	ro	ru	ry
Sa	se	si	so	su	sy
Ta	te	ti	to	tu	ty
Wa	we	wi	wo	wu	wy
Xa	xe	xi	xo	xu	xy
Za	ze	zi	zo	zu	zy
Ża	że	żi	żo	żu	ży

II.

ab	eb	ib	ob	ub	yb
ac	ec	ic	oc	uc	yc

— 6 —

ad	ed	id	od	ud	yd
af	ef	if	of	uf	yf
ag	eg	ig	og	ug	yg
ah	eh	ih	oh	uh	yh
ak	ek	ik	ok	uk	yk
al	el	il	ol	ul	yl
ał	eł	ił	oł	uł	ył
am	em	im	om	um	ym
an	en	in	on	un	yn
ap	ep	ip	op	up	yp
ar	er	ir	or	ur	yr
as	es	is	os	us	ys
at	et	it	ot	ut	yt
aw	ew	iw	ow	uw	yw
ax	ex	ix	ox	ux	yx
az	ez	iz	oz	uz	yz
aż	eż	iż	oż	uż	yż

III.

cha, chą, che, chę, chi, cho, chu, chy, cza, czą, cze, czę, czo, czu, czy, rza, rzą, rze, rzę, rzo, rzu, rzy, sza, szą, sze szę, szy, szo, szy.
ach ąch ech ęch ich och uch ych
acz ącz ecz ęcz icz ocz ucz ycz
arz erz irz orz urz yrz asz ąsz esz ęsz isz osz usz ysz.

— 7 —

IV.

bia	bią	bie	bię	bio	biu
cia	cią	cie	cię	cio	ciu
fia	fią	fie	fię	fio	fiu
mia	mią	mie	mię	mio	miu
nia	nią	nie	nię	nio	niu
pia	pią	pie	pię	pio	piu
sia	sią	sie	się	sio	siu
wia	wią	wie	wię	wio	wiu
zia	zią	zie	zię	zio	ziu
bła	błą	błe	błę	bło	błu	bły
cła	cłą	cłe	cłę	cło	cłu	cły
dła	dłą	dłe	dłę	dło	dłu	dły
kła	kłą	kłe	kłę	kło	kłu	kły
mła	młą	młe	młę	mło	młu	mły
pła	płą	płe	płę	pło	płu	pły
sła	słą	słe	słę	sło	słu	sły
tła	tłą	tłe	tłę	tło	tłu	tły
wła	włą	włe	włę	wło	włu	wły
zła	złą	złe	złę	zło	złu	zły
żła	żłą	żłe	żłę	żło	żłu	żły.

WYRAZY JEDNO ZGŁOSKOWE.

As, ach.
Bóg, buk, bróg, bruk, bród, bez, bas, bat, broń, bryś, brat, bór, bóbr, bryt,

Pokażmy jeszcze jeden przykład, dość osobliwy:

6

Współgłoski złożone.

ch, cz, dz, dź, dż, rz, sz.

Początki zgłoskowania.

ab, ac, ad, af, ag, ah, aj, ak, al, al, am, an, ap, ar, as, at, aw, az, aź, aż, acz, ach, adz, adź, arz, asz,

eb, ec, ed, ef, eg, eh, ej, ek, el, el, em, en, eń, ep, er, es, et, ew, ez, eź, eż, ecz, ech, edz, erz, esz,

ib, ic, ić, id, ig, ih il, il, im, in, iń, ip, ir, is, iś, it, iw iz, iż, iź, ich, icz, idz, idż, irz, isz,

ob, oc, oć, od, og, oh, oj, ol, ol, om, on, oń, op, or, os, oś, ot,

7

ow, oz, oż, oż, och, orz, ocz, odź, odż, osz,

ub, uc, ud, uf, ug, uh, uj, ul, ul, um, un, up, ur, us, ut, uw, uz, uż, uch, ucz, udz, urz, usz,

yb, yc, yd, yf, yg, yj, yk, yl, yl, ym, yn, yp, yr, ys, yt, yw, yz, yż, ych, ycz, ydz, yrz, ysz,

---

ba, bą, be, bę, bi, bo, bó, bu, by, ca, cą, ce, cę, ci, co, có, cu, cy, da, dą, de, dę, di, do, dó, du, dy, fa, fą, fe, fę fi, fo, fó, fu, fy, ga, gą, ge, gę, gi, go, gó, gu, gy, ha, hą, he, hę, hi, ho, hó,

8

hu, hy, ja, ją, je, ję, ji, jo, jó, ju, jy, ka, ką, ke, kę, ki, ko, kó, ku, ky, la, ląl, le, lę, li, lo, ló, lu, la, ła, le, ło, lo, ło, lu, ły, ma, mą, me, mę, mi, mo, mó, mu, my, na, ną, ne, nę, ni, no, nó, nu, ny, pa, pą, pe, pę, pi, po, pó, pu, py, ra, rą, re, rę, ri, ro, ró, ru, ry, sa, są, se, sę, si, so, só, su, sy, ta, tą, te, tę, ti, to, tó, tu, ty, wa, wą, we, wę, wi, wo, wó, wu, wy, za, zą, ze, zę, zi, zo, zó, zu, zy,

---

9

bia, bią, bie, bię, bio, bió, biu, cia, cią, cie, cię, cio, ció, ciu, gie, mia, mią, mie, mię, mio, mió, miu, nia, nią, nie, nię, nio, nió, niu, pia, pią, pie, pię, pio, pió, piu, sia, sią, sie, się, sio, sió, siu, wia, wią, wie, wię, wio, wió, wiu, zia, zią, zie, zię, zio, zió, ziu.

---

abd, ebg, ibl, obl, ubn, ybr, adg, edl, idn, odm, udw, ydz, agw, egl, igr, ogm, ugn, ygz, akm, ekz, ikn, okl, ukl, ykc, alb, elc, ild, olg ulk, ylm, ald, elp, olk, ulw, ylz, amb, emc, imd, omk, uml, ymp, and, eng, ink, onp, unw, ynz, apk,

Zamieszczone wyżej karty pochodzą z podręcznika o tytule *Pierwszy nauczyciel. Elementarz polski dla dzieci zawierający początkową naukę czytania, katechizmu, historii świętej, historii naturalnej i historii polskiej oraz początki rachunków, wierszyki i bajeczki*, który ukazał się w Warszawie w roku 1861. Jak widzimy, skrupulatność w stworzeniu wykazu możliwych w języku sąsiedztw głosek w wyrazie kazała autorom zestawić do nauki sylabizowania także jednostki inne niż sylaby (*abd, ebg, ibl* itd.). Graficzne zestawienie tak stłoczonego materiału nie sprzyjało też zapewne systematyzowaniu materiału w pamięci uczniów. Przykład ten prezentujemy, bowiem esencjonalnie pokazuje on bolączkę metody sylabizowania, która to metoda z tego właśnie powodu była od pewnego momentu tak krytykowana i wypierana w dydaktyce: mimo iż sylaba była jednostką bardzo bliską intuicji językowej ucznia, nauka inwentarzowo zestawionych na wielu stronicach sylab była żmudna, nie pozwalała na kojarzenie przyswajanego materiału z wiedzą o świecie, podawana była bez żadnego kontekstu.

Pierwsza poważna rewizja metody sylabowej nastąpiła w dobie oświecenia[14], a więc w czasach poprzedzających niemal wszystkie podane wyżej pozycje. Nowożytna dydaktyka wyznaczyła nowe standardy: nauczania zintegrowanego z całościową wiedzą o świecie. Położyła też nacisk na pozytywne motywowanie do nauki i nakazywała odejście od surowej dyscypliny oraz zakotwiczanie przekazywanej wiedzy w materii codziennej, tak aby była ona uczniom znana i bliska. Z tej perspektywy spędzanie – tak jak to miało do tej pory miejsce – na przykład roku czy kilku lat na mechanicznym opanowywaniu pamięciowym sylab, czyli jednostek abstrakcyjnych znaczeniowo, jawiło się w sposób oczywisty jako nieefektywne.

Powołane w 1779 roku Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych miało za zadanie przeformatowanie podręczników na zgodne z najnowszymi ujęciami dydaktyki. Sześć lat później ukazuje się przełomowy, czteroczęściowy *Elementarz dla szkół parafialnych narodowych*, którego pierwsza część zawierała *Naukę pisania i czytania*[15]. Fundamentalną nowością była rezygnacja z mechanicznej nauki alfabetu. Na przykładzie wyrazów wytypowanych jako „najbliższe pojęcia dziecka” pokazywano, z jakich głosek składa się język. Rozpoczynano od „wiadomego i miłego dzieciom słowa” *ojciec*, potem następowały kolejne słowa z „najbliższej grupy pojęć dziecka”, tj. *matka* i *siostra*. Kolejne wyrazy, również określone jako „najbliższe dziecka pojęcia”, stanowiły *fara, xiądz* i *bóg*. W dalszych działach wprowadzano wyrazy: *król, pan* i *sługa* oraz *chleb, mięso* i *woda*. Na podstawie tego zasobu słów dzieci poznawały głoski polskie, starając się „wydobyć” je brzmieniowo ze słów. Rozpoczynano zatem naukę od rozpoznania głosek w wyrazie. Jednym z dalszych etapów, mających doskonalić czytanie, było znów

[14] Oczywiście prekursorzy innych metod dydaktycznych w tym zakresie pojawiali się i wcześniej, nie przełożyło się to jednak w żaden wymierny sposób na zmianę sposobu nauczania.

[15] Abstrahujemy tu wszędzie od dyskusji, jaka i wówczas, i później toczyła się na temat konsekutywnego lub symultanicznego nauczania czytania i nauczania pisania.

zestawienie sylab. Po uważnej analizie „Tablicy zgłoskowania” zauważymy jednak, że zawiera on nie tylko sylaby, ale i niesylabowe zestawienia głosek:

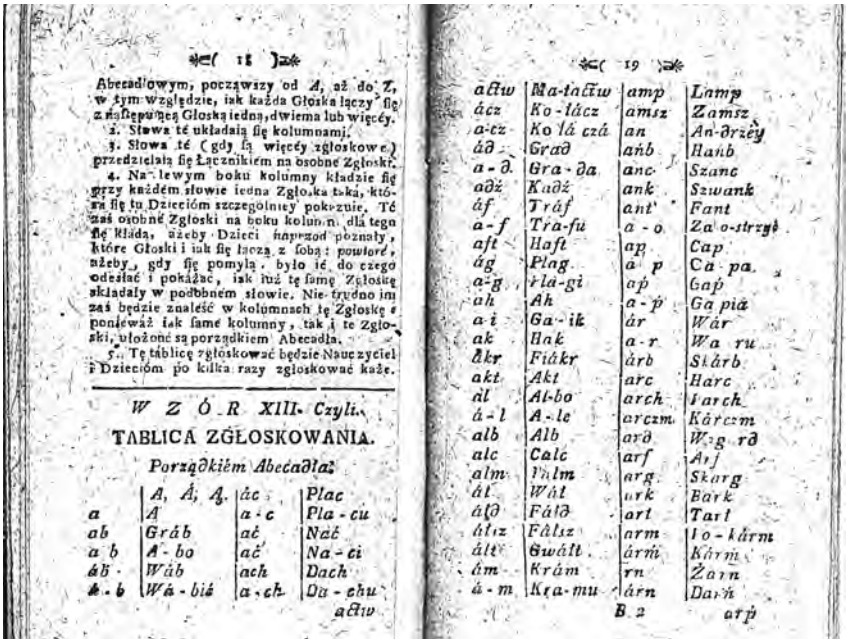

Abecadłowym, począwszy od *A*, aż do *Z*, w tym względzie, iak każda Głoska łączy się z następującą Głoską iedną, dwiema lub więcéy.

2. Słowa té układaią się kolumnami.

3. Słowa té (gdy ią więcéy zgłoskowe) przedzielaią się Łącznikiem na osobne Zgłoski.

4. Na lewym boku kolumny kładzie się przy każdém słowie iedna Zgłoska taka, która się tu Dzieciom szczególniey pokazuie. Té zaś osobné Zgłoski na boku kolumn dla tego się kładą, ażeby Dzieci naprzód poznały, które Głoski i iak się łączą z sobą: powtóre, ażeby, gdy się pomylą, było iés do czego odesłać i pokazać, iak iuż tę samę Zgłoskę składały w podobném słowie. Nie trudno im zaś będzie znaleść w kolumnach tę Zgłoskę, ponieważ iak samé kolumny, tak i te Zgłoski, ułożoné są porządkiem Abecadła.

5. Tę tablicę zgłoskować będzie Nauczyciel z Dzieciom po kilka razy zgłoskowé każe.

W Z Ó R XIII. Czyli.

TABLICA ZGŁOSKOWANIA.

Porządkiém Abecadła:

	A, Á, Ą.	*ac*	*Plac*
a	*A*	*a-c*	*Pla-cu*
ab	*Grób*	*ać*	*Nać*
a-b	*A-bo*	*ać*	*Na-ci*
áb	*Wáb*	*ach*	*Dach*
á-b	*Wá-bić*	*a-ch*	*Du-chu*

aćw

aćw	*Ma-łaćw*	*amp*	*Lamp*
ácz	*Ko-łácz*	*amsz*	*Zamsz*
a-cz	*Ko-lá czá*	*an*	*An-drzéy*
áð	*Grað*	*anb*	*Hanb*
a-ð	*Gra-ða*	*anc*	*Szanc*
aðż	*Kaðż*	*ank*	*Szwank*
áf	*Tráf*	*ant*	*Fant*
a-f	*Tra-fu*	*a-o*	*Za-o-strzyć*
aft	*Haft*	*ap*	*Cap*
ág	*Plag*	*a-p*	*Ca-pa*
a-g	*Pla-gi*	*áp*	*Gap*
ah	*Ah*	*a-p*	*Ga-pia*
a-i	*Ga-ik*	*ár*	*Wár*
ak	*Hak*	*a-r*	*Wa-ru*
ákr	*Fiákr*	*árb*	*Skárb*
akt	*Akt*	*arc*	*Harc*
al	*Al-bo*	*arch*	*Farch*
á-l	*A-le*	*arczm*	*Kárczm*
alb	*Alb*	*ard*	*Wag-rð*
alc	*Calc*	*arf*	*Arf*
alm	*Palm*	*arg*	*Skarg*
ál	*Wál*	*ark*	*Bark*
áłð	*Fáłð*	*art*	*Tart*
áłsz	*Fálsz*	*arm*	*Po-kárm*
áłt	*Gwáłt*	*árm*	*Kárm*
ám	*Krám*	*rn*	*Żarn*
á-m	*Kra-mu*	*árn*	*Darń*

arp

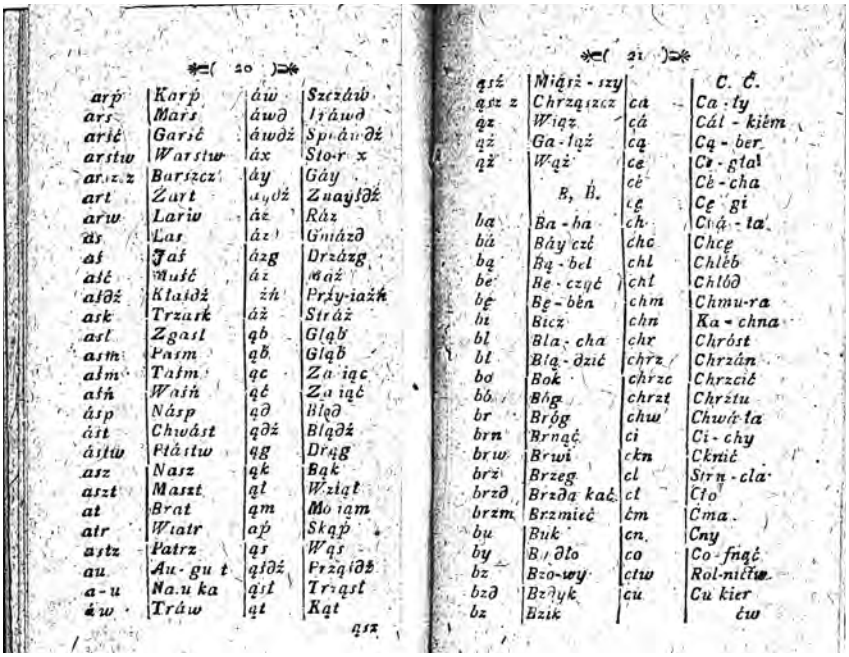

arp	*Karp*	*áw*	*Szcząw*
ars	*Mars*	*áwð*	*Iráwð*
arść	*Garść*	*áwðż*	*Spráwðź*
arstw	*Warstw*	*ax*	*Stor-x*
arsz	*Barszcz*	*ay*	*Gáy*
art	*Żart*	*ayðż*	*Znayłðż*
arw	*Larw*	*áz*	*Ráz*
as	*Las*	*áz*	*Gniázð*
aś	*Jaś*	*ázg*	*Drzázg*
aść	*Muść*	*áz*	*Gaż*
aśðż	*Kłaśðż*	*źń*	*Przy-iaźń*
ask	*Trzask*	*áż*	*Stráż*
asł	*Zgasł*	*ąb*	*Gląb*
asm	*Pasm*	*ąb*	*Gląb*
aśm	*Taśm*	*ąc*	*Za-iąc*
aśń	*Waśń*	*ąć*	*Za-iąć*
ásp	*Násp*	*ąð*	*Błąð*
ást	*Chwást*	*ąðż*	*Błąðż*
ástw	*Płástw*	*ąg*	*Drąg*
asz	*Nasz*	*ąk*	*Bąk*
aszt	*Maszt*	*ął*	*Wziął*
at	*Brat*	*ąm*	*Mo-iąm*
atr	*Wiatr*	*ąp*	*Skąp*
astz	*Patrz*	*ąs*	*Wąs*
au	*Au-gu-t*	*ąśðż*	*Przą-śðż*
a-u	*Na-u-ka*	*ąść*	*Trząść*
áw	*Tráw*	*ąt*	*Kąt*

ąsz

ąsz	*Miąsz-szy*		*C. Ć.*
ąsz z	*Chrząszcz*	*ca*	*Ca-ły*
ąz	*Wiąz*	*cá*	*Cál-kiém*
ąż	*Ga-łąż*	*cą*	*Cą-ber*
ąż	*Wąż*	*ce*	*Ce-gła*
		cè	*Cè-cha*
	B, Ḃ.	*cę*	*Cę-gi*
ba	*Ba-ba*	*ch*	*Chą-ta*
bá	*Báy-ćć*	*che*	*Chcę*
bą	*Bą-bel*	*chl*	*Chléb*
be	*Be-czyć*	*cht*	*Chłóð*
bę	*Bę-ben*	*chm*	*Chmu-ra*
bi	*Bicz*	*chn*	*Ka-chna*
bl	*Bla-cha*	*chr*	*Chróst*
bł	*Bła-dzić*	*chrz*	*Chrzán*
bo	*Bok*	*chrzc*	*Chrzcić*
bó	*Bóg*	*chrzt*	*Chrztu*
br	*Bróg*	*chw*	*Chwá-ła*
brn	*Brnąć*	*ci*	*Ci-chy*
brw	*Brwi*	*ckn*	*Cknić*
brz	*Brzeg*	*cl*	*Strą-cla*
brzð	*Brzða-kać*	*cł*	*Cło*
brzm	*Brzmieć*	*ćm*	*Ćma*
bu	*Buk*	*cn*	*Cny*
by	*Bydło*	*co*	*Co-fnąć*
bz	*Bzo-wy*	*ctw*	*Rol-nictw*
bzð	*Bzdyk*	*cu*	*Cu-kier*
bz	*Bzik*		*ćw*

Metoda wypracowana przez reformatorów doby oświeceniowej została z racji dziejowych w Polsce zaniedbana i – jak pokazały to zaprezentowane wcześniej przykłady pochodzące z czasów późniejszych – bywała zupełnie albo niemal zupełnie zaniechana. Jednak oczywiście nie zawsze. Przeobrażenia w dydaktycznych założeniach zyskiwały uznanie wśród wielu późniejszych pedagogów.

Wartościowym przykładem łączenia czytania sylabowego z osadzaniem go w kontekście, który byłby znany dziecku i który tym samym motywowałby je do nauki, była metoda Ewarysta Estkowskiego[16]. Jego koncepcja opierała się na sylabach (ułożonych niealfabetycznie), które jednak były natychmiast „wyposażane” w zbudowane z nich wyrazy:

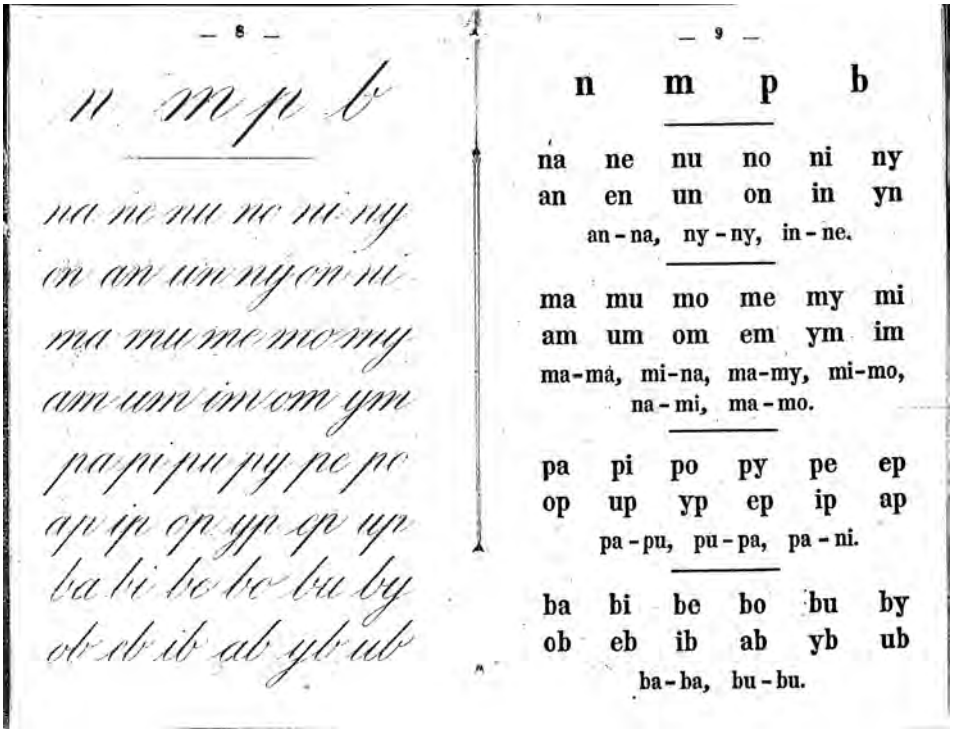

[16] Metoda E. Estkowskiego wnosi też bardzo istotną zmianę w podejściu do sylaby (zmianę, która nie była wynalazkiem Estkowskiego, ale została przez niego wykorzystana i rozwinięta): w nauce czytania nie zaczynano od alfabetu , nie sylabizowano liter przed przejściem do sylaby (metoda alfabetyczna zwana też metodą sylabizowania), ale zaczynano od samogłosek i następnie od razu przechodzono do nauki czytania sylab (metoda sylabowa). Por. F. Pilarczyk, *Elementarze polskie od ich XVI-wiecznych początków do II wojny światowej. Próba monografii księgoznawczej*, Zielona Góra 2003.

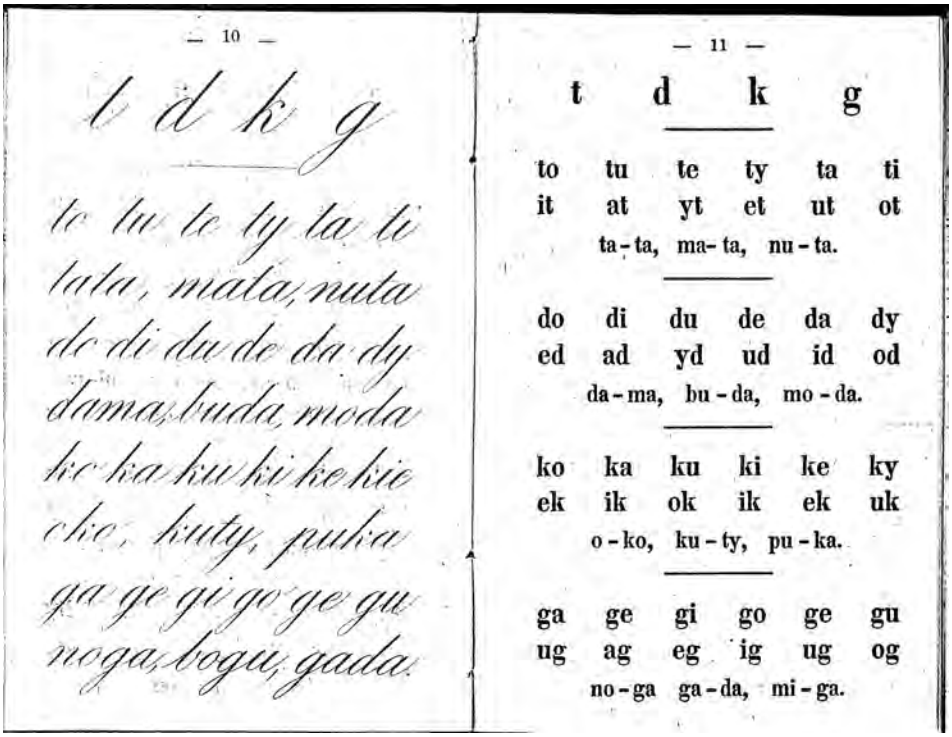
— 10 —

t d k g

to tu te ty ta ti
tata, mata, nuta
do di du de da dy
dama, buda, moda
ko ka ku ki ke ky
oko, kuty, puka
ga ge gi go ge gu
noga, bogu, gada.

— 11 —

t d k g

to tu te ty ta ti
it at yt et ut ot
ta-ta, ma-ta, nu-ta.

do di du de da dy
ed ad yd ud id od
da-ma, bu-da, mo-da.

ko ka ku ki ke ky
ek ik ok ik ek uk
o-ko, ku-ty, pu-ka.

ga ge gi go ge gu
ug ag eg ig ug og
no-ga ga-da, mi-ga.

Współczesna dydaktyka organizuje naukę czytania wokół głoski: to z niej dziecko ma budować sylaby i wyrazy. Nie oznacza to jednak, że jest to podejście jedyne. Sylaba jako główny element organizujący naukę czytania to przykładowo trzon metody symultaniczno-sekwencyjnej Jadwigi Cieszyńskiej. Pozbawiona mechanicznego podejścia, wiążąca silnie wprowadzany materiał z warstwą znaczeniową, a więc uznająca w nauczaniu prymat funkcjonalności każdego elementu wprowadzanego do zakresu materiału, stanowi swoisty pomost między metodami, które zarzucono, a najnowszą wiedzą o rozwoju mowy dziecka.

Sylaba jako struktura, która „organizuje" rozwój mowy dziecka, jest zjawiskiem godnym analizy, tak jak zastanawiająca jest łatwość, z jaką dzieci uczone czytania metodą sekwencyjno-symultaniczną przyswajają materiał.

Równocześnie sylaba jako przedmiot językoznawstwa sprawia badaczom wiele problemów. Opis jej cech akustycznych czy audytywnych oraz opis reguł rządzących jej strukturą zasługują niewątpliwie na refleksję w kontekście rozwoju mowy dziecka, refleksję, której – zdaje się – sylaba nie doczekała się do tej pory w wystarczającym zakresie. Kontrowersje wokół opisu sylaby w językoznawstwie w niczym nie zmieniają faktu, że „jest to pojęcia trudne do zdefiniowania, ale intuicyjnie nam bliskie"[17]. Być może najbliższe.

[17] J. Kozłowska-Szpyra, *op. cit.*, s. 147.

II. MISCELLANEA

ROCZNIK PRZEMYSKI, t. 51: 2015
z. 2 (19), LITERATURA I JĘZYK

ROMAN MAZURKIEWICZ (Kraków)

ANDRZEJA OLSZAMOWSKIEGO *KOLĘDA* NA ROK PAŃSKI 1616

Abstract

A "literary gift" for Christmas and New Year of 1616 by Andrzej Olszamowski

Summary

This paper rediscovers the poems of Andrzej Olszamowski, a student of the Kraków Academy, offered as a "literary gift" for Christmas and New Year of 1616 to the author's patroness, Regina Działyńska. Olszamowski had translated almost word-for-word a fragment of the first book of the *Floridorum libri octo* by a German Jesuit Jacobus Pontanus, without revealing the source of the translation, though. That material also includes an interesting example of a combination of text and graphics characteristic of the "visual poetry" of Polish Baroque.

Key words: Olszamowski, Pontanus, literary gift for Christmas and New Year, visual poetry, 17th-century poetry

Translated by Agnieszka Andrzejewska

W dorobku działającej w pierwszych dziesięcioleciach XVII wieku poznańskiej drukarni Jana Wolraba II prym wiedzie muza panegiryczna[1]. Ale również wcale liczne dziełka religijne, opuszczające tę ściśle powiązaną z Towarzystwem Jezusowym oficynę, zawierają z reguły w ramie wydawniczej okolicznościowo-panegiryczny stempel, dokumentujący klientelskie zależności autorów od ich aktualnych lub potencjalnych mecenasów. Ekspansja wczesnobarokowego panegiryzmu, jak również szerzący się wówczas obyczaj obdarzania protektorów literackimi „kolędami" na Boże Narodzenie i Nowy Rok, zachęcały, zwłaszcza

[1] Zob. np. M. Wojciechowska, *Z dziejów książki w Poznaniu w XVI wieku*, Poznań 1927, s. XXXVI; M.D. Łabędzka-Topolska, *Wpływy Reformacji w Poznaniu. Początki kontrreformacji*, [w:] *Dzieje Poznania do roku 1793*, red. J. Topolski, t. 1, Warszawa−Poznań 1988, s. 536.

debiutujących, w większości umiarkowanie utalentowanych wierszopisów, do doraźnego, pospiesznego, a przy tym nierzadko zakamuflowanego sięgania po teksty cudze, tłumaczenia lub parafrazowania ich fragmentów, a następnie ofiarowania jako własnych „kolęd" możnym i wpływowym adresatom. Przykłady tego rodzaju praktyk można by mnożyć; najbardziej chyba spektakularnym jest pod tym względem przypadek Jana Karola Dachnowskiego[2]. Powstałe w ten sposób płody aktywności pisarskiej, zasilanej natchnieniem „z drugiej ręki", nader rzadko zasługują na taką uwagę współczesnych badaczy i wydawców, jak np. *Rytmy* Grzegorza Czaradzkiego, przybliżające polskiemu czytelnikowi słynny poemat Sannazara[3].

Obok twórców już doświadczonych w rzemiośle literackim, jak Dachnowski czy Czaradzki, autorami okolicznościowych druczków tłoczonych przez Wolraba byli „studenci lub byli studenci obu poznańskich kolegiów: Arnold, Banicius, Czarnkowski, Czechowski, Dziekczyński, Gostyński, Gostkowski, Hincze, Jastrzębscy, Olszamowski, Polikowski – trudno ich wymienić aż do końca alfabetu"[4]. Pośród wspomnianych przez badaczkę dziejów książki w dawnym Poznaniu uczniów lub absolwentów tutejszych kolegiów, Lubrańskiego i jezuickiego, którzy dzięki oficynie Wolraba awansowali do miana „literatów", znalazło się nazwisko Andrzeja Olszamowskiego, autora skromnego druczku pt. *Na Rok Pański tysiąc sześćset i szesnasty Kolęda, Nowe Lato i Szczodry Dzień*. W roku 1616, w którym dziełko to opuściło drukarnię Wolraba. Olszamowski był „studentem krakowskim, pedagogiem Ich Mościów Panów wojewodziców brzeskich". Niewiele więcej o nim wiadomo. Pochodził z ziemi kujawskiej, po ukończeniu kolegium (zapewne jezuickiego) w Poznaniu, na wiosnę 1610 roku immatrykulował się na Akademii Krakowskiej[5]. W roku 1616, jeszcze jako student, był

[2] Obok znanej powszechnie historii przypisania sobie przez niego autorstwa *Symfonij anielskich* Jana Żabczyca czy też przewierszowania w *Żywej historyi o chwalebnym Zmartwychwstaniu Pańskim* (1631) misterium Mikołaja z Wilkowiecka, wspomnieć można o wydanym przez Dachnowskiego w roku 1621 u Wolraba *Dyjalogu o cudownym narodzeniu Syna Bożego*, „kolędzie" na Nowy Rok ofiarowanej „Jego Mości Panu Janowi ze Stemberku Kostce", będącej w większej części plagiatem wydanych również w drukarni Wolrabowskiej *Rytmów o porodzeniu przenaczystszym Bogarodzice Panny Maryjej* Grzegorza Czaradzkiego (1613). Te z kolei z kolei, ofiarowane senatowi i radzie miejskiej Poznania na Nowy Rok 1614, okazały się literacko wartościowym, acz również nieujawnionym przez autora przekładem obszernych fragmentów jednego z najważniejszych dzieł religijnych włoskiego renesansu: *De partu Virginis* Jacopa Sannazara. Zob. R. Mazurkiewicz, *Jeszcze jeden przyczynek do dziejów plagiatu w literaturze polskiej XVII wieku*, „Ruch Literacki" 2008, z. 6, s. 591-60l; *idem, O przeoczonym staropolskim przekładzie „De partu Virginis" Jacopa Sannazara* [w:] *Rzeczy minionych pamięć. Studia dedykowane Profesorowi Tadeuszowi Ulewiczowi w 90. rocznicę urodzin*, pod red. A. Borowskiego i J. Niedźwiedzia, Kraków 2007, s. 309-321.

[3] Zob. G. Czaradzki, *Rytmy o porodzeniu przenaczystszym Bogarodzice Panny Maryjej*, wyd. R. Mazurkiewicz i E. Buszewicz, redakcja naukowa A. Nowicka-Jeżowa, Warszawa 2009.

[4] M. Wojciechowska, *op. cit*., s. XXXVI.

[5] Zob. *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*. *T. IV, continens nomina studiosorum ab anno 1607 ad annum 1642*. Ed. curavit G. Zathey aditutus ab H. Barycz, Cracoviae 1950, s. 17.

preceptorem dzieci Michała Działyńskiego h. Ogończyk (zm. 1617 lub 1618)[6], starosty gniewskiego i nieszawskiego, wojewody inowrocławskiego i brzesko-kujawskiego, który z małżeństwa z Elżbietą z Cemów (von Zehmen) pozostawił siedmiu synów. Po jej śmierci Działyński poślubił Reginę Eisenreich, której Olszamowski dedykował *Kolędę* na Rok Pański 1616[7].

Choć wartość literacka „wierszy małych", jak je określił sam autor, jest rzeczywiście niewielka, *Kolęda* zasługuje na przypomnienie już choćby z tego względu, że jest drugim po *Wirydarzu* Stanisława Grochowskiego przekładem fragmentu pierwszej księgi *Floridorum libri octo* niemieckiego jezuity Jakuba Pontana (1595)[8], poświadcza zatem zainteresowanie tym dziełem w kręgach ówczesnej młodzieży akademickiej, zdobywającej wcześniej formację w kolegiach jezuickich. Trudno definitywnie stwierdzić, czy Olszamowski znał wydany w 1607 roku *Wirydarz* Grochowskiego[9], który dedykując go królewiczowi Władysławowi ujawnił wprost jego źródło („Biorąc wzór z uczonego Jakuba Pontana").

Przekład Andrzeja Olszamowskiego, w odróżnieniu od swobodnego i dojrzałego warsztatowo tłumaczenia autora *Wirydarza*, trzyma się ściśle łacińskiej podstawy. Młody krakowski student nie potrafił jeszcze (i zapewne nie miał takich ambicji) świadomie zmierzyć się z subtelnościami pierwowzoru, zwłaszcza w warstwie jego wyrafinowanej stylistyki i obrazowania. Wiersz *Kolędy* razi miejscami sztucznością powtórzeń i rymów, zdarzają się też proste potknięcia rytmiczne.

Poza tekstami współtworzącymi ramę wydawniczą *Kolędy* własnym dodatkiem Olszamowskiego do przekładu pierwszych dwóch cząstek księgi pierwszej *Floridorum* jest pięć krótkich wierszy powiązanych z pięcioma literami imienia MARIA. Otóż po przekładzie pierwszej cząstki (u Pontana *Paraphrases*), którą zamyka wiersz *Córki Syjońskie Dzieciątku*, pięć kolejnych stronic druku *Kolędy* wypełniają złożone pojedynczą kreską wielkie litery (zajmujące od połowy do 3/4 strony) składające się na imię MARIA. Po obu stronach linii tworzących poszczególne litery umieszczono tekst składający się na wiersze, w których liczba i rozmiar wersów zależne są od liczby i długości linii tworzących daną literę. Ponadto teksty wersów ułożone zostały wzdłuż linii w ten sposób, że w zakończeniach, punktach stycznych lub w środku (w przypadku litery I) linii wypadają złożone wersalikami litery imienia MARIA. Pod skomponowanymi w ten spo-

[6] Zob. np. K. Niesiecki, *Herbarz polski*, wyd. J.N. Bobrowicz, Lipsk 1859, t. 3, s. 459-460; S. Bodniak, *Działyński Michał*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 6, Kraków 1948, s. 91.

[7] Po śmierci Działyńskiego Regina poślubiła księcia Albrechta Stanisława Radziwiłła.

[8] Zależność *Kolędy* Olszamowskiego od *Floridorium* Pontana dostrzegł m.in. Michał Kuran w studium pt. *„Kolęda, Nowe Lato i Szczodry Dzień" – geneza, rozwój i schyłek gatunku w XVII wieku*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica" 2014, nr 3, s. 31-72.

[9] W zbiorze *Księdza Stanisława Grochowskiego wiersze i insze pisma co przebrańsze* [...], Kraków 1607.

sób graficzno-tekstowymi wizualizacjami literowymi tekst wierszy „wpisanych" w daną literę został jeszcze raz powtórzony pod każdą z nich. Mamy tu do czynienia z jednym z najwcześniejszych w oficynie Wolrabowskiej przykładem wczesnobarokowej kombinacji tekstu i grafiki[10], kombinacji dość oryginalnej i chyba niedostrzeżonej dotąd przez badaczy „poezji wizualnej" polskiego baroku. To jeszcze jeden powód skłaniający do przypomnienia *Kolędy* Andrzeja Olszamowskiego.

* * *

Kolęda Olszamowskiego zachowała się w egzemplarzu Biblioteki Kórnickiej PAN (sygn. 12612). Niestety, jest to egzemplarz zdefektowany, w którym brakuje dwóch kart (A_3–A_4), na których znajdował się najpewniej przekład nagłówka (u Pontana: *Paraphrases*)[11] oraz wiersza o incipicie „O quae porto bona, o diem auspicatum", poprzedzonego mottem „Puer natus est nobis et filius datus est nobis"; w *Wirydarzu* Grochowskiego: „Dziecię się nam narodziło i Syn dany jest nam" (Iz 9, 6).

Niniejsza transkrypcja respektuje obowiązujące w edytorstwie zabytków dawnego piśmiennictwa zasady wydawania tekstów nowożytnych do połowy XVIII wieku (typ B). Objaśnienia (ograniczone do niezbędnego minimum) oraz noty krytyczne zamieszczone zostały bezpośrednio pod tekstem. Zastosowano następujące znaki edytorskie i skróty:

[ ] – uzupełnienia wydawcy o charakterze redakcyjnym

bł. – lekcja uznana przez wydawcę za błędną

dr. – druk

popr. wyd. – poprawka wydawcy

lit. M … lit. A – tekst „wpisany" w wielkie litery tworzące imię MARIA

Pontanus – *Iacobi Pontani de Societate Iesu Floridorum libri octo. Editio secunda*, Augustae Vindelicorum 1596.

Grochowski – S. Grochowski, *Wirydarz abo Kwiatki rymów duchownych o Dzięcięciu Panu Jezusie*, wyd. J. Dąbkowska, Warszawa 1997 (Biblioteka Pisarzy Staropolskich, t. 8).

[10] A. Kawecka-Gryczowa, *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3, cz. 1: *Wielkopolska*, Wrocław 1977, s. 291.

[11] Nie można całkowicie wykluczyć, że na początku przekładu Olszamowski ujawnił jego źródło, choć w świetle wiersza dedykacyjnego, eksponującego jego własne autorstwo *Kolędy,* wydaje się to mało prawdopodobne.

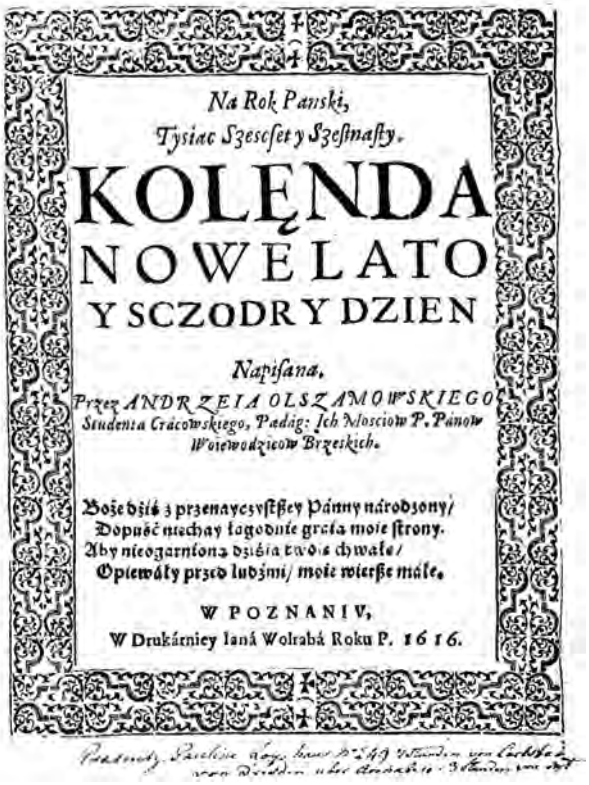

Na Rok Panski,
Tysiac Szescset y Szesnasty.

KOLĘNDA
NOWE LATO
Y SCZODRY DZIEN

Napisana,
Przez ANDRZEIA OLSZAMOWSKIEGO
Studenta Cracowskiego, Padag: Ich Mosciow P. Panow
Woiewodziciow Brzeskich.

Boże dziś z przenayczystszey Pánny národzony/
Dopuść niechay łagodnie grała moie strony.
Aby nieogarniona dziśia twoie chwałe/
Opiewáły przed ludźmi/ moie wierszę máłe.

W POZNANIU,
W Drukárniey Ianá Wolrabá Roku P. 1616.

Na Rok Pański tysiąc sześćset i szesnasty
KOLĘDA, NOWE LATO I SZCZODRY DZIEŃ,
napisana przez Andrzej Olszamowskiego, studenta krakowskiego,
pedag[oga] Ich Mościów P[anów] Panów wojewodziców brzeskich.

Boże dziś z przenajczystszej Panny narodzony,
Dopuść, niechaj łagodnie grają moje strony,
Aby nieogarnioną dzisia Twoję chwałę
Opiewały przed ludźmi moje wiersze małe.

W Poznaniu, w drukarniej Jana Wolraba, Roku P[ańskiego] 1616.

Karta tytułowa recto
Kolęda – podarek (tu: literacki) na Boże Narodzenie; *Nowe Lato* – Nowy Rok; *Szczodry Dzień* – święto Trzech Króli (Objawienia Pańskiego).
Panów Wojewodziców Brzeskich – synów Michała Działyńskiego i Elżbiety z Cemów, wojewodzianki pomorskiej; najmłodszy z nich, Paweł (ur. ok. 1601), późniejszy starosta nieszawski, w roku 1616 był piętnastoletnim młodzieńcem.
strony – struny.

Na herb Jej Mości Paniej wojewodzinej brzeskiej

Zacność domu ten klejnot wielką pokazuje,
Wszytkie cnoty, kto się w nim przypatrzy, znajduje.
O zacny domie, który takeś wyniesiony,
Że też zacnym klejnotem jesteś ozdobiony.
5 Żyj długo a szczęśliwie, przezacny klejnocie,
Sława twa nieśmiertelna w długowiecznej cnocie.

Jaśnie Wielmożnej a mnie Wielce Miłościwej Paniej, Jej M[oś]ci Paniej Reginie Działyńskiej, wojewodzinej brzeskiej, gniewskiej i wszytkiej ziemie dobrzyńskiej etc., etc. starościnej, mojej Wielce M[iłoś]ciwej Paniej i Dobrodziejce, Roku Nowego szczęśliwie zaczęcia i pociech pomyślnych uprzejmym sercem życzy Andrzej Olszamowski.

Moje Muzy, cokolwiek teraz zaśpiewajcie,
Na wdzięcznobrzmiących stronach wesoło zagrajcie,
Gdy rok nowy nastaje wieku wesołego,
Życzcie szczęścia Jej Mości i zdrowia długiego!
5 Której ja was posyłam z Góry Parnasowy,
Powiedzcie, że się rodzi dziś Potomek nowy
Z niewymownym weselem na ziemskiej niskości;
Nieście to za kolędę teraz do Jej Mości!

Karta tytułowa verso
Na herb Jej Mości... – herb Ogończyk, którym tytułowali się Działyńscy; w polu czerwonym pół białej strzały opartej na półpierścieniu i skierowanej grotem do góry, w klejnocie dwie wzniesione ręce trzymające pierścień.
Reginie Działyńskiej – Reginie Działyńskiej z d. Eisenreich, drugiej żonie Michała Działyńskiego.

[Wiersz dedykacyjny]
w. 5 *Której ja was posyłam* – tej, której ja was posyłam; *z Góry Parnasowy* – z Parnasu, siedziby Muz.

Nieście a łagodnie to poselstwo sprawcie,
10 Przed oblicze Jej Mości wesoło się stawcie.
Ja sam prosić usilnie dziś będę za wami,
Niechaj was wdzięcznie przyjmie Miłościwa Pani.
Nie mając co inszego teraz dla Waszmości,
Posyłam za kolędę Boga z wysokości,
15 Którego tu opiewać będą wiersze moje,
Proszę, żeby przyjemne dały głosy swoje
Przed osobą Waszmości, nie barzo wydwornie,
Lecz że Bogu na chwałę, pisane pokornie.
Ludzie wieku dawnego to zawsze trzymali,
20 Na Nowy Rok cokolwiek sobie posyłali,
Winszując wiernie zdrowia i wieku długiego,
Co jeszcze zachowują czasu dzisiejszego,
Przy czym posługi swoje i chęć oddawali,
Tym sobie zacnych ludzi łaskę zjednawali.
25 W co ja pilnie wejźrzawszy, osobie Waszmości
Napisałem kolędę z szczerej uprzejmości,
Życząc na ten Nowy Rok i zdrowia wielkiego,
We wszytkim panowaniu czasu szczęśliwego.
Niechaj tobie dzień niesie czasy pożądliwe,
30 Niechaj miesiąc rozpuszcza promienie szczęśliwe.
Jeśliż godna Kamena będzie twej zabawy,
Słusznej ona poetę kolędy nabawi.

---

w. 17 *wydwornie* – kunsztownie, wykwintnie.
w. 21 *Winszując wiernie* – życząc szczerze.
w. 29 *pożądliwe* – pożądane, upragnione.

CÓRKI SYJOŃSKIE DO DZIECIĄTKA

Quis det nobis ut inveniamus te, fratrem nostrum, et deosculemur te.
Kto nam da, abyśmy cię naleźli, brata naszego, a ucałowali cię.

Zamki nieba zostawione,
Na ziemię gdzieś przeniesione,
O Dzieciątku powiadają,
Gdzieś nam braciszka chowają.
Kędyż szukać tak świętego
Potomka z Matuchną jego?
O, jeślić go gdzie najdziemy,
Tysiąc raz ucałujemy
Oczy szczerozłote jego
Z serca nienasyconego.
Nie ma żyto tyle kłosów,
Wszyscy ptacy swoich głosów,
Ile całować będziemy,
Skoro braciszka ujrzemy.

MATKA DO CÓREK SYJOŃSKICH

Inter ubera mea commorabitur.
Miedzy piersiami memi będzie odpoczywał.

Najwstydliwsze panien koło,
Rozkoszy niebieskich czoło,
Którego dawno pragniecie,
Przy mnie go zawsze najdziecie,
Siostry me, Boga własnego,
Obaczcie tu zakrytego.
Inter ubera nostra commorabitur.
Panienki, jeśliż go chcecie,
U mnie go z piersi weźmiecie,

CÓRKI SYJOŃSKIE DO DZIECIĄTKA
Quis det nobis... / *Kto nam da*... – Pnp 8, 1.

MATKA DO CÓREK SYJOŃSKICH
Inter ubera mea... / *Miedzy piersiami memi*... – Pnp 1, 12.
w. 5 *własnego* – prawdziwego.
w. 7 *Inter ubera nostra commorabitur* – „Między piersiami naszymi będzie odpoczywał" (Pnp 1, 12); Pontanus: „Inter ubera nostra commoratur".

10 Dam wam, piastujcież kochanie,
Przyłączcie wdzięczne śpiewanie
Oczkom wdzięczniusieńkim jego,
Pełnym balsamu drogiego.

CÓRKI SYJOŃSKIE MATCE

Meliora sunt ubera tua vino, fragrantia unguentis optimis.
Lepsze są piersi twoje nad wino, woniające pięknemi maściami.

Przezacny żywot, Panienka szczęśliwa,
Która wszytek dwór niebieski okrywa.
Po trzykroć piersi twe błogosławione,
Boskim napojem z nieba napełnione,
5 Któremiś Boga samego karmiła,
W żywocie świętym, cna Panno, nosiła.
O słodkie dary! I wino przechodzą,
Że się samemu Panu Bogu godzą,
Nad wszytkie wonie na świecie wdzięczniejsze,
10 Wina, olejki – wszytkieście podlejsze!
Te same piersi pełne są słodkości,
Panieński żywot przechodzi w czystości.

DZIECIĘ DO MATKI

Ecce tu pulchra es, mater mea, ecce tu pulchra es.
Oto ty piękna jesteś, matko moja, oto ty piękna jesteś.

O jakoś ty piękna, Rodzicielko moja,
Oblubienico i Matuchno moja.
Nade wszytkie panny na świecie piękniejsza.
Nad słońce jasne jeszcze wyborniejsza,
5 A jako lilija w ogrodzie wsadzona
Wszytkie przechodzi białej różej wonia,

CÓRKI SYJOŃSKIE MATCE
Meliora sunt ubera... / *Lepsze są piersi twoje...* – Pnp 1, 1–2.
w. 2 *wszytek dwór niebieski okrywa* – tu: zawiera w swoim łonie Boga i całe niebo; Pontanus: „Dei cuncta regentis aula, templum"; Grochowski: „Niewysłowiony Twój żywot, z którego / Zstał się, Panienko, kościół Nawyższego".

DZIECIĘ DO MATKI
Ecce tu pulchra es, mater mea... / *Oto ty piękna jesteś, matko moja...* – por. Pnp 1, 14: „Ecce tu pulchra es, amica mea...".
w. 6 *wonia* – zapachy.

Tyś jeszcze piękniejsza, Rodzicielko moja,
Oblubienico i Matuchno moja.

MATKA DO DZIECIĘCIA

Ecce tu pulcher es, dilecte mi et decorus.
Oto ty piękny jesteś, miły mój i ozdobny.

Ty sam, Synu, me słodkie wdzięczności
Przechodzisz, słodkość dla twej słodkości,
Z ludzkich synów najpiękniejszy,
Wszech rozkoszy najmilejszy.
5 Wszytkie kwiatki nie są tak ozdobne,
Gwiazdy piękności twej nie są godne,
Na świecie nic tak świetnego,
Jak oblicze Syna mego.
Nasza ozdoba wszytka dla ciebie,
10 Twoję sformował Bóg Ociec w niebie,
Ozdoba mój najmilejszy,
Wszytkich ozdób najpiękniejszy.

ANIOŁOWIE DO MATKI

Qualis est dilectus tuus ex dilecto, o pulcherrima mulierum.
Jaki jest namilszy twój z namilszego, o najpiękniejsza z niewiast.

Matko wszelkiej czci godna, powiedz nam chętliwie,
Powiedz, któraś niewieścią przeszła płeć prawdziwie,
Najpiękniejsza z białych głów, która piersi twoje
Nosisz tak napełnione, dajesz usta swoje,
5 Ten miły twój od Ojca zrodzony wiecznego,
Że go świat nie ogarnął dla wielkości jego,
Któregoś ty jak syna dziś na świat wydała,
Prosim, jako jest wielki, byś nam powiedziała.

MATKA DO DZIECIĘCIA
Ecce tu pulcher es... / *Oto ty piękny jesteś*... – Pnp 1, 15.

ANIOŁOWIE DO MATKI
Qualis est dilectus tuus... / *Jaki jest namilszy twój*... – Pnp 5, 9.

MATKA DO ANIOŁÓW

Dilectus meus candidus et rubicundus, electus ex millibus.
Miły mój jasny i czerwieniawy, wybrany z tysiąców.

Chcecież wiedzieć, aniołowie,
Nieba obywatelowie?
Ten Potomek z nieba dany,
Skarb mój nieoszacowany,
5 Serce moje najmilejsze,
Ciało jego najwdzięczniejsze,
Którego zawsze miłością
Pałam serdecznie z radością.
Nad wszytko najaśniejszy,
10 Miedzy wszytkiem najmilejszy,
Jak śnieg z miniją zmieszany
Albo w mleku kwiat różany,
Szarłatem róża skropiona,
Czerwonością wyjaśniona.
15 Ogień wychodzi miłości
Z jego najświętszy wnętrzności,
Jest Bogiem w swojej czystości,
Jest świętym w swej niewinności,
A dlategoż wyjaśniony
20 I tak pięknie wybielony,
Któremu tysiąc tysięcy
Nie chcę przyrównać i więcej,
Tego samego miłuję
A jako Boga szanuję.

MATKA DO ANIOŁÓW
Dilectus meus candidus... / *Miły mój jasny*... – Pnp 5, 10.
w. 11 *z miniją* – z czerwoną farbą; Pontanus: „nix cum minio"; Grochowski: „z szarłatną farbą".
w. 13 *Szarłatem* – szkarłatem.
w. 14 *wyjaśniona* – rozjaśniona.
w. 16 *Z jego najświętszy wnętrzności* – z jego najświętszego wnętrza.

CÓRKI SYJOŃSKIE DZIECIĄTKU

Muraenulas aureas faciemus tibi, vermiculatas argento.
Łańcuszki złote uczyniemy tobie, nakrapiane śrebrem.

O wdzięczne Niemowiątko,
O najświętsze Dzieciątko,
Której się łsknisz na łonie,
Ukaż wesołe skronie!
Niechaj łańcuszek dany,
Ze złotem przeplatany,
W okrąg twej pięknej szyje
Płeć subtelną pokryje.
Wtym do Matki z radością
Przyłącz się z tą pięknością.
Rączki twe młodziusieńkie,
Manelki malusieńkie,
Kamyczkami drogiemi
I perłami upstrzemy,
Żebyś z Matką w radości
Był zawsze w tej młodości.

CÓRKI SYJOŃSKIE DZIECIĄTKU
Muraenulas aureas... / *Łańcuszki złote*... – Pnp 1, 10.
w. 1 *Niemowiątko* – niemowlątko.
w. 3 *Której się łsknisz na łonie* – tej, na której łonie lśnisz, jaśniejesz.
w. 5 *dany* – popr. wyd.; dr. *damy*.
w. 7 *W okrąg* – wokół.
w. 8 *Płeć subtelną* – delikatne ciało.
w. 12 *Manelki* – bransoletki.

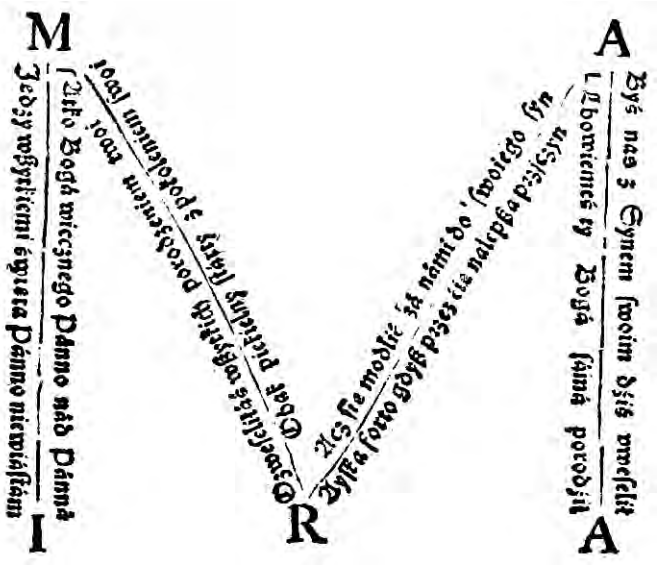

[M]

Matko Boga wiecznego, Panno nad pannami,
Miedzy wszytkiemi święta Panno niewiastami,
Abyś nas z Synem twoim dziś uweseliła,
Albowiemeś ty Boga sama porodziła.
5 Rozweseliłaś wszytkich porodzeniem twoim,
Robak piekielny starty z pokoleniem swoim,
Racz sie modlić za nami do swojego Syna,
Rajska furto, gdyż przez cie najlepsza przyczyna.

[M]
w. 6 *Robak piekielny* – tu: szatan.
w. 8 *furto* – bramo; *najlepsza przyczyna* – tu: najbardziej skuteczne wstawiennictwo; *najlepsza* – lit. M: *nalepsza*.

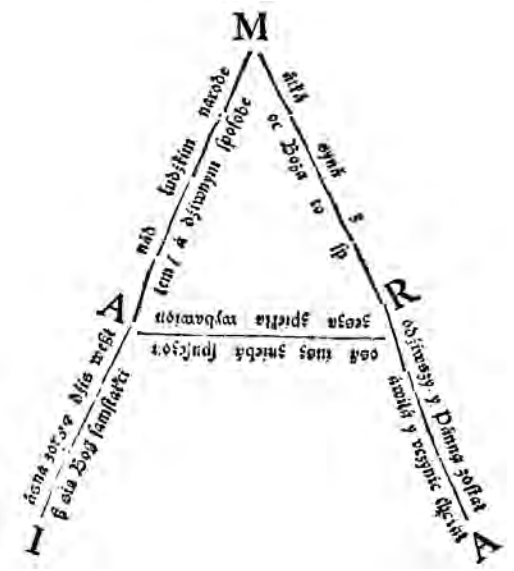

[A]

Matka Syna zrodziwszy i panną została,
Moc Boża to sprawiła i uczynić chciała.
Rosa już z nieba spuszczona,
Rzesza z piekła wybawiona.
Jasna zorza dziś weszła nad ludzkim narodem,
Iż się Bóg sam stał ciałem, a dziwnym sposobem.

[A]
w. 3 *Rosa już z nieba spuszczona* – tu: zesłany już został Zbawiciel; por. Iz 45, 8: „Spuśćcie rosę, niebiosa" (w przekładzie Jakuba Wujka).
w. 4 *Rzesza z piekła wybawiona* – dusze sprawiedliwych przebywające w otchłani zyskały nadzieję na wybawienie (faktyczne ich uwolnienie z piekieł nastąpi dopiero po śmierci Chrystusa).

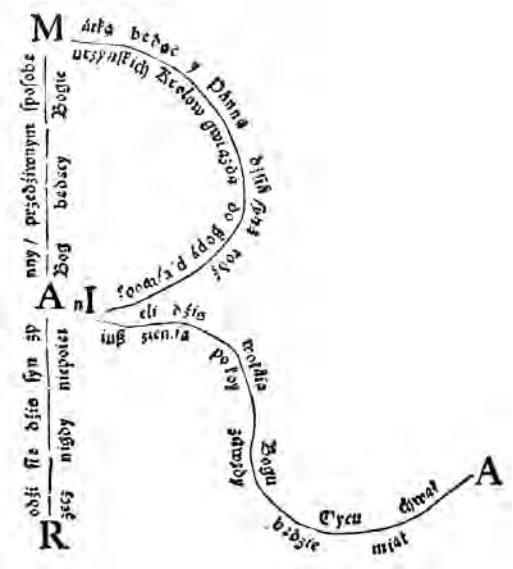

[R]

Rodzi się dziś Syn z Panny przedziwnym sposobem,
Rzecz nigdy niepojęta; Bóg będący Bogiem,
Matka będąc i Panną dzisia Syna rodzi,
Murzyńskich królów gwiazda do szopy przywodzi.
Anieli dziś wołają „Bogu Ojcu chwała”,
A iż już ziemia pokój zawżdy będzie miała.

[R]
w. 3 *dzisia* – lit. R – bł. *dzsia*.
w. 4 *Murzyńskich królów* – mędrców ze Wschodu; *przywodzi* – popr. wyd. za literą R (*prywodzi*); dr. *prowadzi*.
w. 5–6 *Bogu Ojcu chwała ... zawżdy będzie miała*” – Łk 2, 14.
w. 6 *iż* – lit. R: *i*.

[I]

Morska gwiazda do portu nawę wprowadziła,
Która się była dawno prawie zanurzyła.

[I]
w. 1 *gwiazda* – lit. I bł. *gniazda*.
w. 1–2 *do portu nawę wprowadziła ... zanurzyła* – tu przenośnie: ocaliła ludzkość przed niechybną zagładą, utonięciem w odmętach grzechu.

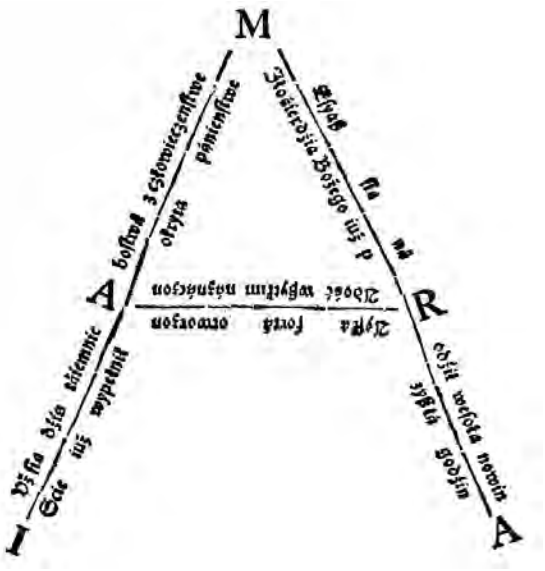

[A]

Już się dziś tajemnica Bóstwa z człowieczeństwem
Iście już wypełniła okryta panieństwem.
Mesyjasz się narodził, wesoła nowina,
Miłosierdzia Bożego już przyszła godzina.
Rajska furta otworzona,
Radość wszytkim naznaczona.

[A]
w 2 *Iście* – prawdziwie.

CZĘŚĆ WTÓRA
POKŁONY NARODZONEMU

PANNA MARYJA

Potomku z nieba dany, jako-ć mam dziękować,
Jako cię mam wychwalać i jako szanować?
Abowiem nad pojęcie ludzkie mię wynosisz
I cudownie wielką czcią nad wszytko przenosisz.
5 Któryś nieogarniony, a moje wnętrzności
Objęły cię – zrodziłam Boga z wysokości.
Karmię piersiami memi, który pokarm daje,
Dziś na moich ramionach maluczki zostaje.
Skąd to, o zacne Dziecię, i co za przyczyna,
10 Że mam z ciebie i Ojca, i własnego Syna?

ANIOŁOWIE

Królewskie berła z Bogiem Ojcem chwały
Który rozdajesz a napełniasz wały,
Nad wszytko starszym ciebie wyznawamy,
Panie nad pany.

5 Od nas różnego, ludziom podobnego,
Pana Jezusa dziś narodzonego,
Jak Boga w dzieciństwie tu czcić będziemy,
U was na ziemi.

Niech się weselą, którzy już z prośbami
10 Dawno pragnęli w piekielnej otchłani,
Że już wynidą wszyscy w swojej chwale
Do nieba w cale.

PANNA MARYJA
w. 2 *szanować* – okazywać szacunek.
ANIOŁOWIE
w. 1–2 *Królewskie berła z Bogiem Ojcem chwały / Który rozdajesz* – przypuszczalny sens: ’Ty, który z Bogiem Ojcem, równy mu w chwale, rozdajesz królewskie berła’; Pontanus: „Dantem sceptra pari cum Patre gloria”; Grochowski: „Któryś jest równowłajcą w niebie z Ojcem twoim”.
w. 2 *napełniasz wały* – niejasne; może ‘napełniasz sobą wały, tj. morskie fale, wzburzone morza’; Pontanus: „completemque locum quemlibet”; Grochowski: „napełniasz miejsca wszystkie Bóstwem swoim”.
w. 5 *Od nas różnego, ludziom podobnego* – różniącego się od aniołów, upodobnionego do człowieka.
w. 7 *Boga w dzieciństwie* – Boga, który stał się dzieckiem.
w. 12 *w cale* – zupełnie, ostatecznie.

JÓZEF

Który swą ręką nabywam żywności,
Buduję ludziom domy w swej prostości,
Ojcem mię twoim ludzie udawają,
Ciebie za pana swojego nie mają.
5 Wszytkie cię rzeczy za pana własnego
Przyznają, Jezu wieku najstarszego.
Tyś mi to sprawił, że ja gwiazd na niebie
Tykam się ręką a wspiram się ciebie.
Gram tobie k woli, żartując piastuję,
10 A naigrawszy się, potym ucałuję.
Biorę cię z łona od własnej Matuchny,
Ze mną się pieścisz, mój Jezu maluchny.
W opiekę dajesz miłą Matkę swoję,
Wdzięczne kochanie i pociechy moje.

TRZEJ KRÓLOWIE. C. M. B.

Tysiąc mil drogi jedziemy,
Zimna srodze zażyjemy,
Abyśmy cię oglądali,
Z twoją Matką chwałę dali.
5 Stajnia nam nie brzydka była,
Gdzie nas gwiazda wprowadziła,
Żłób, ubóstwo, zimno z płaczem,
Choć tu nie masz leżeć na czym,
My cię królem przyznawamy,
10 Jako Bogu cześć dawamy.
Któryś zrodzony od wieka,
Wziąłeś sam postać człowieka,
Przyjmiże arabskie dary,
Żeby-ć ołtarz odkurzały,
15 Przyjmi złoto, wonną mirrę,
Od sług swoich serce szczere.

JÓZEF
w. 3 *Ojcem mię twoim ludzie udawają* – ludzie domniemują, że jestem twoim ojcem.
w. 6 *Jezu wieku najstarszego* – Jezu przedwieczny; Pontanus: „Antiquissime pusio”.
TRZEJ KRÓLOWIE. C.M.B.
C.M.B. – Caspar, Melchior, Balthasar (dodatek Olszamowskiego); Kacper, Melchior i Baltazar, przyjęte w tradycji chrześcijańskiej imiona Trzech Króli, które pojawiają się już w *Excerptiones* przypisywanych Bedzie Czcigodnemu.
w. 13 *arabskie dary* – tu: kadzidło; Pontanus: „Arabum capesse odores”.
w. 14 *odkurzały* – okadzały.

PASTERZE

Wesele nowe zjawione,
Dziecię kędyś narodzone
Aniołowie powiadali,
Za pana go przyznawali.
Tej nocy w Betleem mieście,
Z radością wszyscy pobieżcie,
To Stwórca świata wszytkiego,
Chwała Ojca niebieskiego.
Cóż cię do tego przygnało,
Boże, że tak twoje ciało
Miedzy bydłem położone,
Dziś tu w stajni nalezione?
O nasz wszechmocny Boże,
Kto to dziś ogarnąć może?
Przyjmi, prosiem, proste dary,
Tyś sam bogatym bez miary,
Możesz nam to oddarować,
Sługi swoje w niebie chować.

SYMEON STARZEC

Który ma wszytko w ręku, noszę tego,
Maluczkie Dziecię, lecz Boga wielkiego,
Ludzkiego rodu prawdziwe światłości,
Które wylane aż z niebieskich włości.
Zawitaj, sławo Izraelskich ludzi,
Znowu Bóg w tobie wielką chwałę wzbudzi.
Tykam się ciebie, piastuję, całuję,
Wybawicielem moim cię być czuję.
Rozwiąż okowy, związki węzłowate,
Ojcze, od ciebie dziś wezmę zapłatę.
Spełń obietnice! Widzę Syna twego,
Już moim oczom niemasz nic milszego.
Na świecie-m przeszedł wszytkie szczęśliwości,
Kiedym obaczył Boga z wysokości.

PASTERZE
w. 17 *oddarować* – odwzajemnić, oddać w darze.
SYMEON STARZEC
w. 9 *Rozwiąż okowy, związki węzłowate* – Pontanus: „Dissolve nexus, aufer arctas compedes"; aluzja do ewangelicznej historii starca Symeona, któremu Bóg pozwolił umrzeć (uwolnić się z okowów życia) dopiero wówczas, gdy ujrzał nowonarodzonego Mesjasza (Łk 2, 25–32).

ANNA PROROKINI

Bóg, Bóg prawdziwy,
Znak jasnożywy!
Tego żywot nasz uwesela prawy,
Ten sam miłuje pobożne zabawy,
5 Post z modlitwami,
Z serca prośbami.
Na tego patrzyć oko godne było
Moje i dotknąć ręką się godziło,
W człowieczym ciele,
10 Dziś trzymam śmiele,
Chociaż go widzę przed sobą małego,
Miedzy piersiami ciała panieńskiego,
Jednak ma lata
Od przodku świata.

SYNOWIE LUDZCY

Który przychodzisz aż z niebieskich włości,
Dziś narodzony z panieńskiej czystości,
Żebyś wszem ludziom naprawił zbawienie,
Witaj z weselem!

5 Tu się do tego żłobu uciekamy,
Ręce podnosim, na ziemię padamy,
Do ciebie prośby zgodliwe czyniemy,
Siła prosimy.

Oddają-ć chwałę anieli śpiewając,
10 Bogiem niebieskim i ziemskim przyznając,
My tejże chwały ich odstąpić nie chcem,
A czystym sercem.

ANNA PROROKINI
w. 13–14 *ma lata / Od przodku świata* – jest Bogiem Przedwiecznym.

SŁOŃCE I MIESIĄC

Słońcem pięknym nie jestem, ja księżycem jasnym
Nie jestem, lecz to Dziecię naszym światłem własnym.
Światłość sama światłości i światło serdeczne,
Niżeli świat stworzony to Słowo Przedwieczne,
Już więcej wschodzić nie ma i zapadać nigdy,
Jej obliczu ciemności nie uczynią krzywdy.
Wszytkie jasne pochodnie wyjaśnia wiecznością,
Wyjaśniasz jako promień, z żadną wzajemnością
Świecisz wszytkim idącym strasznociemną nocą,
Nie słońca, nie księżyca, lecz swą własną mocą.
Nie podległeś żadnemu planecie na niebie,
Kto może twoję piękność, kto wysławić ciebie?
Słońcem pięknym nie jestem, ja księżycem jasnym
Nie jestem, lecz to Dziecię naszym światłem własnym.

SŁOŃCE I MIESIĄC
w. 8–9 *z żadną wzajemnością / Świecisz* – świecisz samoistnie, bez zależności od innych świateł stworzonych; Pontanus: „nulla vicissitudine / Luces"; Grochowski: „Więc Twe światło jasnośliczne, / U nikogo nie pożyczne".

GWIAZD WIELKA LICZBA

Jakaż to, Panno ozdobna,
    Jakaż to, Matko cudowna,
Miedzy twojemi piersiami
    Łskni się gwiazda z promieniami?
5 Już ten, który nas powodzi,
    Z kresu naszego wychodzi,
Już ten tu krys będzie jego
    U serca, Panno, twojego.
O prześwietna Gwiazdo, czemu
10 Wzgardę królestwu naszemu
Czynisz a już nasze gminy,
    Które tak jasno świecimy
Od lat już kilka tysięcy
    Tak jasno, zawsze i więcej,
15 Nad piersi te najmilejsze
    Już ci się zdadzą podlejsze?

GWIAZD WIELKA LICZBA
w. 4 *Łskni się* – błyszczy.
w. 5 *który nas powodzi* – który nam przewodzi, jest naszym wodzem.
w. 6 *Z kresu* – tu: z nieba, z niebiańskiej krainy.
w. 7 *Już ten tu krys będzie jego* – tu: już łono Maryi będzie mu celem (niebem, przybytkiem).
w. 9 *O prześwietna Gwiazdo* – zwrot do Chrystusa; por. np. mesjańskie proroctwo Iz 24, 17: „Orietur stella ex Iacob"; Pontanus: „O Lucifer"; Grochowski: „O Lucyferze" (łac. *lucifer* – niosący światło).
w. 11 *gminy* – gromady, społeczności.
w. 12 *świecimy* – popr. wyd.; dr. *świciemy*.

NIEBO I ZIEMIA, I WSZYTKO, CO NA NICH JEST

Ty, który wszytko stwarzasz, sameś dziś stworzony,
I ty, któryś był zawsze, dzisieś narodzony.
Tak jest: prawdziwy człowiek i Bóg nieskończony,
A miedzy skazitelne rzeczy policzony.
5 W tym twoję szczodrobliwość, w tym pobożność znamy,
Ciebie także cichemi słowy wyznawamy.
Czcimy cię świątobliwie i twe rozkazania
Pełnimy wszytkie zaraz a bez omieszkania.
Ty chociaż jako dziecię sam będziesz chowany,
10 Od ciebie pokarm wszytek, rząd i żywot mamy.

Quis mysteria tanta credidisset?
Kto by tak wielkim tajemnicom uwierzył?

NIEBO I ZIEMIA, I WSZYTKO, CO NA NICH JEST
w. 4 *skazitelne* – podlegające zniszczeniu (śmierci).
w. 11 *Quis mysteria tanta credidisset?* – ostatni wers oraz jego przekład został w druku wydzielony z wiersza i umieszczony w osobnej ramce.

ROCZNIK PRZEMYSKI, t. 51: 2015
z. 2 (19), LITERATURA I JĘZYK

TOMASZ PUDŁOCKI (Kraków–Przemyśl)

TRUDNA RZECZYWISTOŚĆ. LISTY WŁADYSŁAWA TARNAWSKIEGO Z WIĘZIENIA DO RODZINY (LATA 1947-1948)

Abstract

Hard reality. Władysław Tarnawski's letters from prison to his family (1947-1948)

The publication includes several so-far unknown letters sent by Władysław Tarnawski from prison to his family. It is valuable inasmuch as little has remained from the epistolary legacy of the Przemyśl-born Polish expert in Shakespeare. Due to censorship, Tarnawski describes mainly his living conditions, inquires about family matters and asks to be sent books and stationery. Despite health problems and bad working conditions, while in prison, he continued translating English literature into Polish and he wanted to have as intense contact with knowledge as possible through books.

Key words: Władysław Tarnawski, Wronki, Stalinism, everyday life, book

Translated by Agnieszka Andrzejewska

Spuścizna epistolograficzna Władysława Tarnawskiego (1885-1951), przemyślanina, nauczyciela przemyskich szkół średnich, profesora filologii angielskiej w uniwersytetach Jana Kazimierza we Lwowie i Jagiellońskim nie jest obszerna. Jego listy nie obfitują w szczegóły autobiograficzne, ani nie odnoszą się szczególnie do problemów świata nauki, jak listy innych anglistów I połowy XX w., np. Romana Dyboskiego, czy Wacław Borowego (będącego polonistą, który podobnie jak Tarnawski przekwalifikował się także w kierunku anglistyki)[1]. Tarnawski zaledwie wobec Andrzeja Gawrońskiego (kolegi z czasów młodości

[1] Zob. m.in.: Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zesp. 503 Ambasada RP w Londynie, sygn. 814 Wymiana profesorów. Wykłady, odczyty i publikacje prof. Romana Dyboskiego, 1926-1936; Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, Spuścizna Tadeusza Kowalskiego, sygn. K III–4, j.a. 159. Spuścizna Romana Dyboskiego, sygn. K III–90 (w opracowaniu); Biblioteka Narodowa w Warszawie, rps BN 7443, t. 2 Korespondencja Wacława Borowego związana z pobytem w Londynie, 1930-1939, t. 2 Lit. C–F, rps BN 7447, t. 8 Korespondencja Wacława Borowego z lat 1900-1950, t. 8 Lit. D (Dyboski Roman); The Kosciuszko Foundation Archives in New York City, Nowy Jork, NY, The Mizwa's Papers, KF VI.35. Dyboski Roman, KF VI.40. Roman Dyboski.

w Przemyślu, profesora Uniwersytetu Lwowskiego) i Stanisława Jurka (kolegi z czasów pracy w gimnazjum zasańskim w Przemyślu) pozwalał sobie na większą wylewność i bardziej otwarty ton[2]. Ale i te listy niewiele mówią nam o nim jako o człowieku, jego pasjach, codziennych kłopotach czy też planach naukowych. Tarnawski był bowiem raczej dość powściągliwy w osobistych refleksjach i sądach.

W zbiorach Joanny Tarnawskiej, córki lwowskiego anglisty, zachowało się zaledwie kilka listów i kartek pisanych przez jej ojca do rodziny. Głównymi adresatkami były żona, Maria (określana w listach jako Marylka) oraz córka, Joanna (nazywana Asią). Wszystkie listy napisane były już w okresie, kiedy pierwszy polski tłumacz wszystkich dzieł Shakespeare'a znajdował się w więzieniu. Niestety, duża część zbiorów Tarnawskich przepadła wraz z przeprowadzką ze Lwowa przez Przemyśl do Krakowa, czy w wyniku rewizji Urzędu Bezpieczeństwa w grudniu 1946 r. Dlatego też ocalałe listy pisane przez Tarnawskiego lub te, które wysyłane były do niego, a pochodzącego z jego kolekcji, stanowią nieliczną i cenną grupę dokumentów epistolograficznych[3].

Prezentowane listy nie były do tej pory drukowane, a ze względu na swoją wartość dokumentalną zasługują na upublicznienie. Stanowią one bowiem doskonałe świadectwo epoki. Pośrednio pokazują, jak w stalinowskiej Polsce traktowano tych intelektualistów, którzy nie zgadzali się z ówczesnym systemem – paradoksalnie w czasie, kiedy specjalistów z różnych dziedzin brakowało niemal wszędzie. Dla polskich anglistów Tarnawski był tym bardziej cenny, gdyż jak pisał po latach Jerzy Starnawski:

> Był Tarnawski największym polskim szekspirologiem, z chwilą jego uwięzienia przez szereg lat nie było w Polsce ani jednego profesora filologii angielskiej zwyczajnego lub nadzwyczajnego. A studia anglistyczne zakładano w każdym uniwersytecie, co było potrzebą chwili. Braki kadrowe były rezultatem „rugów jędrzejewiczowskich" i aresztowań przez UB[4].

Po zamordowaniu przez Niemców Andrzeja Tretiaka (profesora Uniwersytetu Warszawskiego) i przedwczesnej śmierci Romana Dyboskiego (profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego)[5] jedynie w Poznaniu pracował jako kontraktowy

[2] Zob. m.in.: Muzeum Literatury im. A. Mickiewicza w Warszawie, Dział Rękopisów, sygn. 340 Korespondencja Andrzeja Gawrońskiego; Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Spuścizna 244/1977 Korespondencja Stanisława Jurka z lat 1922-1972 oraz papiery i pisma różne; Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Oddział Rękopisów, Przybytek 500/01 (Spuścizna Stanisława Jurka). Zob. też: Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Spuścizna 8/1 Władysława Tarnawskiego; sygn. S III 246 teczka Władysława Tarnawskiego.

[3] O powojennym okresie w życiu W. Tarnawskiego pisałem w artykule: T. Pudłocki, *Władysław Tarnawski. Cz. V. Ostatnie lata*, „Rocznik Przemyski" 2005, t. 41 z. 3 *Literatura i Język*, s. 97-107. Zob. też: L. Kulińska, *Dzieje Komitetu Ziem Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943-1947*, T. 1 i 2, Kraków 2002, 2003 (wg indeksu).

[4] J. Starnawski, *Sylwetki lwowskich historyków literatury*, Łódź 1997, s. 242.

[5] O ich dokonaniach zob. m.in.: E. Stanisz, *Kierunki polskiej szekspirologicznej myśli krytycznej w dwudziestoleciu międzywojennym*, Toruń 2011.

wykładowca Anglik – Bernard Wilfrid Arburthnot Massey. Specjalizował się on jednak w językoznawstwie, choć większe osiągnięcia miał w zakresie przekładoznawstwa. Niestety, z powodu kontuzji wojennej (nie miał prawej nogi i lewej ręki) nie był on zbyt aktywny poza środowiskiem poznańskim[6].

Warto pamiętać, że aresztowanie Władysława Tarnawskiego, od lat luźno związanego ze środowiskiem anglistów krakowskich, który w czasie II wojny światowej uczył w Krakowie na tajnych kompletach uniwersyteckich[7], było dla jego współpracowników dużym zaskoczeniem. Jeszcze po latach, choć wciąż w systemie komunistycznym, Przemysław Mroczkowski, jego wychowanek, bardzo lapidarnie pisał o jego uwięzieniu: „W grudniu roku 1946 katedrze znów zabrakło kierownika, tak wysoko cenionego pod względem zarówno naukowym i dydaktycznym"[8]. Słowa te pokazują, że nawet po niespełna dwudziestu latach pisano o okolicznościach uwięzienia ostatniego z pokolenia pierwszych polskich anglistów uniwersyteckich niezmiernie ostrożnie. A przecież Mroczkowski, ówczesna „gwiazda" filologii angielskiej w Polsce, nie krył swego szacunku wobec dokonań mistrza.

O tym, że Tarnawski był ceniony przez swoich krakowskich współpracowników świadczą też listy Jamesa MacCrackena, który przebywał po II wojnie światowej jako kontraktowy wykładowca literatury amerykańskiej na Uniwersytecie Jagiellońskim. Kiedy 7 X 1946 r. młody Amerykanin po raz pierwszy zetknął się z Tarnawskim, pozostawił taki opis owego spotkania w liście do dyrektora wykonawczego Fundacji Kościuszkowskiej, Stefana Mierzwy:

> That same day I was introduced to Professor Tarnawski, the head of the Department of English. His welcome and his statement that indeed I was needed made me feel completely at home. He went on to add that he had been considering an examination to limit the number of students who would be permitted to enroll in the department because of the serious shortage of teacher personel. With my arrival he considered such an examination woud not have to take place. A few days later my teaching schedule was made up. Professor Tarnawski said he would recommend me to the faculty to become a „lektor" in American Literature[9].

W innym liście, z 14 X 1946 r. MacCracken pisał: „My interview with Professor Tarnawski was successful to an alarming degree"[10]. W liście z 25 X 1946 r.

---

[6] Archiwum Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, sygn. 82/266. Dokładny biogram Masseya z uwzględnieniem jego prac naukowych i przyjaźni z W. Tarnawskim zob. T. Pudłocki, *Ambasadorzy idei. Wkład intelektualistów w promowanie pozytywnego wizerunki Polski w Wielkiej Brytanii w latach 1918–1939*, Kraków 2015, s. 194-200.

[7] M. A. Zarębowie, *Ne cedat academia. Kartki z dziejów tajnego nauczania w Uniwersytecie Jagiellońskim 1939-1945*, Kraków 1975, s. 33, 172-173, 283.

[8] P. Mroczkowski, *Historia katedry filologii angielskiej w Uniwersytecie Jagiellońskim*, [w:] *Wydział Filologiczny Uniwersytetu Jagiellońskiego. Historia katedr*, pod red. W. Taszyckiego i A. Zaręby, Kraków 1964, s. 344-345.

[9] The Kosciuszko Foundation Archives in New York City (dalej: KFA), Mizwa's Archives not sorted, James MacCracken Files (zbiory nieuporządkowane).

[10] Ibidem.

określił go jako człowieka miłego, który dbał o różne drobne gesty i dobrą atmosferę wśród personelu katedry. MacCracken, prawdopodobnie ze względu na cenzurę, która przeglądała jego listy wysyłane do Stanów Zjednoczonych Ameryki, nie odniósł się w swojej korespondencji do aresztowania Tarnawskiego. Jedynie 11 X 1947 r. informował Mierzwę: „Professor Tarnawski's trial has just been concluded and he has been given five years plus loss of all property and citizenship rights for being an officer in a political party when he was in Wilno[11] that was scheming to overthrown the government"[12]. Zresztą wyniki procesu członków Komitetu Ziem Wschodnich, a zarazem członków i sympatyków Stronnictwa Narodowego były komentowane nawet w prasie polonijnej. Już 15 X 1947 r. nowojorski „Nowy Świat" w artykule *Wyroki śmierci w procesie Komitetu Ziem Wschodnich* na pierwszej stronie informował swoich czytelników, w jaki sposób sądownictwo komunistyczne traktuje opozycję[13].

Naturalnie Tarnawski nie był świadom tego przebiegu informacji. Od 4 grudnia 1946 r. był aresztowany za nielegalną działalność niepodległościową. Przez parę dni przetrzymywany był na Placu Wolności w Urzędzie Bezpieczeństwa. Później został przewieziony do Warszawy. Dla rodziny aresztowanie Tarnawskiego było dużym zaskoczeniem. Córka wspominała:

> Ojciec nam nic nie mówił. Nic nie wiedziałyśmy o jego działalności, absolutnie nic. Był bardzo dyskretny. Dlatego to było jak grom z jasnego nieba[14].

W pierwszym okresie, jeszcze przed procesem, kontakt z profesorem był dość utrudniony. Zarówno rodzina, jak i władze uczelni próbowały ustalić, co się z nim stało i gdzie był przetrzymywany. Już 5 grudnia władze uczelni wysłały do mieszkania Tarnawskich woźnego UJ Stanisława Bruda z pismami. Ten jednak nie wrócił, przetrzymywany w „kotle", co było sygnałem, że w domu profesora znajdują się służby UB. Dlatego 6 XII 1946 r. rektor wystosował pismo do Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa, że prof. Tarnawski od trzech dni, bez jakiegokolwiek zawiadamiania władz uniwersyteckich, wstrzymał się od swych prac zawodowych[15]. Jednak uzyskanie jakichkolwiek informacji co do losu profesora nie było proste, skoro nawet pisma rektora do Ministerstwa Oświaty pozostawały bez odpowiedzi. Dopiero na zbiorowy wniosek młodzieży uniwersyteckiej udzielono władzom uczelni informacji, że aresztowano profesora na podstawie zarządzenia Naczelnej Prokuratury Wojskowej[16].

---

[11] Chodzi o działalność niepodległościową we Lwowie, nie w Wilnie.

[12] KFA, Mizwa's Archives not sorted, James MacCracken Files (zbiory nieuporządkowane).

[13] „Nowy Świat" R. 50: 1947, nr 287 z 15 X, s. 1.

[14] Wywiad z Joanną Tarnawską, Kraków, 29 V 2004 r. Kaseta w posiadaniu autora.

[15] Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (dalej: AUJ), S III 246, teczka osobowa Władysława Tarnawskiego.

[16] Ibidem.

Proces odbył się 1 X 1947 r. Joanna Tarnawska wspominała:

> Proces odbywał się w więzieniu na Mokotowie. To był sąd wojskowy. Z góry właściwie wiedziało się, że wyroki są już ustalone i na nic właściwie liczyć nie można. Tylko były dopuszczone rodziny najbliższe. […] Siostra księdza Grudzińskiego coś tam sobie zapisywała, robiła notatki, to ją po prostu usunięto. Nie dopuszczono już jej więcej na salę rozpraw. To było straszne wrażenie[17].

Tarnawski, wyrokiem Wojskowego Sądu Rejonowego w Warszawie, został skazany na karę dziesięciu lat pozbawienia wolności (z amnestią pięć) oraz utratę praw publicznych i obywatelskich praw honorowych. Równocześnie usunięto go z katedry anglistyki UJ, wstrzymując uposażenie[18]. Oficjalnie oskarżenie głosiło:

> [Tarnawski] będąc redaktorem nielegalnych pism pt. „Biuletyn Kresowy" i „Centralny Biuletyn Wschodni", sporządzał, przechowywał i rozpowszechniał powyższą prasę nielegalną w ilości do 200 egzemplarzy, w której przedstawiał obecny ustrój Państwa Polskiego i poczynania Władz Państwa, stosunki z ZSRR oraz ustosunkowanie się Związku Radzieckiego do Polski nieprawdziwie, celowo i fałszywie, nawoływał do obalenia Polskich Władz Państwowych, Krajowej Rady Narodowej i Rządu Jedności Narodowej, zagarnięcia ich władzy i zmiany ustroju Państwa Polskiego oraz poderwania Jedności Sojuszniczej Państwa Polskiego ze Związkiem Radzieckim[19].

Początkowo profesor przebywał w więzieniu we Wronkach, później, 15 stycznia 1948 r. został przeniesiony do więzienia na Mokotowie. W marcu 1948 r. przeniesiono go do tzw. celi profesorskiej, gdzie warunki były dużo lepsze. Wśród osób tam umieszczonych, oprócz Tarnawskiego, byli m.in.: prof. Eugeniusz Ralski, doc. Karol Starmach, doc. Karol Buczek i literat Kazimierz Brończyk[20]. Tarnawski, podobnie jak i inni przetrzymywani w niej więźniowie, otrzymał pozwolenie na prowadzenie pracy naukowej.

> I wtedy można było mu dostarczyć już papier, książki, atrament, to, co było mu potrzebne. […] Do Warszawy woziło się paczki. Potem jechało ileś tam tych żon, razem w grupie zwykle. Nocowało się w jakimś Hotelu Nauczycielskim i od rano się pod więzieniem stało i czekało, czy przyjmą paczkę, czy nie. Czy będzie widzenie, czy nie. Czasem było tak, że cała cela miała karę, wtedy od żadnej z tych żon paczki nie przyjmowano. Oni te paczki rozwijali, badali, dźgali te różne rzeczy. Były przepisy dokładne, ile to może ważyć, co może być w tej paczce[21].

Cała korespondencja z tego okresu, zachowana w archiwum rodziny, dotyczy głównie spraw osobistych (prośby o listy, odwiedziny z Krakowa, gdzie

---

[17] Wywiad z Joanną Tarnawską, Kraków, 29 V 2004 r. Kaseta w posiadaniu autora.

[18] AUJ, S III 246, teczka osobowa Władysława Tarnawskiego.

[19] Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie, sygn. IPN 01236/604, mf. 1075/3, mikrofisza 1.

[20] M. Gałęzowski, *„Wzór Piłsudczyka". Wacław Lipiński 1896-1949. Żołnierz, historyk, działacz polityczny,* Warszawa 2001, s. 313.

[21] Wywiad z Joanną Tarnawską, Kraków, 29 V 2004 r. Kaseta w posiadaniu autora.

mieszkała rodzina, dopytywania o nowo narodzoną wnuczkę) oraz problemów zdrowotnych profesora. Nigdy nie był on najlepszego zdrowia, a w ciężkich warunkach wojennych zwłaszcza kiszki raz po raz dawały znać o sobie. Dodatkowo przed aresztowaniem Tarnawski przebył ciężką chorobę serca[22]. Jednak oprócz kłopotów ze zdrowiem uwagę anglisty w listach zajmowały sprawy wydawnicze. Wielokrotnie prosił żonę i młodszą córkę o nadsyłanie papieru, atramentu, piór, czy książek, które planował przetłumaczyć. W pierwszych kilkunastu miesiącach Tarnawski chyba nie do końca zdawał sobie sprawę, w jak dramatycznych warunkach materialnych pozostawił swoich najbliższych, stąd prośby, niekiedy wielokrotnie powtarzane, o poszczególne pozycje naukowe. Dopiero z czasem zrozumiał, że jego uwięzienie spowodowało prawdziwą rewolucję w funkcjonowaniu jego rodziny. Nawet jeżeli prośby kierowane do rodziny niekiedy wydają się nieadekwatne do sytuacji, w jakiej się Tarnawscy znaleźli, ukazują jednak inny aspekt – warunki życia w więzieniu (brak jedzenia, czy problemy z ogrzewaniem celi) i dramatyczne próby Tarnawskiego utrzymania kontaktów ze światem nauki oraz literatury angielskiej. Dla uczonego uwięzienie było bowiem nie tylko udręką fizyczną – pogłębianą ze względu na wiek i słaby stan zdrowia – ale i mentalną. Został bowiem oderwany od środowiska intelektualnego, które powoli na nowo tworzone było w Krakowie przez wielu kolegów z czasów lwowskich.

Warto pamiętać, że Tarnawski nie mógł pisać o wszystkim, o czym chciał. Ze względu na swój pobyt w więzieniu i czytanie wszystkich listów, które pisał i które przychodziły do niego, musiał się ograniczać do tych spraw, które mogła aprobować cenzura. Ale zapewne choć w niewielkiej części listy oddają relacje pomiędzy profesorem i jego najbliższymi – żoną Marią i dwiema córkami: Jadwigą, już zamężną i mieszkającą osobno, oraz pozostającą pod opieką matki, Joanną. Mówią zarazem o tym, czym Tarnawski żył, co go interesowało i w jak sposób radził sobie, by przerwać więzienną beznadzieję. Ostatni z zachowanych (zbiór nie jest kompletny; w zbiorach Joanny Tarnawskiej zachowały się wszystkie publikowane w niniejszej edycji) wskazuje na to, że anglista liczył na przedwczesne zwolnienie. Nie doczekał go. Zmarł 4 kwietnia 1951 r. w więzieniu na Mokotowie[23].

Kolekcja zachowała się w dobrym stanie. Pisana jest mało czytelnym pismem Tarnawskiego – często na kiepskiej jakości papierze, który mu dostarczano w więzieniu, nie zawsze też przyborami do pisania najwyższej klasy (ołówki, kredki czy pióro). Listy oznakowane są pieczątkami: „Cenzurowano" lub „Więzienie karne w Mokotowie. Cenzurowano" z nieczytelnymi parafkami osoby przeglądającej korespondencję. Niekiedy pieczątki i podpisy stawiane były bezpośrednio na poszczególnych partiach listów, utrudniając ich odczytanie.

[22] AUJ, S III 246, teczka osobowa Władysława Tarnawskiego.

[23] O jego pogrzebie zob. T. Pudłocki, *Władysław Tarnawski…*, *op. cit.*, s. 107.

* * *

1.

7. XII 47.

Najdroższe – życzenia wszystkiego najlepszego z powodu świąt, Nowego Roku i jutrzejszych imienin. Wszystkich ściskam i całuję. Zdrowie średnio, ale nie najgorzej.

Władek

2.

Wronki, 1.II.48.

Moje Najdroższe – przyjechaliśmy 15-ego, piszę po przebyciu obowiązkowej kwarantanny, tj. przy pierwszej możliwości. Jestem niespokojny o Mamę[24], napiszcie, jak z Jej zdrowiem. Jak urządziła się Guga, gdzie mieszkają i co z ich studiami?[25] Ja chorowałem dość dotkliwie na kiszki, jest już lepiej, ale trochę mnie to osłabiło (była i gorączka, zresztą prawie przez tydzień jadłem minimalnie. Rzeczy praktyczne: Piszcie 2 razy na miesiąc, ja będę raz na miesiąc. Raz na miesiąc dozwolone widzenie (wtorki i piątki). Złóżcie na moje konto 1000 zł (wolno co miesiąc). Paczki 2 razy na miesiąc po 3 kg: 1/4 kg masła, 1/4 kg cukru, 30 dg mięsa (dziś dla mnie mało warte, bo trudno tak wybrać, aby nie szkodziło i nie psuło się), 10 dg czekolady (dobra na wstrzymanie). Dodajcie ze 2 cytryny i 50 papierosów. Reszta białe pieczywo. Prawda, wolno i ser (ale krowi, innego się boję). Białe pieczywo dla mnie szczególnie ważne. Koniecznie kilka kompletów: kartki papieru i koperta ze znaczkiem. Szczoteczka i proszek do zębów. Przyślijcie jeszcze jednego Szekspira (tamten gdzieś zapodział się w Warszawie), będę prosił o pozwolenie na książki z domu (ale zostają w bibliotece więziennej – więc nie ten duży zielony tom). Proszę nadto o koraminę lub kardiozol, jestem trochę osłabiony (i schudłem). Zapytajcie się w Państwowym Wydawnictwie Książek Szkolnych, jak wygląda sprawa z moją „Historią Kultury" i czy reflektują na dalsze książeczki. W tym wypadku może mógłbym też pisać, ale sprawa trudna, bo dużo źródeł i potrzebowałbym książek, które nie należą do mnie, więc trzeba by pozwolenia na ich zwrot. – Mam nowe otoczenie. Prawie co nocy śni mi się ktoś z rodziny. Czytam gazety, które mają moi towarzysze. – Próbujcie wysłać drugą paczkę po tygodniu, będę prosił o pozwolenie i na tą, ze względu na stan trawienia. Jeżeli mi odmówią, to paczka po prostu wróci – ściskam Was wszystkich serdecznie

Władek

[24] Autor miał na myśli swoją teściową Heleną Kościńską-Wilczyńską. Jego matka, Wincenta z Waygartów zmarła w 1943 r. we Lwowie (zob. szerzej: J.J. Białkiewicz, *Okruchy pamięci o rodzinie Roztoczyńskch*, Kraków 2011, s. 313, 320-325; T. Pudłocki, *Będziemy działać... Wincenta Tarnawska w służbie niepodległości Polski*, Kraków 2013).

[25] Chodzi o starszą córkę Tarnawskiego – Jadwigę, zamężną od 1947 r. z lekarzem Zdzisławem Dobrzańskim. Córka studiowała farmację na Uniwersytecie Poznańskim.

3.

Wronki, 15. II. 48

Moje najdroższe – dziękuję za 2 paczki, które dostałem. Jestem bardzo niespokojny o Mamę, donieście, jak się ma. Myślę ciągle o Was i często mi się śnicie. Chorowałem ciężko (z gorączką i dreszczami) na kiszki, ale przeszło (przez tydzień prawie nie jadłem). Teraz jest normalnie i mam apetyt. Wobec tego informacje praktyczne: Paczki 2 razy na miesiąc, waga ok. 3 kg, ograniczenia co do wędlin, tłuszczów i cukru (zapytajcie się z opłaconą odpowiedzią w zarządzie więzienia). Słoiki dozwolone, czekolada itp. w nic nie zawinięte. Papierosów 100 na miesiąc. Nadto przysyłajcie mi nadal 1000 zł miesięcznie – konto 1773, będę z tego uzupełniał zapasy. Widzenie dozwolone jedno na miesiąc, wtorki i piątki. Ja mogę pisać raz na miesiąc, do mnie wolno dwa razy. Przyślijcie parę papierów listowych z omarkowanymi kopertami. Proszę o koraminę i jednotomowego Szekspira (książki naukowe dozwolone). Dowiedzcie się w Państwowym Wydawnictwie Książek, czy tam uważają umowę ze mną za wygasłą (i czy wyszła jedna czy dwie książeczki). Marzę wciąż o tym, aby móc znowu pracować, pokończyć i wydać swoje książki, a przede wszystkim spędzić ostatnie lata życia między Wami. Piszcie regularnie (dotąd nie).

Ściskam Was i całuję serdecznie, pozdrowienia dla znajomych

Władek

Wysyłajcie paczki tak, aby dochodziły ok. 1-go i 20-go. Ostatnia paczka mniej więcej odpowiadała normie. Przydałoby się słodkie ciasto, jak dawniej. Podawanie paczek tu w poniedziałek i czwartek.

4.

Mokotów, 16.V.1948.

Najdroższa Marylko – wiem, że przed paru dniami jeszcze byłaś w Przemyślu, bo wczoraj dostałem stamtąd paczkę, ale nie znam Twoich planów i adresuję do Krakowa, choć przypuszczam, że zanim list tam dojdzie, zjawisz się osobiście. Miałaś mi donieść o sprawach wydawniczych i pewnie napisałaś, ale tego listu nie dostałem (tylko jedną kartkę z Przemyśla). Mam się nieźle, serce przez 2-3 tygodnie prawie się nie odzywało, dopiero gdy zaczęliśmy chodzić na spacer, pokazało się, że bardzo odzwyczaiłem się od chodzenia, bo po paru minutach, robi mi się niedobrze i siadam na ławce. Ale sądzę, że powoli przyzwyczaję się. Były jakieś nieporządki na poczcie, bo nie tylko ja, ale całe towarzystwo długo nie dostawało paczek. Potem przyszły 4 w dwóch dniach (z tego 2 moje) i już przychodzą w porządku. Właściwie nic się nie popsuło (choć trzeba było niektóre rzeczy oskrobać i okroić z pleśni). Cesi powiedz, że gdyby nie nalegała, abyś szybko odeszła, moglibyśmy byli dłużej rozmawiać. Chodził jej szukać porządny

przodownik, ale już jej nie było. Książek (drugi raz) nie dostałem, a przydałyby się (reszta Szekspira!). Poproszę znowu o papier (z 4 bloków 3 już zapisane, bo nie mając do czego innego materiału wziąłem się do tłumaczenia pewnych szkiców Macaulay'a[26], a to bardzo szybko idzie, ponieważ siedzę nad nimi od jakiejś 6-ej do 1-ej)[27]. Od Asi[28] dowiedziałem się o nowych narodzinach u Władka[29]. Ale kiedy nastąpią one u Gugi i jak ona teraz się czuje?[30] Prócz papieru proszę o flaszeczkę dobrego atramentu i 5-6 stalówek (nie rondowych!). Dobrze, że nie posyłasz mięsa, ponieważ poczta różnie funkcjonuje, mogłoby ucierpieć. Wyjątkiem mogłaby być sucha kiełbasa lub suszona polędwiczka. Zamiast papierosów (triumfy się popsuły) mógłby być tytoń (i to w nieco większej ilości) i bibułki. Byle nie za słaby. Cenne byłoby mleko w proszku, a raz obiecałaś kawę. Zresztą jest teraz wszystkiego dosyć. Apetyty niesamowity, jaki przez pewien czas miałem, już przeminął. Ściskam Cię bardzo serdecznie, podobnież Asię i Gugę, pozdrów ode mnie wszystkich znajomych.

Władek

5.

17 VII [1948]

Moje najdroższe,

piszę tylko o sprawach wydawniczych. Jeżeli trzeba, przyjmijcie i niską cenę, ale tylko na procent przy otrzymanej ilości egzemplarzy (na przyszłość dając obecnym wydawcom prawo pierwszeństwa). Ale robiąc zły interes, trzeba wprzód spróbować, czy nie można zrobić lepszego. A więc trzeba pogadać z p. Trzaską (Nowy Świat), spytać o możliwości i radę; dowiedzieć się o warszawską spółkę wydawniczą *Ex libris* i zaproponować jej druk, powołując się na moją rozmowę z adw.[okatem] Piotrowskim (obiecałem mu, że nowego przekładu nie sprzedam, nie pogadawszy z nimi); napisać do Księgarni św. Wojciecha w Poznaniu. Wierzcie, że to nie fantazja i chcę jak najlepiej, a mam poczucie rzeczywistości.

Kiedy Guga się spodziewa [dziecka]? Listu jeszcze nie dostałem. W paczkach przydałaby się kawa w proszku, może bulion; maggi to dobry pomysł.

Ściskam Was i całuję, dla wszystkich pozdrowienia.

Władek

---

[26] Thomas Babington Macaulay (1800-1859), brytyjski historyk, krytyk i eseista.

[27] Chodzi o *The Life of Robert Lord Clive*, które W. Tarnawski przetłumaczył w czasie swego pobytu w więzieniu. Druk: T.B. Macaulay, *Lord Clive*, przełożył W. Tarnawski (podała do druku J. Tarnawska), „Rocznik Przemyski", 1995, t. 31, z. 3 *Literatura i Język*, s. 11-52.

[28] Chodzi o córkę, Joannę Tarnawską.

[29] Chodzi o narodziny drugiego dziecka Władysława Tarnawskiego jun., który od wojny przebywał na emigracji w Szwajcarii i utrzymywał tylko listowny kontakt z rodziną.

[30] Córka Jadwiga była w ciąży z pierwszym dzieckiem.

6.

Mokotów, 8 VIII 48

Moje najdroższe,

ostatni był list imieninowy, wciąż czekam i nie dostaję, a jeden z moich towarzyszy co najmniej jeden na dwa tygodnie. Marzę już o widzeniu. U mnie nic nowego, tylko katar kiszek w pełni; więc i ogólnie nieświetnie. Marmelady i mleko niepotrzebne, więcej białego chleba, ser, czekolada, to, co wstrzymuje. Dużo piór i nowy zapas papieru. „Lorna Doone" Blackmoore'a (do tłumaczenia)[31] i mój słownik (miękka oprawa, własność i podpis Wiśki[32]). Mógłby być także „Henry Esmond" *Thackeray* 'a[33] lub „The Queen's Quair" Hewletta[34].

Rad bym mieć więcej wiadomości, dotąd nie wiem, kiedy Guga się spodziewa [dziecka], co z mieszkaniem.

Ściskam Was i całuję serdecznie

Władek

7.

5. IX 1948

Moje najdroższe,

nie wiem, jakie moje listy doszły, ja mam kartkę aż z 12. VIIII z Przemyśla.

Katar kiszek złagodniał, zwalczony ścisłą dietą (herbata i suchary) w ciągu blisko 2 tygodni. Teraz jest na przemianę, więc paczki dobre, tylko wolałbym biały chleb od bułki, a przy tym dawne ciasto; potrzebne mydło i proszek do zębów, przydałby się sweater[35].

Czekam wiadomości o Gudze, o mieszkaniu (termin był 1 września, czy tak?), o interesach wydawniczych. Mogłabyś zawrzeć umowę o jakieś tłumaczenie. Jeżeli nie, ponawiam prośbę o jedną z wymienionych powieści i słownik z podpisem Wisi (The Empire Universities Dictionary). Proszę o kilka piór, ale dobrych (te są mierne, na parę godzin). Na widzenie przestałem prędko liczyć, widać trudno się wybrać. Aha, proszę jeszcze o koraminę, bo się kończy. Trochę schudłem, ale na ogół mam się znośnie.

Ściskam Was serdecznie

Władek

Znaczki, koperty!

---

[31] Richard Doddridge Blackmore (1825-1900), jeden z najbardziej znanych powieściopisarzy angielskich II połowy XIX w. Pełny tytuł powieści *Lorna Doone: A Romance of Exmoor* (1869 r.).

[32] Chodzi o siostrę Tarnawskiego – Jadwigę.

[33] William Makepeace Thackeray (1811-1863), angielski pisarz, dziennikarz i satyryk, znany m.in. dzięki powieści *Vanity Fair*, satyrycznemu portretowi społeczeństwa angielskiego w XIX wieku. Pełny tytuł wzmiankowanej przez Tarnawskiego powieści to *The History of Henry Esmond* (1852).

[34] Maurice Hewlett (1861-1923), angielski pisarz historyczny, poeta i eseita. Chodzi o powieść historyczną (pełny tytuł: *The Queen's Quair or The Six Years' Tragedy*) z 1904 r.

[35] Autor podał angielską wersję tego wyrazu.

8.

14. XI.1948.

Moje najdroższe,

nareszcie dostałem jeden list – aż z 17 X. Początków niedomagań Gugi i szczegółów jej połogu nie znam, ale mam nadzieję, że już przyszła do siebie. Ja mam się średnio, dokuczają mi różne drobne dolegliwości (zęby, katary itp.), serce dość rzadko, ale nie znosi żadnego nawet zmęczenia. Pióra i zeszyty dostałem. Tłumaczenie jednej książki dokończyłem i teraz czytam, poprawiając; druga się nie nadaje. Proszę o „The Newcomes"[36] lub „Henry Esmond". Pierwsza ma tę wyższość, że jest w moich własnych książkach i nie stanowi części zbiorowego wydawnictwa.

Papieru więcej, pióra typu tego największego. Wedle listu oczekiwałem widzenia w zeszły czwartek, będę czekał w najbliższy.

Śliwki już nieaktualne, na wypadek potrzeby mam zapas. Proszę o więcej chleba (może białego chleba zamiast bułek). Także 1000 zł na depozyt (pożarły go prawie prenumeraty gazet i zakup atramentu – mam piękny zapas).

Ściskam Was i całuję serdecznie

Władek

Ucałujcie tam ode mnie jedyną wnuczkę, którą przynajmniej Wy macie pod ręką.

9.

28. XI.48.

Moje drogie – ostatni list, jaki dostałem był Asi z 17.X. Na jego podstawie oczekiwałem widzenia, ale daremnie. Pisałem przed dwoma tygodniami. Pewne rzeczy tu na wypadek powtórzę. Proszę o wiadomości. Marylko, czy masz może zajęcia? Ostatnia rozmowa budzi pewnie przypuszczenie, a nauczenie się pisania na maszynie również. Jak spędzacie święta? Gusiu, kiedy wyjeżdżacie na stałe z Krakowa? Asiu, na jakie teraz chodzisz wykłady? Co do paczek, śliwki wystarczą co drugi raz, podobnie mleko w proszku (to może być i co trzeci). Więcej chleba (niekoniecznie bułki, ale biały chleb). Przyślijcie powieść Thackeray'a „The Newcomes", zapas papieru i dobre pióra (ten większy kaliber).

Marylko, życzeń imieninowych nie trzeba chyba wyliczać. Ściskam wszystkich serdecznie Władek

Jestem mniej więcej zdrów. Przydałaby mi się jakaś witamina wzmacniająca dziąsła.

[36] *The Newcomes* powieść Williama Makepeace'a Thackeray'a z 1855 r.

10.

16.I.49.

Moje najdroższe – teraz jestem trochę poinformowany, co się u Was dzieje. Wprawdzie z Asią niewiele się nagadałem (a raczej dużo się nagadałem, ale mało doszło do mojej świadomości), ale dostałem parę listów, m. innymi i ten pisany na maszynie. Domyślałem się, że postarałyście się o zajęcie i trochę nawet tym tłumaczyłem sobie rzadkość odwiedzin. Teraz wiem na pewno. Rzecz konieczna, ale nie przeciążajcie się zanadto, bo widzę, że się to odbija na zdrowiu. A Asia niech się stara mimo zajęcia dokończyć studia. Dlatego właśnie może tej zarobkowej pracy dla niej trochę za dużo. Dziękuję za wszystko. Kombinezon dziś mam na sobie. Wygląda zbyt wspaniale, ale niewątpliwie nada się do spaceru, który mam codziennie (i teraz stale chodzę). Widzę, że list, w którym prosiłem o więcej chleba, doszedł. Asi mówiłem o pudełeczku wazeliny (nos wewnątrz, ciągle potrzebne), proszę nadto o sznurowadła do bucików, czarne. Co do zdrowia, to na ogół nieźle, tylko kiszki wpadają z jednej ostateczności w drugą i teraz suszone śliwki przyszły jak na ironię. Daję sobie z tym radę, węgiel by się przydał. O tanalbinę[37] nie proszę, bo przyjdzie, kiedy będzie potrzebna gorzka sól. Zresztą tych rzeczy mogę dostać! Co do zimna, nie boję się, kaloryfer naprawiony. Ściskam Was wszystkich, Władek

11.

24.VII.49.

Moje najdroższe – dziękuję za skarpetki i za pióra (takie są dobre). Lekarstwa nie było, pewnie zapomniałaś, Marylko, recepty. Otóż: kardiozol 5.0, adonis vernalis 5,0, paniflorina 10,0 (naturalne liczby oznaczają tylko słowniczek, może być np. dwa razy tyle). Piór trzeba mi dwóch na tydzień. Zapomniałyście również o cukrze, ale miałem tyle, że mi wystarczy. Jeżeli list, gdzie wyliczałem trzy potrzebne mi książki (tj. nie wszystkie, ale jedną z trzech) nie doszedł, to poproszę jedną: „Henry Esmond" Thackeray'a. Ale między moimi książkami jej nie ma, trzeba przez księgarnię sprowadzić z Anglii. W wydaniu Everyman's Library jest bardzo tania. Aż mi wstyd, nie zdążyłem się w owym gwarze zapytać o dwie rzeczy: o stan studiów i egzaminów Asi i o termin następnych odwiedzin (w niedzielę!). Aha – owoców teraz w paczkach przysyłać nie wolno. Mam się średnio, nie powiem, żeby niedobrze, ale owo lekarstwo by mi się przydało. Listu już od jakiś trzech miesięcy nie miałem. Fotografię obejrzałem, ale poszła do depozytu, zatrzymać mi jej nie wolno. Ściskam Was wszystkich i całuję serdecznie

Władek

[37] Doustny lek przeciwbiegunkowy.

12.

14.VIII.1949.

Moje najdroższe – piszę do Krakowa, gdzie Asi zapewne nie ma, jeżeli zgodnie z listem pojechała do Zosi i Janka. Gugi zapewne też nie ma, ale mam nadzieję, że Ty, Marylko, je uświadomisz o moim liście. Niewiele zresztą mam do doniesienia. Kiszki ciągle nie w porządku, tylko czasem teraz przychodzi i obdukcja, już nie wiem, co na to robić. Jestem naturalnie osłabiony i parę razy dziennie muszę wypoczywać. Z szybką pracą się skończyło. Kwestia widzeń jest właściwie pod znakiem zapytania i może dobrze byłoby, ażebyś Ty zapytała się listownie albo ktoś zapytał się ustnie w Twoim imieniu. Mam wrażenie, że mój ostatni list (sprzed miesiąca) już doszedł, bo pisałem tam, że owoców teraz posyłać nie wolno i w ostatniej paczce już nie było jabłek. Marmelada nie bardzo potrzebna, wystarczy co najwyżej w co drugiej paczce. W ogóle nie mam apetytu i zmuszam się do jedzenia, a czasem nie mogę przejąć wstrętu nie do poszczególnych rzeczy, ale ogólnego. Tak było, kiedy miałem za dużo sera. Proszę Cię o adres Wiśki. Pisząc do mnie kartkę, prosiła o odpowiedź, ale o adresie zapomniała. Czy Krzyżanowski[38] oddał Chambersa?[39] Nie chciałbym, aby ta książka przepadła, upomnijcie się, przyciśnijcie. Helsztyński[40] wydał jakieś dwie rzeczy z literatury angielskiej, może by można dostać od niego czy pożyczyć; rad bym to przeczytać. Ale nie kupujcie, wiem, że nie ma z czego. To zapewne także przyczyna rzadkich odwiedzin. Zdaję sobie z tego sprawę, a jednak mi smutno, bo za każdym razem myślę sobie: może to już ostatnie. Za ostatnim widzeniem słowa, których nie mogłaś zrozumieć, były: „To taka przyjemność". Ale nie rozumiej mnie fałszywie. Mam wolę przetrwania – czy wystarczy, zobaczymy. Popisałem różne rzeczy, których może nie należało pisać, więc kończę. Co robią Jerzy, Franio, Jadzia, Twoja rodzina, Kazio? Ściskam Was wszystkich serdecznie. Z fotografii Marty[41], którą po obejrzeniu musiałem oddać do schowania, widzę, że dobrze wygląda i wcale nie taka brzydka. Przysyłaj co miesiąc atrament, a pióra częściej (te „złote"). Bądźcie zdrowi. Spodziewam się Asi we wrześniu. W niedzielę lepsze widzenie

Władek

[38] Julian Krzyżanowski (1892-1976) – polonista, historyk literatury, folklorysta, badacz literatury ludowej, nauczyciel, profesor i wykładowca akademicki, pedagog.

[39] Whittaker Chambers (1901-1961) – amerykański pisarz. Prawdopodobnie chodzi o książkę z 1932 r. *Can You Hear Their Voices?*. Pisarz znany z afer szpiegowskich na rzecz Związku Radzieckiego, w które był zamieszany.

[40] Stanisław Helsztyński (właśc. Stanisław Skorupka), (1891-1986) – polski historyk literatury i wybitny anglista.

[41] Chodzi o wnuczkę Władysława, Martę Dobrzańską, która urodziła się w 1948 r.

13.

Warszawa Mokotów, 17 IX 50.

Moje najdroższe – jestem nieco niespokojny, bo oczekiwałem dziś dwóch osób, dużej i małej, a nie było żadnej[42]. Ale może Gudze wydało się koniecznym pojechać prosto, bez wstępowania do Warszawy. Trudno. Jestem zdrów. Jeżeli chcecie wnosić podanie, to natychmiast i zwięźle: mój wiek i stan zdrowia, 3/4 kary odbyte, wasze trudne położenie materialne i na tym koniec. Przyślijcie mi 200 arkuszy papieru takiego jak ten albo lepiej kratkowego, 1/2 litra atramentu i jakich 20 dobrych piór (koloru złotego, z twardszych). Nie wiem, czy Asia dostała list z radami co do pracy magisterskiej. Trzeba by tam dodać 2 rzeczy, raczej zwięźle potraktowane: „Wielką Katarzynę" i „Mieszczan z Calais". Proszę o wiadomość co do pertraktacji z Ossolineum. Jeżeli ma zamiar wydać całość Szekspira (czy w moich przekładach czy w mieszanych), powiadomcie, że mam tu przekład Sonetów i obu poematów (podobno zupełnie dobry). Tylko sztuką byłoby to stąd wydobyć, ale może dałoby się przez Departament Więziennictwa. Z tęsknotą oczekuję wiadomości o Was, o Mamie i o wszystkich. Ściskam Was i całuję serdecznie, Wisi raz jeszcze dziękuję za odwiedziny, wszystkich znajomych pozdrawiam

Władek

[42] Chodzi o córkę Jadwigę i wnuczkę Martę.

III. HISTORIA MÓWIONA

ROCZNIK PRZEMYSKI, t. 51: 2015
z. 2 (19), LITERATURA I JĘZYK

JERZY BARTMIŃSKI (Lublin)
ZDZISŁAW BUDZYŃSKI (Przemyśl-Rzeszów)
KS. STANISŁAW BARTMIŃSKI (Przemyśl)

SPÓR O PRZEMYSKI KARMEL. RELACJE ŚWIADKÓW HISTORII (POD REDAKCJĄ JERZEGO BARTMIŃSKIEGO)

Abstract

The dispute over the Carmelite church in Przemyśl. The accounts of witnesses of history

This issue discusses several accounts devoted to the dispute between Catholics and Greek Catholics of Przemyśl, which concerned the handing over of the former Carmelite church to the Uniates. The dispute over the church in spring 1991 was in fact an argument between the Poles and the Ukrainians over the status of Greek Catholicism. Eventually the church remained in the hands of Roman Catholics, whereas Greek Catholics received a post-Jesuit church in Przemyśl on the grounds of Pope John Paul II's decision (during his visit to Przemyśl in June 1991). What is important, the Catholic protesters were excommunicated. From 1996 the former post-Jesuit church became the cathedral of the Ukrainian Catholic Archeparchy of Przemyśl-Warsaw as the Cathedral of St. John the Baptist. The published accounts present the stands of both hierarchs of Przemyśl, Bishops Ignacy Tokarczuk and Jan Martyniak, and of several high representatives of the Bishops' Curia and other RC offices involved directly in solving the dispute over the Carmelite church. All in all, in this issue half of the accounts come from the church circles. The Ukrainian side is represented by three accounts. However, there seem to be too few reports from politicians and high-ranking state officials, especially the defenders of the Carmelite church in Przemyśl themselves. There is also a separate report by a historian Stanisław Stępień, an active observer of and participant in the events in Przemyśl.

Key words: Przemyśl, the dispute over the Carmelite church, religious disputes, Greek Catholics, Catholics

Translated by Agnieszka Andrzejewska

Od redaktora

Redakcja „Rocznika Przemyskiego" postanowiła w ramach „Historii mówionej" powrócić do głośnego sporu o Karmel w roku 1991, zebrać i opublikować relacje świadków i uczestników tamtych historycznych wydarzeń. Publikacja tych relacji jest odpowiedzią na społeczne zapotrzebowanie: sięgnięcie do wspomnień żyjących jeszcze uczestników sporu sugerowały zarówno osoby świeckie (między innymi były wojewoda Stanisław Bajda, który w udzielonym wywiadzie powiedział: „Szczegóły nie ujrzały światła dziennego…, trzeba by w tej sprawie pytać ludzi"), jak i duchowne (ks. Zdzisław Majcher, kanclerz kurii rzymskiej, w swoim wywiadzie oświadczył: „Uważam, że pewne rzeczy należy opublikować, jak ludzie żyją, niech się potem wypowie ktoś".). Wiele osób do dziś zadaje sobie pytanie, jak mogło dojść do tak drastycznego incydentu, do sprzeciwu wobec decyzji Papieża-Polaka, Jana Pawła II zwanego „Wielkim", który chciał przekazać kościół karmelitów w ponowne użytkowanie biskupowi obrządku greckokatolickiego, który po latach doznanych prześladowań wracał do macierzystego miasta. Jakie racje kierowały „obrońcami Karmelu", którzy dopuścili się tego niebywałego czynu? Jak konflikt karmelitański wpłynął na relacje polsko-ukraińskie w samym Przemyślu i w szerszej skali ponadregionalnej? Mimo iż od tamtego czasu minęło ponad 20 lat, wydarzenia te, obecne w pamięci zbiorowej, wciąż pozostają owiane mgłą niedomówień. Czas je rozwiać.

Prezentujemy wywiady, które udało się przeprowadzić w roku 2011 ks. Stanisławowi Bartmińskiemu z niektórymi uczestnikami, a także lokalnymi obserwatorami sporu o Karmel. Nie wszyscy proszeni aktorzy sporu (w tym kluczowa postać, p. Stanisław Żółkiewicz) zgodzili się na rozmowę. Z 14 nagranych osób dwóch – abpa Ignacego Tokarczuka i kanclerza kurii rzymskiej ks. Zdzisława Majchra – nie ma już wśród żyjących.

Nagrane rozmowy publikujemy zgodnie z zasadami przyjętymi w ramach działu „Historia mówiona", prowadzonego w „Roczniku Przemyskim" od roku 2011[1]. Wypowiedzi podajemy w autentycznej wersji językowej, zachowując naturalny tok rozmowy, z pytaniami wywiadowcy i swobodą, a nawet pewną rozlewnością odpowiedzi i powtórzeniami. Redaktor (J.B.) ingerował tylko w dwóch ściśle określonych przypadkach: 1/ korygując ewidentne pomyłki narratora, np. „plac Jana Pawła II" na: „plac [na którym stoi pomnik] Jana Pawła II" i 2/ dokonując uzupełnień (amplifikacji) w celu usunięcia niejasności (co zaznaczono wprowadzając uzupełnienia w [nawiasach kwadratowych]). Wszyscy rozmówcy (z wyjątkiem dwóch wspomnianych zmarłych) dokonali autoryzacji swoich relacji i dali zgodę na ich publikację.

[1] W ramach tego działu ukazały się dotąd na łamach „Rocznika Przemyskiego" wywiady Moniki Łaszkiewicz, *Bo Żydy to też ludzie* („Rocznik Przemyski" 2011, t. 47, z. 2, s. 179-213) i Małgorzaty Misiak, *Obrazy z łemkowskiej pamięci* („Rocznik Przemyski" 2013, t. 49, z. 2, s. 145-182).

Pewne problemy stwarzało użycie dużych liter w odniesieniu do niektórych słów, takich jak Papież, Biskup, Kościół, a także stosowanie lub brak cudzysłowu w przypadku obrońców Karmelu („obrońców”?). Za pisownią dużą literą kryje się postawa podwyższonego respektu, za cudzysłowem – wyraz dystansu lokutora wobec przedmiotu wypowiedzi. W obu razach jest to subiektywny wybór mówiącego, który należało respektować. Stąd różne sposoby zapisu.

W opracowaniu nagranego materiału wzięło udział kilka osób, którym należy się w tym miejscu podziękowanie. I tak: transkrypcji nagrań dokonały panie Wanda Sus (wg wykazu poniżej rozmowy nr: 2, 4, 9, 11, 12) i Beata Żywicka (adiunkt PWSW w Przemyślu; nr: 1, 5, 6, 7, 8, 10, 14), a także sam ks. Stanisław Bartmiński (nr: 3 i 13). Całość nagrań zinwentaryzowała Anna Michalec, pracownica Archiwum Etnolingwistycznego UMCS w Lublinie. W tymże Archiwum zostały zdeponowane kopie nagrań oraz zautoryzowane maszynopisy. Relacje świadków zgodzili się poprzedzić: komentarzem faktograficznym historyk, prof. Zdzisław Budzyński, oraz komentarzem etnolingwistycznym prof. Jerzy Bartmiński, który też koordynował wszystkie etapy pracy i odpowiada za redakcję całości. Biogramy głównych bohaterów sporu i wzmiankowanych osób opracował ks. Stanisław Bartmiński, którego „refleksja po latach” zamyka cały pakiet.

Jerzy Bartmiński

Spór o Karmel. Komentarz faktograficzny

Przygotowana przez braci Bartmińskich, Stanisława i Jerzego, edycja tekstów poświęconych wydarzeniom, jakie w pierwszej połowie 1991 r. rozegrały się na wzgórzu karmelitańskim w Przemyślu, wymaga historycznego komentarza. Relacje i oceny osób zaangażowanych w taki czy inny sposób w głośny spór o Karmel w oczywisty sposób przedstawiają jednostkowy, indywidualny i subiektywny punkt widzenia, ześrodkowany na tej części zdarzeń, które były udziałem każdego rozmówcy księdza Stanisława Bartmińskiego, gromadzącego od 2011 r. materiały do zamierzonej publikacji. Wybrane ostatecznie do druku relacje, starannie i fachowo opracowane przez Jerzego Bartmińskiego, pozwalają wejrzeć za kulisy ówczesnych zdarzeń, poznać motywy kierujące uczestnikami sporu oraz dramatyczne najczęściej wybory, z jakimi musieli się oni mierzyć, ale nie informują o ogólniejszym kontekście zdarzeń, politycznych i społecznych, międzynarodowych, krajowych i lokalnych. Taki przegląd faktów, jakie łączyły się z przemyskim konfliktem o Karmel, jest więc potrzebny po to, aby czytelnicy zbioru relacji, zwłaszcza ci oddaleni czasem i miejscem urodzenia lub pobytu od tego miasta, mogli je umieścić w szerszej przestrzeni zdarzeń i w miarę uporządkowanej sekwencji dziejowych wypadków.

Z góry jednak trzeba zaznaczyć, że obecny stan wiedzy historycznej na temat jednego z najgłośniejszych wydarzeń w Polsce, odrodzonej w 1989 r., uniemożliwia zestawienie nie tylko pełnego, ale nawet w miarę wyczerpującego kalendarium faktów, składających się na „obronę przemyskiego Karmelu". Strony zaangażowane już w 1990 r. w spór o świątynię karmelitów bosych w Przemyślu, w tym przede wszystkim Stolica Apostolska, Episkopat Polski oraz władze zwierzchnie diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego, także miejscowej diecezji obrządku bizantyjsko-ukraińskiego (dawniej, tradycyjnie określanego mianem greckokatolickiego), nie są skłonne udostępniać historykom swoich archiwów. Nikłe są też szanse na dotarcie do poufnych informacji na temat konfliktu, zgromadzonych przez rozmaite urzędy i agendy państwa polskiego, i to zarówno na szczeblu centralnym (Warszawa), regionalnym (Rzeszów), jak lokalnym (Przemyśl). Zdani więc jesteśmy głównie na oficjalne dokumenty i oświadczenia, publikowane przez upełnomocnionych przedstawicieli władz kościelnych i politycznych w drugiej połowie 1990 i pierwszej połowie 1991 r.[2], ewentualnie doniesienia prasowe lub mniej lub bardziej wiarygodne enuncjacje prominentnych uczestników sporu, ogłaszane w późniejszych latach, w tym na portalach internetowych.

[2] Zebrał je wyjątkowo skrupulatnie Bogusław Ślazyk w swojej pracy magisterskiej pt. *Konflikty polsko-ukraińskie w latach 1989-1995 na przykładzie miasta Przemyśla i województwa przemyskiego,* obronionej w 1997 r. w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Rzeszowie; wykorzystane następnie w artykule Moniki Ślęzak, pt. *Konflikt wokół kościoła oo. Karmelitów w Przemyślu jako przykład złożoności konfliktów w wieloetnicznych społecznościach lokalnych*, [w:] *Oblicza lokalności. Tradycja i współczesność,* pod red. J. Kurczewskiej, Warszawa 2004, s. 508-525.

Tym większą rolę odgrywają relacje zgromadzone przez ks. Bartmińskiego[3], zarówno obecnie udostępniane publicznie, jak i pozostające w archiwum redakcyjnym. Przedstawiają one stanowisko obu przemyskich hierarchów, biskupów, Ignacego Tokarczuka i Jana Martyniaka, oraz kilku wysokich przedstawicieli Kurii Biskupiej i innych urzędów obrządku łacińskiego, zaangażowanych bezpośrednio w rozwiązanie sporu o Karmel. W sumie w obecnej edycji połowa relacji pochodzi z kręgów kościelnych. Proporcjonalnie też, w stosunku do stopnia udziału w sporze, obecna jest strona ukraińska, reprezentowana – poza wspomnianym wyżej ordynariuszem – przez trzech przedstawicieli tej społeczności. Niezadowalający jest natomiast udział relacji pozyskanych ze środowiska polityków i urzędników państwowych wyższej rangi (Andrzej Matusiewicz, Stanisław Bajda), a zwłaszcza samych obrońców przemyskiego Karmelu (Anna Hayder). W innych kategoriach należy analizować relację Stanisława Stępnia, w swoim czasie aktywnego obserwatora i uczestnika przemyskich wydarzeń, jednak przede wszystkim zawodowego historyka.

W takiej, jak opisano wyżej, sytuacji przygotowany komentarz historyczny winien obiektywnie i w miarę proporcjonalne ważyć fakty i uzupełniać kalendarium o zdarzenia i osoby zaangażowane wówczas w konflikt o Karmel, a przede wszystkim o głównych animatorów obrony kościoła św. Teresy. Poza Anną Hayder nie zgodzili się oni na rozmowę z ks. Bartmińskim, do czego skądinąd mieli prawo. W niniejszym komentarzu wykorzystano więc relacje opublikowane przez Stanisława Żółkiewicza, niekwestionowanego przywódcę grupy obrońców świątyni, a także jego współpracowników, udostępnione z okazji 20. rocznicy obrony Karmelu[4]; także inne dokumenty związane z okolicznościami zawiązania się sporu, narastania konfliktu i wreszcie jego rozwiązania przez papieża Jana Pawła II podczas jego majowej pielgrzymki do Przemyśla w roku 1991.

Wydarzenia przemyskie z wiosny 1991 r. miały swoje bezpośrednie korzenie we wcześniejszym o dwa lata przełomie politycznym, kojarzonym powszechnie z czerwcem 1989 r. Ale lokalnych kontekstów i uwarunkowań trzeba szukać znacznie dalej w przeszłości. Niedawno w przemyskim blogu, anonimowy autor (jsherburt) opisał je w dużym uproszczeniu, oddającym jednak sedno sprawy, następująco:

> Pierwsza wojna światowa kończy się definitywnym rozpadem państwa Habsburgów, Polska odzyskuje upragnioną niepodległość, a Ukraińcy chcą wybić się na niepodległość we wschodniej Galicji. Wybuchają **walki polsko-ukraińskie,** w tym walki o Przemyśl. Analogicznie do Lwowa, Przemyśl ma swoje **Orlęta**. Konflikt, mający właściwie charakter wojny domowej, zostaje zakończony zwycięstwem Polaków, ale drogi dwóch społeczności, żyjących dotąd zgodnie na tych ziemiach, rozchodzą się już na zawsze, a zadawniony **spór** religijny, podlany nacjonalistycz-

[3] Niezależnie, ks. S. Bartmiński jest autorem szkicu faktograficznego (kalendarium) dotyczącego tych wydarzeń, *Spór o kościół oo. karmelitów w Przemyślu*, [w:] *Przemyscy księża. Rocznik 1959. Wspomnienia z okazji 50-lecia kapłaństwa,* cz. I, *Środowisko wzrastania i pracy,* Krasiczyn 2013, s. 149-154.

[4] Ukazały się one na łamach witryny „Misiek" (podtytuł „Społeczny Portal Internetowy"), 2011, nr 4.

nym sosem, wciąż nabiera nowych wymiarów. Wybucha druga wojna światowa, po której Przemyśl nagle staje się miastem przygranicznym. Konflikt polsko-ukraiński osiąga **apogeum**, w okolicy grasuje **U**kraińska **P**owstańcza **A**rmia, obficie leje się krew, czemu zaradzić miało przeprowadzenie **akcji „Wisła",** polegającej na przesiedleniu resztek Ukraińców z okolicznych terenów na „Ziemie Odzyskane". Wzorem Związku Radzieckiego władze w ogóle **nie uznają** faktu **istnienia** kościoła unickiego (w ZSRR istniało tylko prawosławie). W Przemyślu w **opuszczonym** dawnym kościele Karmelitów, a późniejszej katedrze greckokatolickiej, **pojawiają się zakonnicy** – karmelici. Początkowo nielegalnie, z narażeniem życia i **wbrew UB**, powoli przywracają świątynię do życia.
Nadchodzi przełom 1989. Grekokatolicy znów mogą legalnie istnieć. Upominają się o swoją byłą katedrę, która od kilku dziesięcioleci znów jest kościołem Karmelitów. Uruchamia się cały łańcuch nacjonalizmów, zadawnionych sporów i ran polsko-ukraińskich, które „rozsławiły" Przemyśl w całej Polsce. W konflikcie interweniuje Jan Paweł II przekazując kościół Karmelitów z powrotem na katedrę greckokatolicką, początkowo na pięć lat (do czasu wybudowania nowej cerkwi), ale koła nacjonalistyczne już wiedzą, że na wieczność. Wybucha osławiona okupacja Karmelu, jedna i druga strona postrzega spór jak dziejową niesprawiedliwość. Atmosfera bliska jest wrzenia. W końcu papież podejmuje salomonową decyzję – katolicy zatrzymają kościół Karmelitów, a grekokatolicy otrzymają położony obok kościół pojezuicki [podkreślenia moje – ZB][5].

Rysunek 1. Katedra greckokatolicka pw. św. Jana Chrzciciela w Przemyślu (lata 80 XIX w.; widok od pd-zach.; źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Parafia_archikatedralna_%C5%9Bw._Jana_Chrzciciela_w_Przemy%C5%9Blu; dostęp 22 lipca 2015 r.).

Losy kościoła św. Teresy w Przemyślu do zakończenia II wojny światowej są powszechnie znane, a strony konfliktu co najwyżej odmiennie interpretują te same fakty. Nikt nie kwestionuje powstania zespołu klasztornego jako fundacji Marcina Krasickiego (1574-1631), właściciela rozległych dóbr krasiczyńskich, wówczas wojewody podolskiego i starosty przemyskiego, którego doczesne szczątki zostały złożone w podziemiach świątyni. Wiadomo też, że klasztor przemyski został zlikwidowany przez władze austriackie w 1781 r., a obiekty klasztorne przekazane 3 lata później dekretami cesarza Józefa II na rzecz Cerkwi greckokatolickiej (1784); zdaniem obrońców Karmelu podstępem. Odtąd kościół służył grekokatolikom jako katedra eparchii przemyskiej (konsekrowana lub rekonsekrowana, bo była katolicka i pozostała katolicka; wyświęcona za zgodą

[5] *Z burzliwych dziejów dwóch biskupstw (i dwóch narodów),* http://przemyski.blox.pl/2007/02/Z--buzliwych-dziejow-dwoch-biskupstw-i-dwoch.html (dostęp 19 VII 2015 r., błąd ortograficzny jak w pisowni wyżej, natychmiast dostrzeżony przez czytelników).

cesarza 5 lipca 1785 r.[6]; według obrońców nigdy nie uzyskała formalnie takiego potwierdzenia ze Stolicy Apostolskiej), potem stopniowo dostosowywana przez nowych gospodarzy do użytku jako świątynia rytu wschodniego. Pewne zmiany wprowadzono wówczas wewnątrz świątyni, do której wstawiono ikonostas, którym zasłonięto czarny, marmurowy ołtarz główny, zamalowano freski, zasłonięto ikonami tablicę fundacyjną Krasickiego oraz tablice z wykazem pochowanych zakonników. Zachowano natomiast piękną ambonę w kształcie łodzi oraz 6 bocznych rokokowych ołtarzy. Bryła zewnętrzna kościoła pozostała bez większych zmian, choć wstawienie w miejsce barokowej sygnaturki masywnej drewnianej kopuły (świadomie nawiązującej do włoskich kościołów Il Jesu, co miało z jednej strony podkreślić jedność ze Stolicą Apostolską, a z drugiej nawiązać do architektury cerkiewnej, ale nie cebulastej charakterystycznej dla cerkwi obrządku wschodniego) w drugiej połowie XIX w. wyraźnie zmieniło jego ogólny wygląd. Przekształceniu uległa fasada główna, pozbawiona herbu Marcina Krasickiego (Rogala) oraz charakterystycznego łacińskiego napisu. Wzdłuż schodów prowadzących do drzwi głównych ustawiono figury 4 świętych patronów Kościoła Wschodniego, a mianowicie: św. św. Atanazego Wielkiego, Bazylego Wielkiego, Cyryla i Metodego, w niszach fasady – 2 twórców Rusi Kijowskiej (św. Olgi i św. Włodzimierza Wielkiego), a w linii frontowej fasady pojawiła się kamienna, wolnostojąca dzwonnica, która jednakże odegrała symboliczną rolę w okresie wojny o Karmel. W takiej postaci świątynia przetrwała I i II wojnę światową.

Rys. 2. Katedra greckokatolicka Św. Jana Chrzciciela (b. kościół karmelitański w Przemyślu) na widokówce z końca XIX w.

[6] *Parafia archikatedralna św. Jana Chrzciciela w Przemyślu,* https://pl.wikipedia.org/wiki/Parafia_archikatedralna_%C5%9Bw._Jana_Chrzciciela_w_Przemy%C5%9Blu; (dostęp 22 lipca 2015 r.).

Katedra greckokatolicka została opuszczona w czerwcu 1946 r., w związku z zaplanowaną przez Moskwę likwidacją Kościoła greckokatolickiego w Polsce, podobnie jak w innych krajach satelickich ZSRR. Katastrofie nie zdołała zapobiec niezłomna postawa obu hierarchów eparchii przemyskiej, ordynariusza Jozafata Kocyłowskiego (1876-1947) i jego biskupa pomocniczego Hryhorija Łakoty (1883-1950), deportowanych w czerwcu 1946 r. na Ukrainę Radziecką i zamęczonych w sowieckich łagrach. Obaj zostali 27 czerwca 2001 r. zaliczeni przez św. Jana Pawła II w poczet beatyfikowanych. O losie pozostałych w Polsce kapłanów i społeczności unickiej przesądziła ostatecznie Akcja Wisła, ostatni akord krwawej wojny toczonej z podziemiem ukraińskim na ziemiach przygranicznych okrojonej Polski. Skala zbrodni dokonywanych najpierw na cywilnej ludności Wołynia i Tarnopolszczyzny zniechęcały do udzielania efektywnej pomocy katolikom wschodnim, emigrującym na sowiecką Ukrainę, bądź deportowanym na tzw. ziemie odzyskane. Część pozostawionych przez grekokatolików obiektów cerkiewnych przejął Kościół rzymskokatolicki, a pozostałe przeszły na skarb państwa. W tej sytuacji karmelici za pośrednictwem biskupa Franciszka Bardy uzyskali w magistracie przemyskim zgodę na przywrócenie im dawnej własności i na tej podstawie zajęli 1 lipca 1946 r. opuszczoną przez grekokatolików katedrę. W późniejszym czasie zakonnicy jeszcze dwukrotnie byli usuwani z Karmelu przez Służbę Bezpieczeństwa. Decyzją administracyjną z 7 lipca 1952 r. klasztor upaństwowiono, a zakonników usunięto z obiektu nocą. Po kilku odwołaniach, 13 grudnia 1952 roku Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Przemyślu pozwoliło dwóm zakonnikom zamieszkać w magazynie zakrystyjnym, jednocześnie przydzielając im trzy pokoje, ale już w styczniu 1953 r., pod naciskiem Urzędu ds. Wyznań zezwolenie to cofnięto. W następnym roku większość pomieszczeń klasztornych przekazano na bursę szkoły felczerskiej. Dopiero w 2 lata po przełomie 1956 r. ojciec Bogusław Woźnicki przybył do Przemyśla i zamieszkał na stałe przy kościele (dokładnie – w zakrystii, mając za sypialnię szafę kościelną)[7]. W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych karmelici odzyskali trzy pomieszczenia w klasztorze i podjęli intensywne prace remontowe przywracające dawny wygląd świątyni. Odsłonięto m.in. pokryte tynkiem freski, zlikwidowano ikonostas, skomponowano nowy ołtarz i przywrócono do dawnego wyglądu fasadę kościoła[8].

Kolejną odsłonę w historii przemyskiego Karmelu, właściwą dla tematu tej pracy, otwarł rok 1989. Dokonujące się wówczas przemiany polityczne w Polsce spowodowały także odrodzenie Kościoła greckokatolickiego, jako samodzielnego podmiotu prawa kanonicznego. Za sprawą papieża Jana Pawła II otrzymał on – pierwszy raz od śmierci (17 XI 1947 r.) władyki J. Kocyłowskiego – wła-

[7] *Klasztor i Kościół Karmelitów (pod wezwaniem św. Teresy),* http://w.kki.com.pl/pioinf/przemysl/zabytki/koscioly/karmel/karmel.html (dostęp 15 VII 2015). Stanisław Żółkiewicz, *Motywy obrony Karmelu w Przemyślu,* wersja elektroniczna relacji na: http://www.przemyskimisiek.pl/nasze-miasto/historia/64-karmel-20-lecie-obrony (dostęp 19 VIII 2014).

[8] *Klasztor i Kościół Karmelitów..., op. cit.*

snego biskupa, którym został konsekrowany 16 września 1989 r. na Jasnej Górze ks. mitrat Jan Martyniak (dotychczasowy wikariusz generalny Prymasa Polski dla wiernych obrządku greckokatolickiego w Polsce)[9]. Problem uzyskania odpowiedniej do rangi przyszłej eparchii katedry diecezjalnej stanął wówczas na porządku dziennym i będzie odtąd przez ponad półtora roku zaprzątać Stolicę Apostolską, Episkopat Polski, ordynariusza diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego, bpa Ignacego Tokarczuka oraz władze państwowe różnych szczebli, także lokalne władze samorządowe w Przemyślu. Od początku sprawę komplikował fakt, że poprzednia katedra należała już formalnie do zakonu oo. karmelitów bosych, którzy w procesie rozpoczętej rewindykacji dóbr kościelnych odzyskali niebawem pozostałą część klasztoru i zostali gospodarzami całego, ufundowanego przez Marcina Krasickiego zespołu sakralnego[10].

W kolejnym roku podjęto szereg inicjatyw, które miały rozwiązać problem świątyni katedralnej obrządku bizantyjsko-ukraińskiego w Przemyślu. Najwięcej do powiedzenia w tej sprawie miał łaciński ordynariusz miejsca, cieszący się wielką estymą, wspomniany już wyżej bp Ignacy Tokarczuk. Zaproponował on dwa rozwiązania, w tym oddanie grekokatolikom cerkwi bazyliańskiej na Zasaniu, przekazanej w 1961 r. przez władze miejskie na rzecz Wojewódzkiego Archiwum Państwowego. Z wielu powodów bardziej odpowiednia, a przy tym dobrze osadzona w ścisłym centrum miasta (na Władyczu), była druga koncepcja –budowy nowej katedry greckokatolickiej, przy dawnej dzwonnicy cerkiewnej (obecnie Muzeum Dzwonów i Fajek), nawiązując w ten sposób do sytuacji jeszcze sprzed objęcia przez grekokatolików Karmelu[11]. Projekt ordynariusza przemyskiego, słynnego skądinąd budowniczego kościołów w czasach PRL, zakładał wspólne wzniesienie świątyni pojednania przy wspomnianej wieży unickiej. Pomysł nie został przyjęty ani przez stronę ukraińską[12], ani część społeczności polskiej, w której już wówczas nadawał ton rosnący w siłę ruch kresowiacki. Spór przybrał na sile, gdy we wrześniu 1990 r. kardynał Myrosław I Lubacziwski, zwierzchnik Kościoła greckokatolickiego rezydujący w Watykanie, wystąpił formalnie do generała zakonu karmelitów w Rzymie z żądaniem zwrotu Karmelu. W odpowiedzi otrzymał 20 listopada 1990 r. pismo odrzucające historyczne pretensje

[9] *Odrodzenie działalności Kościoła Greckokatolickiego po roku 1989,* wersja elektroniczna na portalu *Grekokatolicy.pl* (http://grekokatolicy.pl/artykuly/kosciol-greckokatolicki/ukrainski-kociol-greckokatolicki/polska.html; dostęp 23 VII 2015).

[10] Orzeczenie Komisji Majątkowej, przyznające Zakonowi oo. Karmelitów Bosych cały zespół sakralny zostało podpisane 10 kwietnia 1991 r., kopia B. Ślazyk, *op. cit.*, s. 215-217.

[11] Wznoszenie nowej katedry, planowanej jeszcze w 1762 r., w ruskiej dzielnicy Władycze, rozpoczęto po I rozbiorze. Pozostała po niej wieża (dziś Wieża Zegarowa), gdyż na kontynuację robót nie zgodziły się instalujące się w Galicji władze austriackie, rekwirując przy okazji materiały budowlane i zgromadzone na ten cel środki (1781).

[12] A. Zapałowski, *Przemyśl, Ziemia Przemyska i problem ukraiński,* „Na Rubieży" 2001, nr 52 (wersja elektroniczna *http://w.kki.com.pl/pioinf/przemysl/dzieje/rus/problem.html;* www.narubiezy.republika.pl; *dostęp 19 VIII 2014)*; S. Żółkiewicz, *Motywy obrony Karmelu w Przemyślu...*, *op. cit.*

grekokatolików do świątyni i przekazujące decyzję do kompetencji prowincjała ojców karmelitów w Warszawie. Dwa dni później do prowincjała zwrócił się w tej sprawie nuncjusz apostolski w Polsce, bp Józef Kowalczyk, określając w swoim piśmie przemyską świątynię jako „greckokatolicką katedrę”[13], za co spadła później na niego fala krytyki ze strony obrońców Karmelu.

W grudniu 1990 r. sprawa przekazania świątyni karmelitańskiej grekokatolikom została ujawniona opinii publicznej i wywołała głośne protesty części społeczeństwa przemyskiego. Do Ojca Świętego słali listy spadkobiercy fundatora Karmelu Marcina Krasickiego, Zarząd Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu, a zwłaszcza członkowie przemyskich stowarzyszeń patriotycznych[14]. Protesty na niewiele się jednak wówczas zdały: bp I. Tokarczuk podtrzymywał projekt wspólnej budowy nowej świątyni[15], a w środowisku Episkopatu deliberowano nad kompromisową decyzją, która pozwoliłaby odnowionej właśnie 16 stycznia 1991 r. przez Jana Pawła II eparchii przemyskiej i jej ordynariuszowi normalnie funkcjonować[16]. Ostatecznie 15 lutego w siedzibie Episkopatu podpisano umowę[17], na mocy której miano użyczyć grekokatolikom kościół karmelitański w Przemyślu na okres 5 lat, na tyle bowiem określono czas budowy nowej katedry.

W okresie od 15 lutego do 2 czerwca 1991 r. spór o Karmel przybrał postać w pełni rozwiniętego konfliktu społecznego, w którym motywacje stron określały zarówno postawy roszczeniowe Kościoła greckokatolickiego, wspieranego, solidarnie lub taktycznie, przez hierarchię Kościoła rzymskokatolickiego, jak i silne antyukraińskie nastawienie środowiska działaczy patriotycznych, wywodzących się z dawnych Kresów południowo-wschodnich.

Co ciekawe, po podpisaniu wspomnianej wyżej umowy strona ukraińska schodzi na dalszy plan konfliktu, który rozgrywa się odtąd w obrębie Kościoła rzymskokatolickiego, z jednej strony reprezentowanego przez Kurię Biskupią obrządku łacińskiego a z drugiej – przez ok. 200-osobową grupą wiernych, zorganizowaną w Społeczny Komitet Obrony Polskiego Kościoła OO. Karmelitów. Obie strony miały silnych przywódców, których osobiste losy i cechy charakteru czasem się łączyły, jednak wymiar intelektualny i perspektywiczne postrzeganie

[13] B. Ślazyk, *op. cit.*, s. 205.

[14] Kopie pism i oświadczeń, w tym *Listu otwartego do Ojca Świętego Jana Pawła II* z 22 grudnia 1990 r., wraz z dołączonymi kilkoma listami podpisów, zamieszcza B. Ślazyk, *op. cit.,* s. 181-198. Według S. Żółkiewicza, treść listu miała być konsultowana z bpem I. Tokarczukiem, zob. idem, *Motywy obrony Karmelu..*, *op. cit..*

[15] *Oświadczenie Biskupa I. Tokarczuka* z 27 grudnia 1990 r., B. Ślazyk, *op. cit.*, s. 204.

[16] Podpisanie dokumentu przywracającego do życia eparchię przemyską łączyło się z wyznaczeniem jej pierwszego ordynariusza w osobie bpa Jana Martyniaka, *Odrodzenie działalności Kościoła greckokatolickiego po roku 1989, op. cit.*

[17] Dokument podpisali, w następującej kolejności: ordynariusz przemyski bp Ignacy Tokarczuk, prowincjał karmelitów bosych w Polsce o. Benignus Wanat, ordynariusz przemyski obrządku greckokatolickiego bp Jan Martyniak, prymas Polski kard. Józef Glemp i sekretarz Episkopatu Polski abp Bronisław Dąbrowski, w obecności nuncjusza apostolskiego abpa Józefa Kowalczyka oraz (dopisanych odręcznie) innych osób, kopia umowy u B. Ślazyka, *op. cit.,* s. 209/1-2.

stosunków polsko-ukraińskich diametralnie różniły. Po stronie hierarchii był nim urodzony w 1918 r. pod Zbarażem bp I. Tokarczuk, który niezłomną postawą i twardą ręką przeprowadził Kościół przemyski przez okres komunizmu. Urodzony na Kresach, doświadczał opresji tak ze strony władz sowieckich, które ścigały go za ucieczkę przed poborem do Armii Czerwonej, jak i Ukraińskiej Powstańczej Armii, która na młodego wikariusza w Złotnikach wydała wyrok śmierci. Mimo to aż do śmierci pozostał zwolennikiem pojednania polsko-ukraińskiego, ugruntowanego współpracą obu nacji w ramach rytu katolickiego.

Przeciwnikiem szanowanego biskupa w tym konflikcie stał się Stanisław Żółkiewicz, założyciel i przewodniczący wspomnianego Komitetu Obrony Karmelu. Urodzony w 1935 r. w Pnikucie w województwie lwowskim, przeszedł podczas wojny gehennę napadów ukraińskich na tę polską w większej części parafię. Po wojnie mieszkał we Lwowie (1950-54), odbył służbę w sowieckich wojskach (rakietowych?), po czym w 1957 r. przyjechał do Przemyśla jako repatriant. Pracował w kilku przedsiębiorstwach budowlanych i komunikacyjnych w mieście, ukończył Politechnikę Gliwicką (1970). Od września 1980 r. był aktywnym członkiem struktur solidarnościowych, później inwigilowanym przez organy bezpieczeństwa PRL, po 1989 r. został przewodniczącym Komitetu Obywatelskiego w Przemyślu, wreszcie w okresie poprzedzającym konflikt o Karmel pierwszym solidarnościowym wicewojewodą przemyskim (1990)[18]. W apogeum sporu o Karmel ujawnił się jako niezłomny przywódca przeciwników użyczenia grekokatolikom świątyni św. Teresy, organizator protestów skierowanych przeciw ordynariuszowi przemyskiemu, nieprzejednany przeciwnik jakiejkolwiek współpracy z Ukraińcami; gwoli prawdy trzeba powiedzieć, że takie stanowisko zachował konsekwentnie do dzisiaj.

Kalendarium zdarzeń, jakie miały miejsce w Przemyślu od połowy lutego do dnia wizyty papieskiej, czyli 2 czerwca 1991 r., jest dziś stosunkowo dobrze znane. Zamieszczone poniżej relacje uczestników i świadków sporu dorzucają do tej podstawy faktograficznej sporo interesujących szczegółów, a przede wszystkim opinii na temat jego genezy, przebiegu i skutków. Z natury rzeczy relacje osobiste, składane po tylu latach, nie zawsze są zbieżne z treścią dokumentów i doniesień prasowych, zapisanych w momencie trwania konfliktu, stąd poniższe zestawienie ma za cel sprecyzowanie faktów i tym samym ułatwienie czytelnikom osadzenie ich treści w określonym porządku i czasie.

W przebiegu konfliktu wiosną 1991 r. zaznaczyły się wyraźnie dwie fazy, które rozdziela data 13 kwietnia, znaczona ingresem bpa Jana Martyniaka do obcej mu

[18] Informacje osobowe zaczerpnięte z *Listu otwartego* S. Żółkiewicza do Bronisława Wildsteina (TV Republika), datowanego 6 II 2014 r., ogłoszonego przez A. Zapałowskiego (http://www.zapalowski.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=2262:list-otwarty-do-tv-republika&catid=21:z-ycia-kresowian&Itemid=37); Artur Brożyniak, biogram S. Żółkiewicza w *Encyklopedii Solidarności* (http://www.encyklopedia-solidarnosci.pl/wiki/index.php?title=Stanis%C5%82aw_%C5%BB%C3%B3%C5%82kiewicz);

obrządkowo katedry łacińskiej, gdyż wyznaczony na ten cel kościół św. Teresy okupowała grupa zdeterminowanych obrońców. Oficjalne jej ujawnienie się ma miejsce wkrótce po podpisaniu umowy dzierżawy, na spotkaniu z bpem I. Tokarczukiem[19]. W pałacu biskupim jej przeciwnicy występowali już jako grupa zatroskanych o los kościoła św. Trójcy wiernych, zorganizowana w Społeczny Komitet Obrony Polskiego Kościoła OO. Karmelitów[20]. Wiadomo skądinąd, że podczas tego spotkania ordynariusz zrelacjonował decyzję Episkopatu Polski i zachęcał rozmówców do przestrzegania postanowień władz kościelnych, natomiast członkowie Komitetu przedstawili argumenty za pozostawieniem kościoła karmelitańskiego w rękach jego dotychczasowych właścicieli. Wynik emocjonującej rozmowy nie zadowolił obrońców Karmelu do tego stopnia, że zaraz po spotkaniu rozpoczęli pikietę pałacu i Kurii Biskupiej. Nie była ona pierwszą z serii zdarzeń, jakie uruchomiło podpisanie umowy z grekokatolikami 15 lutego, ale okazała się przełomowa z innego powodu, gdyż po raz pierwszy wierni wypowiadali posłuszeństwo zasłużonemu i popularnemu w Polsce ordynariuszowi przemyskiemu. W ślad za pikietą podejmowano lub eskalowano różne formy protestu, w tym drukowanie i kolportowanie na ulicach miasta odezw i plakatów[21], słanie pism protestacyjnych, indywidualnych i zbiorowych: do Watykanu, wprost do nuncjusza apostolskiego[22], do biura Episkopatu Polski i imiennie do prymasa, wreszcie stopniowe zajmowanie kościoła św. Teresy. Mimo spektakularnych akcji protestacyjnych w Przemyślu grupa obrońców w pierwszej fazie konfliktu osiągnęła niewiele, co należy przypisać zarówno stanowczości ordynariusza przemyskiego i jego najbliższego otoczenia, jak i niestosowności metod stosowanych przez Komitet (lub jemu przypisywanych), nie dających hierarchii kościelnej żadnej przestrzeni do negocjacji. Wprawdzie zwolennicy S. Żółkiewicza tu i ówdzie podnosili kwestię budowy nowej katedry dla grekokatolików przemyskich, czyli sztandarowy projekt bpa

[19] Termin spotkania nie zachował się w pamięci jego uczestników, jednak sekwencja innych zdarzeń wskazuje, że mogło to nastąpić 24 lub raczej 25 lutego, gdyż wówczas rozpoczęła się pikieta Kurii i pałacu biskupiego.

[20] S. Żółkiewicz, założyciel i przewodniczący Komitetu podaje, że jego zawiązanie nastąpiło 23 lutego 1991 r., według innych relacji miało to miejsce jeszcze przed podpisaniem wspomnianej umowy o dzierżawie świątyni (witryna Karmelu).

[21] Marian Garwona, aktywny uczestnik ówczesnych zdarzeń wspomina to następująco: „...zaczęło się od plakatowania miasta ulotkami. Co dzień wiadro z klejem, setki ulotek i do miasta; przy plakatowaniu pomagał mi Andrzej Zapałowski. Myśmy kleili a za nami ktoś szedł i zrywał" (relacja opublikowana na http://www.przemyskimisiek.pl/nasze-miasto/historia/64-karmel-20-lecie-obrony; dostęp 19 VIII 2014).

[22] Próbę podjęcia bezpośrednich rozmów z bpem Józefem Kowalczykiem podjął Zarząd Regionu NSZZ „Solidarność" w Przemyślu. W podjętej uchwale (nr 41), podpisanej przez przewodniczącego Marka Kamińskiego, zaznaczył, że „jest zbulwersowany faktem oddania kościoła i klasztoru O.O. Karmelitów w Przemyślu obrządkowi bizantyjsko-ukraińskiemu. W odczuciu mieszkańców regionu jest to krzywdą dla polskiej racji stanu. Sprawa jest pilna, ponieważ liczne organizacje zakładowe NSZZ „Solidarność" nie mogąc pogodzić się z w/w faktami podejmują decyzje o strajkach głodowych na terenie kościołów. Prosimy o pilne spotkanie w celu wyjaśnienia konfliktu. Informujemy, że strajki głodowe zaostrzą w sposób niebezpieczny sytuację społeczną w regionie. Oczekujemy terminu spotkania". Pismo pozostało bez odpowiedzi.

I. Tokarczuka, a nawet wskazywali na kilka jej możliwych lokalizacji, ale zabieg ten traktowano jako taktyczne ocieplenie wizerunku Komitetu, postrzeganego dotąd jako grupy antyukraińskiej, która z katolikami obrządku wschodniego nie jest w stanie nigdy się porozumieć. Rezultaty rozmów prowadzonych przez Komitet w Warszawie były również niezadowalające. Delegację Komitetu przyjął w pałacu prymasowskim najpierw kapelan kardynała, tłumacząc się brakiem kompetencji, następnie ksiądz sekretarz radził ponowne spotkanie z bpem I. Tokarczukiem, a na odchodnym wyszedł do nich prymas J. Glemp i w holu nakazał przybyłym „zająć się swoimi sprawami”[23]. Zarządzona przez S. Żółkiewicza pikieta siedziby Episkopatu nie zrobiła na nikim większego wrażenia, inaczej niż w Przemyślu, gdzie głęboko dotknęła sędziwego już biskupa, nieprzyzwyczajonego do takich aktów niesubordynacji[24]. Kuria Biskupia dała temu wyraz, nakazując podległemu sobie duchowieństwu przemyskich kościołów informowanie na kazaniach o niegodziwych poczynaniach obrońców Karmelu[25].

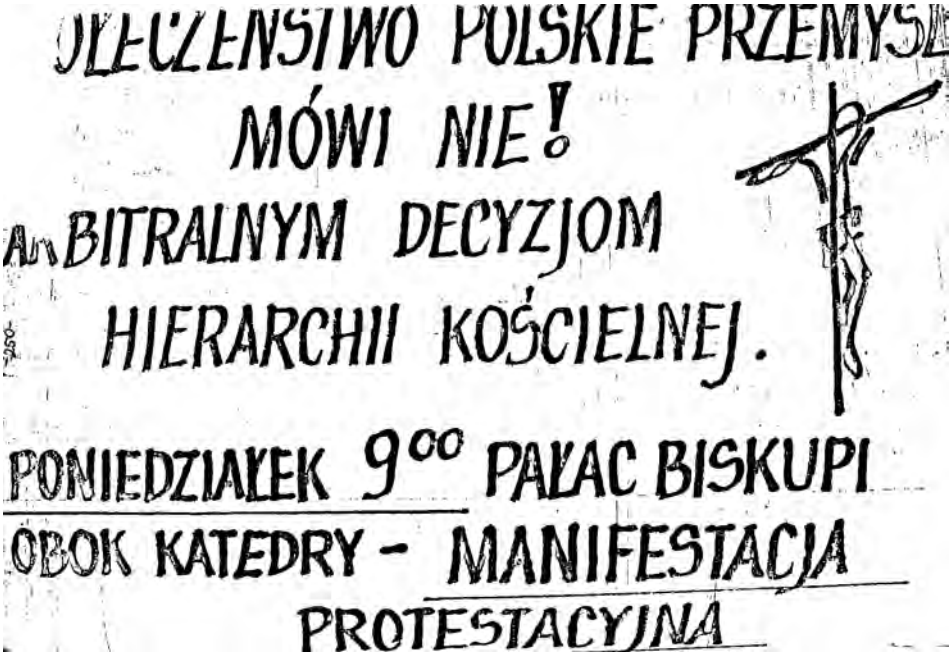

Rysunek 3. Plakat wzywający do „manifestacji protestacyjnej” pod pałacem biskupim w Przemyślu

[23] Za B. Ślazyk, *op. cit.,* s. 52-53.

[24] Z relacji osób z otoczenia biskupa wiadomo, że za szczególnie obraźliwe uznał okrzyki protestujących pod oknami pałacu oraz napisy pojawiające się na budynkach kurialnych, w tym na bramie wjazdowej („Ukraińska Kuria Biskupia”).

[25] M. Garwona, *op. cit.,* tak opisuje ten etap konfliktu: „Czas mijał, zapanował impas, sympatycznym akcentem naszych akcji pikietowych było to, że odwiedzał nas codziennie Biskup Senior Bolesław Taborski, który nas błogosławił i zawierzał modlitwom [...] trwało to ok 3 tygodni, pewnej niedzieli na wszystkich mszach św. w mieście skrytykowano nasze działania, uzasadniając, że występujemy przeciw woli Ojca Św. i Kościoła, a na osoby biorące udział w sprawie obrony kościoła nałożono karę”.

Krytyka umowy z 15 lutego przez obrońców Karmelu nasiliła się w miarę, jak zbliżała się data ingresu bpa J. Martyniaka do katedry, wyznaczona na 13 kwietnia 1991 r., co ponownie podgrzało atmosferę w mieście i na wzgórzu karmelitańskim. W odpowiedzi przewodniczący Komitetu podjął decyzję o zamknięciu się wraz z niektórymi członkami wewnątrz świątyni i podjęciu czynnej obrony Karmelu przed jej oczekiwanym zajęciem na rzecz Kościoła greckokatolickiego[26]. Zaryglowano drzwi świątyni, a na fasadzie, ubranej w narodowe flagi i symbole, wywieszono transparent z napisem „Nie rzucim Chryste Świątyń Twych". Na dzwonnicy wymalowano polską flagę, która do dziś pozostaje jedynym wizualnym śladem tamtego protestu. Okoliczności zajęcia[27] kościoła św. Teresy 7 kwietnia 1991 r. przez zwolenników S. Żółkiewicza są dziś znane z relacji jego najbliższych współpracowników i zasługują na uwagę, jako wyraz dramatycznych wyborów między lojalnością wobec przywódcy grupy, a posłuszeństwem wobec władz kościelnych, poczynając od biskupa przemyskiego, nuncjusza apostolskiego, prymasa a nawet papieża (w propagandzie obrońców wprowadzanego w błąd przez kurialistów watykańskich i nuncjusza w Warszawie, sprzyjającemu rzekomo grekokatolikom).

Sam przewodniczący pozostawił lakoniczną informację, w której raportuje niczym dowódca wojskowy:

> Część członków Komitetu na czele z przewodniczącym Stanisławem Żółkiewiczem oraz dobrowolnie zgłaszającymi się osobami spoza Komitetu w dniu 7 kwietnia 1991 r. weszli do kościoła [pisownia oryginału – ZB], przejmując od zakrystiana klucze od kościoła i klasztoru. Jako przewodniczący Komitetu wydałem polecenie pełnienia całodobowych wart przy furtach i bramach klasztornych by uniknąć zaskoczenia w razie podjęcia próby siłowego przejęcia klasztoru. Na zewnątrz kościoła czuwała przez całą dobę grupa wiernych (głównie kobiet), która informowała nas o wszelkich podejrzanych wydarzeniach[28].

Szeregowy obrońca Karmelu Waldemar Paczkowski zapamiętał ten dzień inaczej:

> Wziąłem ze sobą parę bochenków chleba, herbatę, kawę i inne niezbędne rzeczy. Żona powiedziała, że jutro coś przyniesie. Gdy po 19:00 przybyłem na Karmel kościół był już zamknięty. W pierwszej kolejności pozasłanialiśmy okna gazetami. Następnie pan Staszek [Żółkiewicz] zorganizował zbiórkę, gdzie oznajmił, że w związku z zaistniałą sytuacją obejmuje funkcję jak gdyby komendanta, na zastępstwo wyznaczając Mariana [Garwonę]. Większość tych ludzi była mi obca. Niektórzy z nich uczestniczyli w pikietach. Na dobrą sprawę to tylko Marian był mi znany[29].

---

[26] Dokładną datę dzienną podaje S. Żółkiewicz, *Motywy obrony Karmelu w Przemyślu..., op. cit*.

[27] Według Piotra Gduli – strajku okupacyjnego, *Papież w Przemyślu. Jak Jan Paweł II rozwiązał polsko-ukraiński konflikt* (http://www.portalprzemyski.pl; dostęp 19 VIII 2014).

[28] Ibidem.

[29] W. Paczkowski, *Obrona Karmelu* (http://www.przemyskimisiek.pl/nasze-miasto/historia/64--karmel-20-lecie-obrony; dostęp 19 VIII 2014).

Wkrótce po przejęciu zespołu klasztornego komendant zarządził przygotowania do wzmocnienia obrony samego kościoła, potraktowanego przez niego jako ostatni bastion w sytuacji, gdyby jednak władze chciały przejąć obiekt siłą przed ingresem bpa J. Martyniaka[30]. Okazało się to zupełnie niepotrzebne.

Sam ingres bpa Jana Martyniaka, przeniesiony do katedry rzymskokatolickiej, odbyty w obecności tłumu wiernych obu obrządków katolickich (i ciekawych sensacji obserwatorów), miał stosowną do rytu wschodniego oprawę ceremonialną. Odbyła się ona w obecności reprezentującego Ojca Świętego nuncjusza apostolskiego w Polsce abp. Józefa Kowalczyka oraz ordynariusza przemyskiego bp. Ignacego Tokarczuka. Jedyną formą zakłócenia tej uroczystości miało być oddalenie się grupy wiernych greckokatolickich, którzy spod katedry łacińskiej udali się z chorągwiami i flagami w stronę kościoła karmelitańskiego, niosąc na transparentach prośby skierowane do Polaków, aby uszanowali decyzję papieża i przestali okupować świątynię. Na miejscu mogli przeczytać plakat, powieszony dzień wcześniej na zewnątrz kościoła, na którym obrońcy Karmelu umieścili 3 postulaty: unieważnienia umowy z 15 lutego br., przeniesienia ingresu bpa Martyniaka do innej świątyni oraz pozostawienia karmelitów bosych jako jedynych gospodarzy miejsca[31].

W sumie więc, poza nieodpowiednim do ingresu miejscem ceremonii (skądinąd powtórzonym później w kościele pojezuickim, czyli nowej katedrze), uroczystość przebiegała bez zakłóceń, a ponadto okazała się publiczną manifestacją jedności Kościoła katolickiego w Polsce. Wiele faktów wskazuje, że był to moment przełomowy w sporze o Karmel, pokazujący że Kościół i reprezentujący go na miejscu ordynariusz przemyski odzyskali inicjatywę i są zdecydowani doprowadzić tę kluczową dla przyszłości organizującego się Kościoła greckokatolickiego sprawę katedry do końca. Wobec zapowiedzianej wizyty Jana Pawła II w Polsce sprawa lokalizacji świątyni katedralnej pozostała tylko kwestią krótkiego czasu i szczegółowych uzgodnień.

Obrońcy Karmelu odnieśli niewątpliwie sukces, torpedując ingres ordynariusza przemyskiej diecezji greckokatolickiej do świątyni wyznaczonej przez wła-

[30] Tenże obrońca Karmelu tak opisuje przebieg prac zabezpieczających kościół przed ewentualnym atakiem sił porządkowych: „Gdzieś na początku obrony pan Staszek [Żółkiewicz], komendant kazał się obudzić o drugiej w nocy [...]. W związku z tym poczyniliśmy przygotowania do obrony. Ustaliliśmy, że głównym i ewentualnie ostatnim naszym bastionem będzie kościół przez wzgląd na to, że wszystkie drzwi prowadzące do niego otwierały się na prawdopodobnych napastników, co przy tak masywnych drzwiach stanowi nie lada problem. Za to okazał się inny. Żadne z nich pomimo, że miały klucze nie chciały się zamknąć. Przystąpiliśmy do ich naprawy. Okazało się, że wszystkie wymagały podkładek pod zawiasy, bo na przestrzeni lat ich ciężar spiłował część ucha pomimo, że były robione w kuźni. Następnie powyciągałem mocowania klamek, aby drzwi były śliskie i w chwytaniu gładkie. Po uporaniu się z drzwiami zamiast budzić zmienników wynieśliśmy wszystkie ciuchy śpiących obrońców do kościoła i złożyliśmy je na ołtarzu Pana Jezusa. Jeszcze wskoczyłem do kuchni skąd wziąłem parę bochenków chleba, które umieściłem w konfesjonale naprzeciw Obrazu Pana Jezusa Miłosiernego. Po tych naszych nocnych harcach zakonnikom pozostały działające i sprawne do dziś drzwi. Co jakiś czas sprawdzaliśmy czy Berek – pies zakonników - jest czujny i ostrożny"; Ibidem.

[31] M. Ślęzak, *op. cit*., s. 517 (podana za informacją dziennikarza Z. Szeligi).

dze Kościoła rzymskokatolickiego, ale okazał się on pozorny, a niebawem dla nich bardzo gorzki. Nieświadomi jeszcze sytuacji słali kolejne pisma do władz kościelnych, podpisywane przez przewodniczącego Komitetu i komendanta obrony Karmelu oraz jego członków, w których wyrażali wolę dalszej walki o kościół św. Teresy, interweniowali w Rzymie u nowo wybranego ojca generała zakonu karmelitów w Rzymie[32], ale wszystkie one pozostały bez odpowiedzi. Z braku reakcji władz kościelnych S. Żółkiewicz zarządził powtórne pikietowanie siedziby Kurii Biskupiej, co mu już zupełnie popularności nie przysporzyło. Nastrój niepewności wśród zamkniętych w świątyni obrońców udzielił się też zakonnikom, którzy zrezygnowali z utrzymywania kontaktu ze światem zewnętrznym i organizowali jedynie dla obrońców wewnętrzne godziny czuwania.

W atmosferze niepewności i osamotnienia, a także coraz słabszego rozeznania sytuacji poza murami Karmelu, topniejące z dnia na dzień środowisko obrońców i zakonników chwytało się każdej propozycji, jako nadziei na wyjście z impasu z twarzą. Do takich należał pomysł, jaki przedstawił w rozmowie z komendantem S. Żółkiewiczem w przemyskiej siedzibie Porozumienia Centrum wysłannik prezydenta RP Lecha Wałęsy, Antoni Bielewicz. Miał on zaoferować przewodniczącemu Komitetu udział w ceremonii powitania Ojca Świętego na lotnisku w Koszalinie, w zamian za opuszczenie Karmelu, co miało być rodzajem „daru dla Papieża Polaka". S. Żółkiewicz miał wstępnie przyjąć propozycję, a następnie uzgodnić ze swoim politycznym otoczeniem (PC) warunki ugody i przesłać do kancelarii prezydenta stosowne pismo, jednak tym razem naraził się swoim najbliższym współpracownikom[33]. Przyszło mu pod Karmelem wysłuchać zarzutów o zdradę, tym przykrzejszego, że mimo zapowiedzi medialnych ostatecznie kancelaria prezydencka nie potwierdziła zaproszenia.

Wbrew oczekiwaniom obrońców przygotowania do wizyty papieża w Przemyślu toczyły od pewnego czasu swoim trybem, w pełnej dyskrecji co do najważniejszych szczegółów programu, które znali tylko organizatorzy pielgrzymki. Wciąż nie było wiadomo, czy i w jaki sposób Jan Paweł II skłoni protestujących

[32] W piśmie do kardynała J. Glempa z 15 kwietnia oświadczają, że „polska społeczność wyznania rzymskokatolickiego miasta Przemyśla [...] zdecydowana jest bronić tej świątyni do ostateczności", w liście do papieża z 17 kwietnia informują, że „już dziesiąty dzień grupa mężczyzn kontynuuje rozpaczliwą obronę kościoła oo. karmelitów bosych w Przemyślu, przebywając dni i noce na terenie kościoła [...] zamierza przystąpić do strajku głodowego [...]. Czy ślepy upór jednego człowieka w osobie abpa Józefa Kowalczyka- nuncjusza apostolskiego musi wyrządzić tyle zła?" Tego samego dnia informują generała zakonu karmelitów w Rzymie, że Społeczny Komitet toczy nierówną walkę o kościół w Przemyślu, zastraszany przez hierarchię i „nieprawdę płynącą z niektórych ambon przemyskich". Skrajnie nieprzyjazny w tonie i treści okazał się list skierowany 22 kwietnia do bpa I. Tokarczuka, w którym Komitet zapewnia, że „kościoła nie oddamy ani nie dopuścimy do jakiejkolwiek formy [jego] użytkowania czy współużytkowania przez Ukraińców". Dalej w piśmie nie brakuje epitetów („zawziętość i niechęć do ludu bożego", „ślepe rządy"), gróźb bojkotu zbliżającej się wizyty papieskiej, wreszcie stanowczego apelu: „Czy nie najwyższy czas, aby powrócić do ludu bożego swojej diecezji i razem z nim, jak dotąd, stawić czoła wszystkiemu i wszystkim, kto chce narzucić swoją wolę nie znając tutejszych realiów?", B. Ślazyk, *op. cit.*, s. 220-225.

[33] O mediacji prezydenckiego wysłannika wspomina B. Ślazyk, *op. cit.,* s. 58-59.

do opuszczenia kościoła karmelitów. W obozie obrońców Karmelu żywiono jeszcze nadzieję, że Ojciec Święty złoży im wizytę w kościele św. Teresy, zrozumie ich poczynania i a może nawet pobłogosławi za nieugiętą postawę. W tym celu protestujący mieli w przeddzień pielgrzymki opuścić świątynię i skupić się pod nią w naprędce zorganizowanym własnym sektorze. Stało się inaczej, całkiem nie po myśli grupy świeckich i zakonników oczekujących na jakiś cud. Papież przyleciał do Przemyśla, ale zignorował protestujących, spotkał się natomiast w stojącym poniżej Karmelu pojezuickim kościele pw. Najświętszego Serca Jezusowego z duchowieństwem i wiernymi obrządku greckokatolickiego. Podczas wizyty ogłosił uroczyście, że przekazuje im na własność wieczystą tę świątynię, i równocześnie ustanawia ją jako katedrę tego obrządku[34]. O przejściu do pobliskiego Karmelu nie było mowy.

Konsternacja w obozie obrońców, spotęgowana długotrwałym stresem i wielkimi nadziejami, musiała być ogromna[35], choć w późniejszych relacjach z tego dnia przebija raczej oficjalny nastrój entuzjazmu ze „zwycięstwa"[36]. Jeśli tak rzeczywiście było w grupie zgromadzonej na placu pod Karmelem, to wkrótce przyszło im doświadczyć poczucia osobistej klęski, gdyż władze kościelne stanowczo i energiczne przystąpiły do uporządkowania sytuacji wokół kościoła św. Teresy. Jak relacjonuje jeden z obrońców: „radość nie trwała długo. Bo już 6 czerwca rankiem kościół został zamknięty, dekonsekrowano ówczesnych ojców wraz z kanonem 1373 rozgoniono po klasztorach w całej Polsce a inna [nie]sprawiedliwa kara dla nich to zakaz posługi kapłańskiej na terenie diecezji przemyskiej"[37].

---

[34] W swojej wypowiedzi wskazał na wielki gest ordynariusza przemyskiego, który ofiarował na ten cel inną świątynię: „Drodzy bracia i siostry, ks. abp Ignacy Tokarczuk, pasterz diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego, zatroskany o rozwiązanie problemu kościoła katedralnego waszego obrządku, w duchu uzgodnień podpisanych w lutym tego roku przekazuje na moje ręce ten kościół poświęcony Najświętszemu Sercu Pana Jezusa. Księże biskupie, z ogromną radością i wdzięcznością przyjmuję ten dar Twojej diecezji i całego Kościoła obrządku łacińskiego. Przekazuję tę świątynię na wieczystą własność wam, drodzy bracia i siostry obrządku greckokatolickiego zwanego bizantyńsko-ukraińskim, zamiast kościoła, który zgodnie ze wspomnianą umową miał być zbudowany. Kościół ten ustanawiam dziś katedrą diecezji i biskupa waszego obrządku", P. Gdula, *op. cit.*

[35] Według M. Garwony przebieg zdarzeń był następujący: „[...] Godziny były trudne, oczekiwaliśmy przylotu helikoptera z Lubaczowa na pokładzie z naszym Papieżem. Napięcie rosło. Po przebyciu do katedry [jeszcze kościoła pojezuickiego - dopisek ZB] Ojciec Święty darował braciom Ukraińcom kościół Serca Jezusowego i tam dokonał ingresu biskupa Jana Martyniaka. Po wyjściu z katedry Ojciec Święty poszedł w stronę Karmelu, serca nam mocno zabiły, natychmiast otworzyliśmy kościół, rozwinęliśmy dywany, aż na pole z nadzieją, że Papież wstąpi na Karmel, ale tylko z uśmiechem na twarzy serdecznie nas błogosławił i zawrócił. Wszyscy obrońcy płakali ze szczęścia, że prawda zwyciężyła..." (http://www.przemyskimisiek.pl/nasze-miasto/historia/64--karmel-20-lecie-obrony, dostęp 19 VIII 2014).

[36] Warto zauważyć, że skuteczna obrona Karmelu w 1991 r. przez grupę patriotów polskich (gdzieindziej: „wiernych", „parafian", „członków i sympatyków Karmelu") jest do dziś mitem założycielskim środowiska karmelitańskiego i samych braci zakonnych, skupionych wokół kościoła św. Trójcy. zob. oficjalną witrynę karmelitów bosych w Przemyślu.

[37] Relacja M. Garwony (*op.cit.*).

Rysunek 4. Papież Jan Paweł II w otoczeniu bpa I. Tokarczuka, bpa J. Martyniaka i duchowieństwa przed nową katedrą greckokatolicką (2 VI 1991).

Konflikt o przemyski Karmel, rozwiązany doraźnie salomonową decyzją papieża 2 czerwca 1991 r., nie zakończył bynajmniej sporu o sposób traktowania przez odrodzone państwo polskie, dominujący Kościół łaciński i społeczeństwo polskie aspiracji najliczniejszej i teoretycznie najbliższej społecznie i kulturowo mniejszości ukraińskiej. Instytucje i urzędy państwowe w tamtym okresie zawiodły, nawet nie próbując stworzyć warunków do rozwiązania gorszącego sporu, zgodnie z polską racją stanu, ale i z poszanowaniem praw mniejszości do posiadania własnego centrum życia religijnego. Jedna, nieoficjalna misja prezydenta Lecha Wałęsy, zakończona zresztą medialną kompromitacją, w żaden sposób nie przyczyniła się do zażegnania konfliktu. Ciężar jego rozwiązania spoczął na hierarchii Kościoła łacińskiego, która jednak aż do 13 kwietnia nie była przygotowana do rozwiązywania tak poważnego konfliktu społecznego. Podejmowane przed ingresem bpa J. Martyniaka odgórne decyzje w sprawie kościoła św. Teresy zdradzały brak rozeznania w skomplikowanej sytuacji politycznej i społecznej, jaka rozwijała się w Przemyślu od czerwca 1989 r. Wyjście ze strefy cienia Kościoła greckokatolickiego i społeczności ukraińskiej było wówczas czymś naturalnym dla tej części hierarchii i duchowieństwa łacińskiego, która widziała w Ukraińcach przed wszystkim braci w wierze („drugie płuco katolicyzmu") i otaczała opieką unitów jeszcze w czasach stalinizmu i komunizmu. Taka chrześcijańska postawa, ale i przekonanie, że wspólna religia (przy różnicy obrządków) jest najlepszą gwarancją ułożenia sobie w przyszłości stosunków polsko-ukraińskich, zderzyła się brutalnie z postrzeganiem przez grupę

obrońców Karmelu Ukraińców jako narodu odpowiedzialnego za zbrodnie na Wołyniu i tragedię całych Kresów południowo-wschodnich. Przeważyła więc w ich rozumowaniu i postępowaniu pamięć historyczna, skądinąd obecna także w środowisku polskich Ukraińców, które pielęgnowały dramat przesiedleń w ramach akcji Wisła. Nade wszystko brakowało wówczas umiejętności prowadzenia dialogu społecznego, czego jaskrawym przejawem było komunikowanie się bezpośrednich stron konfliktu albo przy pomocy ambony i dekretów kościelnych, albo – w przypadku obrońców Karmelu – pikiet, obraźliwych haseł i napisów, a w końcu barykadowania miejsca świętego. W efekcie cały spór nie zakończył się obopólną zgodą co do zasad postępowania w takiej jak wówczas, czy podobnej jak w przyszłości sytuacji.

W ramach podsumowania oraz dla przedstawienia kontekstu zdarzeń, następujących po 2 czerwca 1991 r., do których odwołują się niektóre z drukowanych poniżej relacji, warto pokrótce przypomnieć najważniejsze fakty, jakie miały miejsce w Przemyślu po wizycie papieskiej. Otóż po opuszczeniu kościoła przez obrońców bracia zakonni podjęli normalną działalność. Nie trwało to jednak długo, bo już 6 czerwca abp I. Tokarczuk ukarał zakonników interdyktem, co łączyło się z natychmiastowym opuszczeniem klasztoru i zakazem sprawowania funkcji kapłańskich w diecezji przemyskiej; sam kościół po ostatnim nabożeństwie zamknięto dla wiernych. Ekskomunika spotkała wcześniej obrońców Karmelu, ale mimo to w odpowiedzi na decyzję ordynariusza część członków Komitetu Obrony Karmelu wznowiła działalność protestacyjną; tym razem jednak nie forsowano zamkniętej świątyni, lecz wierni gromadzili się przed kościołem w określonej porze dnia na modlitwach. Słano też petycje do papieża i arcybiskupa przemyskiego, które pozostawały bez odpowiedzi. Dopiero we wrześniu wyrażono zgodę na przyjazd do Przemyśla nowego przeora klasztoru karmelitańskiego, bez prawa odprawiania nabożeństw w świątyni św. Teresy. Zgodę na otwarcie kościoła dla wiernych i powrót zakonników ordynariusz miejsca wydał 26 września[38].

Sprawa kościoła św. Teresy powróciła ponownie na łamy prasy w latach 1992-1996, gdy karmelici, wspierani przez b. obrońców, podjęli zamiar demontażu drewnianej kopuły na dachu świątyni. Po wielu protestach i wzajemnie wykluczających się decyzjach administracyjnych władz konserwatorskich kopułę ostatecznie zdemontowano w kwietniu 1996 r.; niebawem w jej miejscu ustawiono nową, wzorowaną na pierwotnej, sygnaturkę. Kościół uzyskał status garnizonowego i stał się przytuliskiem rozmaitych organizacji społecznych, głównie kombatanckich i kresowiackich.

[38] B. Ślazyk, *op. cit.*, s. 59-61, kopie pism s. 227-230, 233.

Rysunek 5. Kościół św. Teresy z dzwonnicą i zespołem klasztornym karmelitów bosych. Stan obecny

Rysunek 6. Wnętrze katedry greckokatolickiej w Przemyślu. Stan obecny.

Dawny kościół pojezuicki został formalnie przekazany greckokatolickiej eparchii przemyskiej aktem notarialnym 7 czerwca 1991 r. Nie obyło się przy tym bez protestów, najpierw w związku z przeniesieniem stąd prochów łacińskiego bpa przemyskiego św. Józefa Sebastiana Pelczara do katedry rzymskokatolickiej, później z powodu rozmaitych roszczeń majątkowych Kościoła greckokatolickiego. Z czasem żywo i krytycznie komentowano przebudowę wnętrza świątyni, do której wstawiono drewniany ikonostas, a całość urządzono w stylu charakterystycznym dla cerkwi wschodnich; znacznie też zmienione zostało otoczenie świątyni. Od 1996 r. dawny kościół pojezuicki stał się katedrą archidiecezji przemysko-

-warszawskiej Kościoła katolickiego obrządku bizantyjsko-ukraińskiego, jako sobór św. Jana Chrzciciela[39].

Po 5 latach od zajęcia kościoła karmelitańskiego obie świątynie, przekształcone stosownie do wymagań kościelnych oraz zwyczajów wspólnot obrządkowych, stały się normalnymi domami modlitwy dla wiernych i ośrodkami życia religijnego katolików obu obrządków.

Zdzisław Budzyński

Jedno wydarzenie, różne interpretacje. Spór o przemyski Karmel z perspektywy „historii mówionej"

1. Wywiady z uczestnikami sporu o przemyski Karmel, publikowane w tym tomie „Rocznika Przemyskiego", mają niewątpliwie wartość dokumentów historycznych, poniekąd nawet „historycznych źródeł"[40]. Ocenia je od tej strony profesjonalny historyk, prof. Zdzisław Budzyński. Jednak ich wartość na tym się nie wyczerpuje, bo jest to wartość nie tylko (i nawet nie przede wszystkim) faktograficzna, lecz także socjopsychologiczna. Relacje naocznych świadków przybliżają sposób przeżywania wydarzeń przez ich bezpośrednich uczestników, przynoszą subiektywne oceny i interpretacje faktów. W przypadku dokumentacji słynnego przemyskiego „konfliktu karmelitańskiego" wywiady takie pozwalają poznać motywy, jakimi kierowali się „obrońcy" Karmelu, sprzeciwiając się woli papieża Jana Pawła II, który chciał biskupowi obrządku greckokatolickiego, wracającemu do macierzystego miasta po latach doznanych prześladowań, przekazać czasowo kościół karmelitów w ponowne użytkowanie. Co skłoniło przeciwników papieskiej decyzji do drastycznych zachowań określonych przez jednego z duchownych mianem „buntowniczych rekolekcji"? Kto i w jaki sposób przyczynił się do rozwiązania konfliktu? Jak spór o Karmel wpłynął na jakość relacji polsko-ukraińskich w Przemyślu? Wywiady pozwalają przybliżyć odpowiedź na te pytania. Oba cele wywiadów – faktograficzny i psychologiczny – są zgodne z założeniami historii mówionej.

2. Przypomnijmy, że tzw. historia mówiona (*oral history*) to dynamicznie rozwijająca się metoda badawcza i praktyka kulturowa, która ocala dla pamięci zbiorowej doświadczenia indywidualnych osób, uczestników ważnych historycznych zdarzeń. O ile „oraliści", deklarujący się jako profesjonalni historycy,

[39] Ibidem, s. 231-232/1-2.

[40] Na źródłową wartość przekazów ustnych jako jedna z pierwszych zwracała uwagę Krystyna Kersten w artykule *Relacja jako typ źródła historycznego* [w]: *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 17-21 września 1968 r.*, Warszawa 1968, s. 316-329. Aktualne problemy tego typu badań omawiają autorzy publikacji zbiorowej *Historia mówiona w świetle nauk humanistycznych i społecznych*, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Mirosław Szumiło przy udziale Janusza Kłapcia, Lublin 2014.

akcentują źródłową wartość relacji, dążąc do ustalenia obiektywnych faktów, i z natury rzeczy utrzymują opisy w konwencji bezosobowej[41], *sine ira et studio*, informują, co się stało, co kto zrobił, jak się zachował itd., o tyle „oraliści", określający się jako antropolodzy, zwracają uwagę na to, jak odnośne wydarzenia były postrzegane i przeżywane przez konkretnych ludzi. Pierwszorzędnym przedmiotem zainteresowania „oralistów" – antropologów i lingwistów jest nie tylko to, **co** się zdarzyło, ale też, **jak** określone zdarzenia widzieli i przeżywali aktorzy zdarzeń, jak je interpretowali i jak o tym w kolejności (także po latach, w naszym przypadku – z perspektywy aż 20 lat) opowiadają. Istotne znaczenie ma przy tym to, że indywidualne odczucia uczestników wpisują się zawsze w szerszy kontekst historyczny i kulturowy, w naszym przypadku także kontekst konfesyjny i narodowy.

3. Na ile udało się dotrzeć do ważnych aktorów sporu i uzyskać znaczące wypowiedzi? Wypunktujmy krótko, na czym polega wartość publikowanych relacji.

3.1. Dobór rozmówców był dziełem przeprowadzającego wywiady ks. Bartmińskiego, zależał też w dużym stopniu od jego realnych możliwości. Udało mu się dotrzeć do ważnych aktorów sporu, ale niestety nie do wszystkich. Zabrakło w tym gronie przedstawicieli zakonu karmelitów (najważniejsi już nie żyją), a także grającego ważną rolę w sporze p. Stanisława Żółkiewicza, który nie zgodził się na wywiad. Istotne, że wśród rozmówców znaleźli się zarówno obaj hierarchowie katoliccy: abp Ignacy Tokarczuk, metropolita obrządku łacińskokatolickiego, i abp Jan Martyniak, metropolita obrządku greckokatolickiego; znalazło się pięciu księży rzymskokatolickich, stojących wówczas najbliżej sprawy i najlepiej zorientowanych w przebiegu poufnych negocjacji (ówczesny kanclerz Kurii rzymskiej, ks. Zdzisław Majcher; ekonom przemyskiej Kapituły, ks. Stanisław Krzywiński; dyrektor „Caritas" Archidiecezji Przemyskiej, ks. Bronisław Żołnierczyk; wiceoficjał Sądu Metropolitalnego, ks. Stanisław Czenczek; b. proboszcz kościoła na przemyskim Kazanowie, ks. Aleksander Radoń); znaleźli się także reprezentanci przemyskiej społeczności Ukraińców: czynnie zaangażowany w spór prezes przemyskiego Stowarzyszenia Ukraiński Dom Narodowy Mirosław Sydor; pani Romana Zołotnyk, rzeczniczka strony greckokatolickiej w roku 1991, i inżynier Jerzy Lewosiuk, obserwator historycznych wydarzeń.

Ks. Bartmiński poprosił też o rozmowę znającego prawne aspekty sporu adwokata Andrzeja Matusiewicza, senatora RP, oraz dwie osoby dobrze zorientowane w sprawie, stojące blisko ówczesnych wydarzeń: byłego wojewodę Stanisława Bajdę oraz zaangażowanego w rozwiązywanie sporu historyka, dra Stanisława Stępnia, dyrektora Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu.

[41]Można jednak zastanawiać się, czy jest to w ogóle możliwe? Opinie metodologów historii są podzielone.

Czy ten zespół lokutorów jest wystarczający, by oddać w pełni prawdę o tamtych wydarzeniach i ich społecznym odbiorze? Zapewne nie do końca. Ale nic nie stoi na przeszkodzie, by cykl rozmów w razie potrzeby kontynuować.

3.2. Już jednak w obecnym wymiarze otrzymujemy wartościowy pakiet danych, które pozwalają poznać różne punkty widzenia, różne perspektywy i różne sposoby wartościowania tych samych wydarzeń, wniknąć – choć zapewne w niewystarczającym stopniu – w motywy działania osób i stron zaangażowanych w sporze.

Bezstronnie, z dużym dystansem (bo jak podkreślał „środowisko przemyskie było podzielone"), starał się przedstawić sprawę b. wojewoda **Stanisław Bajda** w rozmowie 1. Obiektywne prawne racje polskiego klasztoru karmelitów kompetentnie omówił prawnik **Andrzej Matusiewicz** w rozmowie 2. Dlatego te dwie rozmowy – dobrze wprowadzające w temat, utrzymane w rzeczowym tonie – otwierają całość wywiadów.

Trzecia, krótka, ale ważna rozmowa z abpem **Ignacym Tokarczukiem**, głównym rozgrywającym w sporze o Karmel, zatytułowana jego własnymi słowami „Problem z karmelitami", sygnalizuje „skomplikowanie" sprawy, działanie (jak się ogólnikowo wyraził arcybiskup) „rozmaitych sił", istnienie dwóch frontów (bo Ukraińcy „podzieleni byli", a po stronie polskiej karmelici wystąpili przeciw arcybiskupowi), w sumie ujawnia wahania i rozterki, jakie przeżywał metropolita, z jednej strony sprzyjający karmelitom, a z drugiej – zarazem niezadowolony z powodu ich nieprzejednanej postawy i stawianych mu zarzutów.

Greckokatolicki metropolita **Jan Martyniak** w rozmowie 4. twardo przypomina, że „z prawa biskup musi mieć swoją katedrę" i nie bez rozgoryczenia zarzuca karmelitom zlekceważenie uzgodnień na wysokim kościelnym szczeblu, metropolicie rzymskokatolickiemu (abpowi Tokarczukowi) – „lawirowanie", a władzom cywilnym miasta – nieżyczliwość w stosunku do potrzeb miejscowych grekokatolików.

Pięć kolejnych rozmów (5-9) z polskimi księżmi zaangażowanymi w rozwiązywanie sporu przybliża kulisy toczonych przed laty negocjacji i pokazuje, na czym polegały trudności w rozmowach między stronami. „Nie ma się czego wstydzić, to była sprawa jasna" – mówił kanclerz Kurii ks. Zdzisław Majcher. „To jest problem bardzo delikatny" – oświadczył ks. Stanisław Krzywiński ekonom przemyskiej Kapituły Metropolitalnej. „Działali tak, żeby skłócić Polaków i Ukraińców" – sugerował ks. Bronisław Żołnierczyk, dyrektor „Caritasu", a podobnie sądził ks. Stanisław Czenczek: „Zrozumiałem, że chodzi o jakąś chyba prowokację". Natomiast ks. Aleksander Radoń z całą szczerością wyznał, że „chodziło o to, żeby ten kościół obronić", a postawę tę bez ogródek wyartykułowała „obrończyni" Karmelu Anna Hayder, mówiąc: „My i tak tego Karmelu nie damy!".

Mirosław Sydor, który w roku 1991 głosił, że „katedra powinna być przekazana grekokatolikom" uznaje po latach, że dobrym rozwiązaniem było oddanie im

kościoła pojezuickiego, a cały ten „zamęt był niepotrzebny" (rozmowa 11). Inny przemyski Ukrainiec, dystansujący się od konfliktu karmelitańskiego i optujący za budową nowej katedry dla grekokatolików, uznaje przekazanie na katedrę kościoła pojezuickiego za szczęśliwe zakończenie sporu: „Oklaskami wyraziliśmy nasze poparcie" (rozmowa 12). A reprezentujący polski punkt widzenia Stanisław Stępień, wykazując daleko idące zrozumienie potrzeb grekokatolików i doradzając im „budować na starym placu pocerkiewnym", formułował w stosunku do strony polskiej (zarówno abpa Tokarczuka, jak i buntujących się od pewnego momentu przeciw niemu karmelitów) zarzut: „Jeśli tak poważne strony podpisują umowę i są to duchowni, to powinni siebie szanować" (rozmowa 14).

Dwie bardzo interesujące i równocześnie kontrastowe wypowiedzi wyszły od dwóch kobiet, Anny Hayder (rozmowa 10 pt. „My i tak tego Karmelu nie damy!") i Romany Zołotnyk (rozmowa 13 pt. „Ci ludzie sprzeciwili się woli samego papieża"), reprezentujących dwa środowiska narodowe: polskie i ukraińskie. Anna Hayder jest emocjonalna, Romana Zołotnyk – racjonalna, u pierwszej przywiązanie do małej wspólnoty karmelitańskiej dominuje nad poczuciem dobra wspólnego o wymiarze ogólniejszym, religijnym czy narodowym (z kościelnymi hierarchami weszła nawet w ostry spór), u drugiej – przebija przywiązanie do szerszej społeczności przemyskich Ukraińców. Co szczególnie godne podkreślenia, to to, że przy wszystkich kontrastach między nimi ich wypowiedzi żadną miarą nie wpisują się w konflikt narodowy polsko-ukraiński. Ani w wypowiedziach Anny Hayder jej determinacja w obronie kościoła karmelitów nie ma ostrza antyukraińskiego (nawet wręcz przeciwnie, deklaruje swoje proukraińskie sympatie, przyznając, że jej babka była „Rusinką" i pozostawała w dobrych relacjach z polską częścią jej rodziny), ani w wypowiedziach Romany Zołotnyk (podobnie zresztą jak obu innych Ukraińców, Sydora i Lewosiuka) nie ma akcentów antypolskich, jest tylko niezmierne zdumienie fanatyzmem „obrońców" i zgorszenie postawą zbuntowanych zakonników.

3.3. Wywiady mają wysoki stopień wiarygodności. Zostały przez prowadzącego („wywiadowcę"), ks. Stanisława Bartmińskiego, bardzo starannie zaplanowane i z dobrym rozeznaniem w przedmiocie rozmów przeprowadzone. Zastosowano metodę „wywiadu ukierunkowanego" (typu *fixed focus*), tj. rozmowy nastawionej na określony z góry temat. Rozmówcami były osoby w zdecydowanej większości znające temat z pierwszej ręki, jako że sami uczestniczyli w negocjacjach, w dużym stopniu poufnych. Wywiadowani byli do rozmowy dobrze przygotowani. O samym wywiadowcy wypada w tym miejscu powiedzieć przynajmniej tyle, że jako duchowny rzymskokatolicki, były wieloletni proboszcz słynnej podprzemyskiej parafii Krasiczyn, Polak mający dobre relacje z Ukraińcami, znany w regionie z działań społecznych m.in. na rzecz zbliżenia polsko-ukraińskiego, miał w rozmowach pozycję niekwestionowanego autorytetu. Był znany osobom wywiadowanym, darzony uznaniem, relacje między nim a jego rozmówcami były oparte na wzajemnym zaufaniu, co sprzyjało szczerości

wypowiedzi. Mimo pozostawania z niektórymi z nich – z ks. ks. Krzymińskim, Żołnierczykiem, Czenczkiem, Radoniem – w relacjach na „ty", wywiadowca w rozmowach utrzymał konwencję kontaktu półoficjalnego, dalekiego od koleżeńskiej poufałości; natomiast w rozmowie z oboma arcybiskupami okazywał szacunek i daleko posunięty dystans (co nie przeszkodziło mu w zadawaniu pytań dociekliwych). Do najważniejszej osoby, „obrończyni" Karmelu Anny Hayder, zwracał się per „pani", do Ukraińców, Mirosława Sydora i Jerzego Lewosiuka, per „pan", do najmłodszej Romany Zołotnyk per „ty".

4. Godna uwagi jest narzucona przez karmelitów, powracająca w wywiadach **retoryka sporu**, która strategię negocjacji zastąpiła **strategią walki**. Brzemienne w skutki było użycie – na wczesnym etapie rozmów, już w roku 1990 – terminu „obrońcy Karmelu", używanego przez jednych z dystansem (sygnalizowanym przez zapis w cudzysłowie), przez drugich w sensie literalnym. Termin „obrońcy" ustanowił ramę pragmatyczną dyskusji wygodną dla jednej tylko strony, bo słowo „obrońcy" jest obrosłe bogatą konotacją kulturową, kojarzy się z bohaterstwem, szlachetnością, poświęceniem itp. „Obrońcy" niejako z natury rzeczy ujmują się za czymś bezdyskusyjnie słusznym, przeciwstawiają się agresji, czują się zmuszeni do reagowania na atak. Ktoś, kto atakuje jest wrogiem, do wroga nie ma się zaufania itd. Nakręca się spirala niechęci, wręcz następuje (jak zauważyła Romana Zołotnyk) „eskalacja nienawiści". Od momentu zdiagnozowania sytuacji za pomocą języka walki wszelkie negocjacje i próby dialogu zostały skazane na fiasko. Wybrano rozwiązanie siłowe: okupację kościoła. Przy tym dla moralnego uprawomocnienia wykorzystano argument narodowy: walce służącej w istocie partykularnemu interesowi zakonu przydano wymiar czynu patriotycznego: miało rzekomo chodzić nie po prostu o jeden z wielu, w końcu mniej licznych przemyskich zakonów, ale o kościół polski; i z naciskiem przypominano, że to austriacki zaborca po likwidacji zakonu karmelitów oddał ich kościół na katedrę katolikom innego obrządku. Osiągnięto sukces kosztem nadużyć myślowych i językowych. Skomentował to jednoznacznie ks. Bronisław Żołnierczyk, Dyrektor „Caritas": „Działali tak, żeby skłócić Polaków i Ukraińców". Podobną opinię przekazał ks. Zdzisław Majcher, kanclerz kurii przemyskiej: „Niektórzy uważali, […] że Żółkiewicz był napuszczany przez jakieś tam siły antypolskie, celowo, żeby robić awanturę między Polakami a Ukraińcami". Do skłócenia Polaków i Ukraińców na szczęście nie doszło.

5. Zebrane relacje potwierdzają opinie, że spór o Karmel „w rzeczywistości nie był to spór polsko-ukraiński", „był to spór polsko-polski" (jak po rozpoznaniu sprawy wyraził się ks. Stanislaw Bartmiński). Jednak na początku zapowiadało się inaczej. Potencjalne zarzewie konfliktu polsko-ukraińskiego powstało w roku 1989, kiedy miały miejsce równoległe wystąpienia karmelitów i kurii obrządku greckokatolickiego o przyznanie tytułu własności do kościoła pw. św. Teresy. Kolejne etapy wyznaczyła propozycja Papieża (w roku 1990), by przekazać kościół grekokatolikom w użytkowanie na 5 lat, wtedy punkt ciężkości dyskusji

przesunął się na relacje wewnątrzkościelne. Propozycja papieska spotkała się z odrzuceniem środowiska związanego z karmelitami. Jak stwierdził Andrzej Matusiewicz, „Komitet Obrony Kościoła Karmelitów" powstał z inicjatywy Stanisława Żółkiewicza i niedługo rozpoczęła się udokumentowana w relacjach wojna między Komitetem a hierarchami kościoła katolickiego. Reprezentantem strony kościelnej był bp Antoni Tokarczuk i to on ściągnął na siebie największe gromy i oskarżenia o zdradę ze strony „obrońców Karmelu". Na drugi plan zeszły różnice zdań, napięcia i tarcia między samymi Ukraińcami (wzmiankują o nich m.in. Romana Zołotnyk i Stanisław Stępień), także rozbieżne opinie po stronie polskiej. O różnicach opinii wewnątrz społeczności polskiej w Przemyślu mówił Stanisław Bajda, były wojewoda. Godny uwagi komentarz do tych polskich podziałów dała w swojej relacji Romana Zołotnyk, która na stwierdzenie, że „był to spór polsko-polski" powiedziała:

> I to nas [Ukraińców], w pewnych momentach troszkę cieszyło, że nie jest to spór między nami [Ukraińcami a Polakami], tylko że mogliśmy obserwować po pierwsze rodzenie się jakiejś myśli, przeciwwagi dla tychże ludzi [„obrońców" Karmelu], których postrzegaliśmy jako ludzi dziwnych. Z jednej strony ich podziwiam za to niesamowite oddanie dla jakiejś idei, bo to jest niesamowite oddanie, ci ludzie oddali się tejże swojej idei, nazwijmy obrony Karmelu. Natomiast z drugiej strony, dlaczego [było tylu] ludzi z drugiej strony, takich fanatyków w złym [znaczeniu] tego słowa, bo to jest fanatyzm taki. I teraz, jak pamiętam nawet to słynne zdjęcie, kiedy podchodzi nuncjusz papieski i oni wrzeszczą na niego „Judasz". No to, to jest coś, co… Gdzie pokora? Uwidacznia [się] to, co jest negatywne. A z kolei bardzo mnie cieszyło, było dużo pozytywnych wypowiedzi ludzi ze strony polskiej i ludzi, którzy uważali, że ten kościół trzeba przekazać [grekokatolikom].

6. Upływ czasu zrobił swoje. Relacje zostały zapisane po 20 latach, kiedy czas osłabił nasilone emocje i zarazem zatarł w pamięci wiele szczegółów. O ile wygaszanie emocji u większości uczestników sporu (wyjątkiem jest p. Hayder) pozwoliło na większy dystans do przeżytych zdarzeń, na refleksje, na bardziej wyważone opinie, to osłabienie pamięci miało niewątpliwie skutki negatywne. Z wyjątkiem dysponującego zawodową pamięcią prawnika (mec. Matusiewicz) i historyka (dr Stępień), prawie wszyscy wywiadowani mieli trudności z dokładnym przypomnieniem sobie faktów. Najtrudniej było uzyskać precyzyjne informacje od sędziwego (93-letniego) abpa Tokarczuka, który jednak też świadomie nie udzielał na niektóre pytania odpowiedzi, powtarzając, że „sprawa jest zakończona", że krążące pogłoski należy „zostawić i nie odpowiadać" i w ogóle „trzeba z tym skończyć" (w rozmowie z lipca 2011, w AE UMCS t. 1802/2). Niektórzy lokutorzy z dużą odpowiedzialnością za słowo stwierdzali, że już czegoś nie pamiętają, używali „ograniczników" modalnościowych typu *chyba, podobno, jak słyszałem, o ile dobrze pamiętam* itp. Na ich pozytywne konto wypada zapisać, że często odwoływali się także do wtórnych źródeł informacji, artykułów w prasie czy audycji w TV.

Niezależnie jednak od pewnych niedociągnięć czy potknięć po stronie faktograficznej, wszystkie zebrane przekazy są cennym źródłem wiedzy o sposobie postrzegania, przeżywania i wartościowania konfliktu karmelitańskiego przez osoby repezentujące różne środowiska narodowościowe, konfesyjne i społeczne: polskie i ukraińskie, rzymsko- i greckokatolickie; świeckie i duchowne), osoby różniące się także pod względem wieku i płci, należące do odmiennych opcji politycznych.

Jerzy Bartmiński

Moja refleksja po latach na temat sporu wokół Karmelu

Gdy w roku 1991 w Przemyślu rozpoczął się spór o Karmel, ja jako krasiczyński proboszcz miałem inne zmartwienia, dotyczące zresztą też stosunku do grekokatolików, praktycznie do Ukraińców, bo w Przemyślu były to i są nadal pojęcia tożsame. Dlatego sam spór toczył się jakby trochę obok mnie. Dopiero po latach zaczął mnie intrygować, o czym za chwilę. Bo za konieczny uważam krótki wstęp, by choć trochę zdjąć z Przemyśla odium miasta postrzeganego jako antyukraińskie.

Przed tą karmelitańską rozróbą w październiku 1988 roku współorganizowałem z ks. Teodorem Majkowiczem oraz ze Stanisławem Stępniem obchody „Tysiąclecia Chrztu Rusi-Ukrainy". Wcześniej Jan Paweł II ogłosił List Apostolski „*Idźcie na Świat*" z okazji Tysiąclecia Chrztu Rusi Kijowskiej. Na Jasnej Górze organizowano z tej okazji obchody, a w Przemyślu – głucho, chociaż jest on – było nie było – jedynym miastem, w którym rezydowali biskupi obu obrządków. Udało nam się: w dniach 21-23 października 1988 r. odbyła się sesja popularnonaukowa, dwuobrządkowe nabożeństwa, kilka koncertów i wystaw. Wcześniej i potem uczestniczyłem w różnych „jordanach" – i w takim zamkniętym jeszcze kościele, gdy władze państwowe nie zezwalały wyjść na zewnątrz, i późniejsze na schodach przed wejściem do świątyni, i wreszcie nad Sanem, gdy – niestety – z powodu zakazu biskupa Tokarczuka, było nas tylko dwóch księży łacińskich: ja i ks. Edward Sznaj, wikariusz. Wtedy bliżej poznałem ten obrządek i przemyskich Ukraińców. Ludzie jak my…

W tym czasie w krasiczyńskiej parafii szerzyła się pogłoska, jakoby Matka Boska mściła się na mieszkańcach Śliwnicy za to, że w niepamięć poszedł kult Jej obrazu z miejscowej cerkwi. Kilkanaście tragicznych, śmiertelnych wypadków odczytano jednoznacznie: *Matka Boska domaga się należnej Jej czci i odnalezienia zaginionego obrazu*. *Niech ksiądz szuka*. Dla świętego spokoju zacząłem szukać i odnalazłem obraz w kaplicy ówczesnego mitrata, Jana Martyniaka w Legnicy. Mieszkańcy wybudowali kapliczkę na miejscu historycznej cerkwi, odnalazł się zakopany dzwon, a bp Martyniak ofiarował kopię obrazu, który potem nawiedził wszystkie rodziny w parafii. Marzyliśmy z ks. mitratem Teodorem

Majkowiczem, że po poświęceniu przez Papieża obraz będzie w uroczystej procesji, z udziałem hierarchów obu obrządków, przeniesiony do Śliwnicy. Przygotowywaliśmy uroczystość, do Krasiczyna przyjeżdżały dzieci z Ukrainy na wakacyjny odpoczynek, na Ukrainę płynęła pomoc z parafii. Niestety, Przemyślem wstrząsnął konflikt o Karmel. Wskutek tego zaplanowane nabożeństwo nie doszło do skutku. Dopiero po kilku latach, 15 czerwca 1997 roku, około tysiąca osób w uroczystej procesji przeniosło kopię obrazu do kapliczki. Tu, ze łzami, powitał ją Ukrainiec, p. Józef Doroch ze Szczecina, dawny śliwnicki parafianin. Uroczystość ożywiła zamarły na kilkadziesiąt lat kult Matki Boskiej Śliwnickiej, dziś Komanieckiej.

Kolejny problem, który mnie wtedy absorbował, to odbudowa spalonej podczas wojny cerkwi w Chołowicach. Mieszkańcy nalegali: *Jesteśmy gotowi powołać komitet odbudowy i pokryć koszty, byleby tylko księża dogadali się między sobą i nie robili trudności*. Po uroczystościach Tysiąclecia Chrztu Rusi-Ukrainy, uznałem za wskazane powołanie komitetu międzyobrządkowego do odbudowania tej cerkiewki. Zainteresowanie było początkowo mierne, ale komitet taki powstał i liczył piętnastu Polaków i Ukraińców z Krasiczyna i Przemyśla. Zaczęły się dyskusje i nieporozumienia: *Czy będzie to kościół, czy cerkiew?* Po oczyszczeniu murów, wywiezieniu gruzu, ziemi, śmieci, ludzkich i bydlęcych odchodów, na szczycie kopuły 6 lipca 1992 r. stanął krzyż żelazny zachowany z przedwojennej cerkwi. Wnętrze kościoła ozdobił „Krzyż Pojednania", dzieło pani Blanki Olszewskiej z Lublina, a studenci z Polski, Ukrainy i Niemiec, uczestnicy międzynarodowego studenckiego obozu naukowo-integracyjnego z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, uporządkowali, wspólnie z mieszkańcami Chołowic, stary poukraiński cmentarz. Była to inicjatywa opiekuna obozu, prof. Jerzego Bartmińskiego. Prace te w Przemyślu przeciwstawiano temu, co się działo wtedy wokół kościoła karmelitów. Później w 24. numerze warszawskiego czasopisma „Nowe Państwo" z 13 czerwca 1997 r. Olga Hryńkiw zamieściła artykuł *Świątynia z kopułą*, w którym ukazała Chołowice jako budujący przykład wygaszania nacjonalizmów w czasie, gdy trwał kolejny spór o kopułę.

Z czasem nabożeństwa w Chołowicach gromadziły setki wiernych obu obrządków. Muzułmanin Timur Karim wykonał we wnętrzu dwie duże polichromie: upamiętniające wydarzenia z 2 czerwca 1979 r., gdy Jan Paweł II wołał: „Niech zstąpi Duch Twój i odnowi oblicze ziemi. Tej Ziemi", oraz gdy po dwudziestu latach dziękował, że spełniła się jego prośba. Postacie – w nawiązaniu do pierwszej wizyty z r. 1979 – ukazują abpa Tokarczuka, kard. Macharskiego i prymasa Wyszyńskiego, a w nawiązaniu do drugiej z 1999 r., kard. prymasa Glempa, oraz obu arcybiskupów – metropolitów przemyskich Michalika i Martyniaka, „głowy" obu obrządków, wznoszących wspólnie „krzyż ewangelizacyjny". To przypomnienie pojednania polsko-ukraińskiego, którego uczestnikami, nawet aktorami, byli obaj metropolici przemyscy.

Te sprawy w mojej świadomości pomniejszały rangę sporu o przemyski Karmel, choć w parafialnej gazetce „Wieści Krasiczyńskie" wyrażałem zdziwienie, że krzykliwa garstka szaleńców może mieć taki wpływ na nastroje antyukraińskie mieszkańców Przemyśla. Po II wojnie i akcji „Wisła" mniejszość obrządkowo-narodowościowa była tu szczątkowa. Przestrzegałem: ta droga prowadzi wprost do Sarajewa. Nie mieściło mi się w głowie, że dobra wola Papieża wywoła taki sprzeciw, taką mobilizację przeciw jego decyzji, że nagle wszyscy „patrioci" zaczną budować front przeciw niemu.

Pamiętam, jak abp Tokarczuk w rozmowie ze mną pod koniec 1990 r. mówił: „Proszę zrozumieć postawę społeczeństwa rzymskokatolickiego. Jeżeli ten kościół został zabrany [przez Austriaków], a potem powrócił do oo. karmelitów po 200 latach – nie mogło być zgody na jego oddanie". Wyrażał przy tym obawę, że o ten kościół może polać się krew. Jakby nie rozumiał, że chodzi nie o darowanie, ale o pięcioletnie udostępnienie kościoła. Na przełomie roku 1990/1991 sercem i duszą stał za karmelitami. Nie wybrał – na szczęście – drogi abpa Lefebvre'a: rozum i wolę podporządkował papieżowi, chociaż serce pozostało z „obrońcami". Dopiero z czasem, gdy sprawy przybrały niepokojący wymiar i wymknęły się spod jego kontroli, gdy został okrzyknięty przez niektórych „obrońców" zdrajcą i Judaszem, co go bardzo bolało – stał się przeciwnikiem Komitetu Obrony kościoła karmelitów i osób z nim związanych. Ale było już za późno… Odstąpienie od zasad ewangelicznych na rzecz racji narodowych: ratowania polskiego kościoła, i partykularnych: przedkładania dobra zakonu karmelitów nad dobro wspólnoty greckokatolickiej, było błędem. Tym bardziej, że „inni szatani byli tam czynni"… Ale to są moje refleksje po latach.

Był chyba i inny powód. Urażona biskupia ambicja. Zbierając materiały do książki wspomnieniowej o kolegach kursowych, stanąłem przez koniecznością przyjrzenia się temu bliżej, bo musiałem zarysować sylwetkę biskupa, potem arcybiskupa Ignacego Tokarczuka, którego lata posługi pasterskiej pokrywały się z latami naszej działalności duszpasterskiej. I wtedy stanął przede mną problem Karmelu. Nie mogłem tego ot tak przeskoczyć, bo w sposób bolesny uderzył on w naszego kolegę kursowego biskupa, Stefana Moskwę.

Poszło o towarzyszenie biskupowi Głodziowi, który 16 czerwca 1992 r. chciał odwiedzić kościół karmelitów, wtedy wojskowy. Arcybiskup Tokarczuk – jak sam powiedział do przemyskich kurialistów – „nie wyobrażał sobie, aby w tej sytuacji – po nałożeniu interdyktu na kościół – ktoś z biskupów towarzyszył biskupowi Głodziowi". Mimo zakazu obaj biskupi pomocniczy, Bolesław Taborski i Stefan Moskwa, towarzyszyli na Karmelu bpowi Głodziowi i po Mszy św. wspólnie z nim udzielili błogosławieństwa. Zostało to odczytane jako brak lojalności i złamanie solidarności z Szefem. Kolejną kroplą goryczy była uroczystość 50-lecia kapłaństwa arcybiskupa Tokarczuka i Konferencja Episkopatu 19-21 czerwca 1992 r., niedługo po tej całej „hecy" z blokowaniem kościoła ojców karmelitów.

Mieszkańcy Przemyśla wyraźnie zbojkotowali uroczystość, co skrzętnie odnotowano w „Kronice" karmelitów. Arcybiskup poczuł się zawiedziony – On niezłomny! I winnych znalazł w osobach sufraganów.

Wtedy postanowiłem porozmawiać ze świadkami tamtych wydarzeń. Zebrać ich relacje, wysłuchać racji, którymi się kierowali. Początkowo szło niezbornie, działałem trochę na chybił trafił, wywołując zdziwienie niektórych: „Po co ci to? Po co w tym grzebać"?" Czasem natrafiałem na odmowę i nagłą amnezję innych. Kilku nie zgodziło się na rozmowę, postrzegając mnie jako krypto-Ukraińca. Nie chcę wymieniać ich nazwisk, bo dziś to ludzie schorowani, chociaż piastując funkcje publiczne winni podlegać publicznej ocenie. P. Stanisław Żółkiewicz, odłożył słuchawkę. Szkoda, bo opinia o nim abpa Tokarczuka jest zbyt emocjonalna i niesprawiedliwa. P. Marka Kamińskiego, szefa „Solidarności" pominąłem, choć był postacią znaczącą.

Zapis słowny nie oddaje atmosfery rozmów: intonacji głosu, niekiedy błysku oka, niekiedy obawy, by nie powiedzieć czegoś niestosownego i kłopotliwego dla mnie, pytającego. Wypowiedzi niektórych osób zdradzały niewygasłe po latach emocje. Myślę, że w tym sporze obie strony miały swoje rzeczywiste, choć wykluczające się racje, ale podłożem był zupełny brak wzajemnego zaufania. I co bolesne – zaufania do Papieża. POLSKIEGO PAPIEŻA JANA PAWŁA WIELKIGO. Strona polska z góry założyła, że Ukraińcy, gdy wejdą do Karmelu – już go nie opuszczą. Dla Ukraińców kościół karmelitów był ich katedrą, z której wyprowadzono na męczeńską śmierć biskupów, dziś Błogosławionych. Obie strony podejrzewały się o chęć oszukania partnera negocjacji. To można zrozumieć. Ale ten brak elementarnego zaufania do Papieża był i jest dla mnie niezrozumiały – „obrońcy" uważali, że podaruje tę świątynię greko-katolikom, tak jak zrobił to potem z kościołem pw. Najśw. Serca Pana Jezusa. Mam takie smutne przekonanie, że w rzeczywistości nie był to spór polsko-ukraiński, ani nawet „obrona polskiego kościoła", ale małostkowy sprzeciw wobec Papieża, który patrzył dalej niż wieże przemyskich kościołów.

Obrońcy nadal kultywują pamięć o tym antypapieskim zrywie w obronie ich kościoła, zamieszczają pochwalne relacje w lokalnej prasie, organizują msze dziękczynno-jubileuszowe np. z okazji 20-lecia obrony kościoła. Byli przyjmowani przez abpa Tokarczuka z okazji jego imienin czy innych uroczystości. Niemal jako bohaterowie. Podobnie karmelici użyczając im miejsce w gazetce parafialnej „Na Karmel"…

Myślę, że dobrze, iż znalazło się w „Roczniku Przemyskim" miejsce na opublikowanie tych materiałów.

ks. Stanisław Bartmiński

Sylwetki rozmówców i osób wzmiankowanych w wywiadach

Ataman Julian (1906-1989), ksiądz przemyski, profesor Wyższego Seminarium Duchownego, umysł światły, niezależny, rektor kościoła Najświętszego Serca Pana Jezusa w Przemyślu (1950-1969), współużytkowanego przez grekokatolików, popularyzował znajomość tego obrządku.

Bajda Stanisław ur. 1944 r. w Reczpolu pow. Przemyśl. Jako wicewojewoda i przez 3 lata (1995-1997) wojewoda przemyski z ramienia PSL był uczestnikiem sporu o Karmel.

Bałdowski Tadeusz (1919-2007), farmaceuta, społecznik, członek przemyskiego KIK-u, radny trzech kadencji, honorowy obywatel Przemyśla, współtwórca aptek darmowych leków.

Bar Józef, ur. w 1949 r. w Kosinie, ksiądz przemyski; zatrudniony w Kurii łacińskiej jako kanclerz, oficjał Sądu Metropolitalnego i wikariusz biskupi ds. zakonnych. Lojalny współpracownik bpa Tokarczuka i abpa Michalika; od 2012 jest Prałatem Jego Świątobliwości.

Bartel Kazimierz (1882-1941), lwowianin, polityk, profesor i rektor Politechniki Lwowskiej, poseł na Sejm, premier pięciu rządów, zamordowany przez Niemców we Lwowie.

Barthel szef delegatury rządu ds. konkordatu.

Bartmiński Jan ur. 1950 r. w Przemyślu, ekonomista i samorządowiec. Działacz opozycji, ostatni wicewojewoda przemyski; w latach 1990-1994 przewodniczący sejmiku samorządowego województwa przemyskiego. Radny kilku kadencji i przewodniczący Rady Miasta; krytyczny wobec działań „obrońców" Karmelu.

Bartmiński Stanisław ur. 30 XI 1936 r. w Przemyślu, ksiądz przemyski. W latach 1970-2008 proboszcz parafii św. Marcina w Krasiczynie. Zaangażowany w liczne akcje społeczne, zwłaszcza lokalne: rekolekcje kolonie dla młodzieży z kraju i zagranicy, współorganizował sympozja (np. w Przemyślu z okazji 1000-lecia chrztu Rusi-Ukrainy „wspólne polsko-ukraińskie kolędowanie"). Od 1989 r. redaktor „Wieści Krasiczyńskich", konsultant serialu „Plebania". Za odnowienie cmentarza żydowskiego w 2001 otrzymał „dyplom uznania za zasługi dla ochrony dziedzictwa kultury żydowskiej w Polsce", a za działalność na rzecz pojednania polsko-ukraińskiego nominację do „Nagrody Pojednania".

Berestecki Andrzej ur. 6 VI 1963, społecznik, przemyski działacz na rzecz niepełnosprawnych, prezes Polskiego Towarzystwa Walki z Kalectwem, od 2007 dyrektor Specjalnego Ośrodka Szkolno-Wychowawczego nr 1 w Przemyślu.

Bodnar Włodzimierz przemyski lekarz, aktywny społecznie, niezwiązany z żadną opcją narodowościową czy polityczną.

Błaszkiewicz Tadeusz (1916-1993), przemyski biskup pomocniczy. Kształcił się u jezuitów w Chyrowie, we wrześniu 1939 r. walczył m.in. pod Birczą. Od 1952 był wychowawcą i wykładowcą w przemyskim WSD, długoletni pracow-

nik Kurii. Jako biskup od 6 VI 1970 w ciągu 18 lat dał się poznać jako bardzo wymagający, skromny, ubogi i niezrównany kaznodzieja.

Burczyk Marian (1933-1998), ksiądz przemyski. Po studiach na KUL związany z Przemyślem, blisko zaprzyjaźniony z bpem Stefanem Moskwą. Wrażliwy i emocjonalny, jako proboszcz katedry i dziekan bolał z powodu sporu, próbował mediować, ale był bezradny.

Casaroli Agostino kardynał (1914-1998), Włoch, od 1961 r. w Watykanie odpowiedzialny za politykę wobec państw bloku komunistycznego. W roku 1974 gościł w Warszawie. W 1979 r. został sekretarzem stanu, potem wicedziekanem kolegium kardynalskiego.

Czenczek Stanisław ur. 22 X 1940 r. w Wesołej koło Dynowa, ksiądz przemyski. Po studiach w KUL od lipca 1968 r. związany z Przemyślem jako kapelan Sióstr Benedyktynek, wikariusz. Pracownik w Sądzie Biskupim, później Metropolitalnym, moderator Ruchu Światło-Życie. Aktywny w Krucjacie Wyzwolenia Człowieka (prowadził ponad 250 rekolekcji), oraz „Oazach Rodzin". Żył jakby obok tego sporu.

Dachnowicz Małgorzata, prawicowa działaczka samorządowa, b. współpracownica A. Zapałowskiego, prezes Wspólnoty Samorządowej Doliny Sanu współwydawca m.in. pisma „Misiek", publikującego nt. Karmelu.

Dobrzański Jan, prawnik przemyski; reprezentował miasto w sprawach majątkowych po wprowadzeniu konkordatu w 1925 r.

Fenczak August (1943-2014) przemyski historyk, autor wielu rozpraw dotyczących historii Przemyśla i regionu, Rusi Halickiej czy relacji pomiędzy obrządkami, pracownik PWIN.

Felczyńscy – rodzina ludwisarzy. Firmę założył w roku 1808 Michał Felczyński w Kałuszu k. Lwowa. W roku 1912 powstała filia w Przemyślu, istniejąca do dziś, chociaż podzielona. Szacuje się, że odlewnie w Kałuszu i Przemyślu wykonały ponad 10 tysięcy dzwonów.

Gamboa Alojzy Aróstegui ur. 21 I 1939 r. w Hiszpanii, ksiądz, generał karmelitów. W zakonie od 15 lipca 1956 r. W latach 1990 i 1991 był w Polsce w związku z 400-leciem obecności karmelitów w naszym kraju. Jego narodowość wzburzyła wielu „obrońców", gdy podjął decyzję przychylną obrządkowi greckokatolickiemu w sprawie katedry.

Garwona Marian ur. w 1962 r. „obrońca" Karmelu, społecznik, kierowca; założyciel i przewodniczący regionalny Związku Zawodowego Kontra, organizacji powstałej na Śląsku w 1992 r.

Gębarowicz Bogusław inżynier architekt, opiekun i twórca cmentarzy wojskowych i cywilnych, współbudowniczy pomnika Orląt Przemyskich, od roku 1962 działacz Towarzystwa Przyjaciół Przemyśla i Regionu, członek jego zarządu w I, II i III kadencji, w latach 1974-1984 jego prezes. Bardzo zasłużony dla miasta.

Głódź Sławoj Leszek, ur. 13 VIII 1945 r. na Białostocczyźnie, w latach 1991-2004 biskup Wojska Polskiego, od 2008 arcybiskup metropolita gdański; związany z Radiem Maryja jako jego kościelny opiekun.

Hawajski Jan przemyski architekt projektant; wraz z żoną Barbarą, konserwatorką zabytków, byli aktywni społecznie, chociaż niezaangażowani w konflikt karmelitański.

Hayder Anna z domu Ochalik, ur. 18 IX 1943 r. w Przemyślu, rzeczniczka Komitetu Obrońców Karmelu, studia na Politechnice Krakowskiej. Od dziecka związana z Karmelem, gdzie w chórze śpiewał jej ojciec Stanisław. Działaczka KIK, mąż był wieloletnim jego prezesem. W 1990 r. została radną w Przemyślu (I kadencji z ramienia KIK-u, w III z AWS). Do „Społecznego Komitetu Obrony Polskiego Kościoła OO Karmelitów w Przemyślu" trafiła przez kierowniczkę chóru „Niebiescy", p. Marię Podolską. Do końca pozostała przekonana o słuszności protestu, czemu daje wyraz w parafialnej gazetce „Na Karmel".

Hryńkiw Olga przemyska dziennikarka, pisząca – z sympatią – na tematy ukraińskie.

Juszczak Włodzimierz ur. 19 VII 1957 r. w Legnicy, biskup greckokatolicki. Wyświęcony 28 V 1983 w zakonie ojców Bazylianów, od 1994 roku protoihumen (prowincjał) bazylianów zamieszkał w Warszawie. Bardzo zabiegał o odzyskanie i rewitalizację przemyskiego klasztoru. Od 24 IV 1999 r. biskup Eparchii Wrocławsko-Gdańskiej Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego.

Kamiński Marek ur. 22 II 1952 w Przemyślu, pracował w drukarni, w Spółdzielni Inwalidów Praca, od września 1980 aktywny w „Solidarności", delegat na I Walne Zebranie Delegatów Regionu Południowo-Wschodniego, członek Zarządu Regionu, organizator podziemnych drukarni. Aresztowany w 1985. Jako przewodniczący „S" udostępnił „Komitetowi Obrony Karmelu" biuro Solidarności przy ul. Szopena, a 22 II 1991 r. podpisał uchwałę nr 4, w której „Zarząd Regionu NSZZ „Solidarność" zbulwersowany decyzjami podjętymi w sprawie klasztoru i kościoła O.O. Karmelitów w liście do Nuncjusza Apostolskiego grozi strajkami głodowymi na terenie kościołów".

Kaszuba Ludwik radny przemyski kilku kadencji z rekomendacji SLD, wiceprezydent miasta, wcześniej dyrektor Geokartu.

Kern Andrzej Piotr (1937-2007) polityk, wicemarszałek Sejmu I kadencji, adwokat, działacz opozycji w PRL. Pochodził z Łęczycy, bronił znanych działaczy „Solidarności" w procesach politycznych, współzałożyciel Porozumienia Centrum, działacz ZChN, odznaczony pośmiertnie Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski.

Kiwior Wiesław karmelita, dr hab. prof. UKSW, postulator w procesach beatyfikacyjnych karmelitów, sygnatariusz umowy o przekazaniu Katedry.

Kochan Eugeniusz – działacz ukraiński starszego pokolenia**,** prezes Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego

Kociubiński Mieczysław (1910-1996) ksiądz przemyski. Był rektorem kościoła św. Ducha w Jarosławiu, w czasach sporuo Karmel był dyrektorem Archiwum Diecezjalnego w Przemyślu.

Kozioł Paweł apolityczny konserwator zabytków, były dyrektor Przemyskiej Biblioteki Publicznej; pochodził z Jarosławia**.**

Krasicki Eugeniusz (1912-1995) potomek fundatora klasztoru karmelitów, sympatyk „obrońców". Pochowany w Złotowie.

Krasicki Marcin herbu Rogala (1574-1631) budowniczy i właściciel Zamku w Krasiczynie – wojewoda podolski, starosta przemyski, bolimowski, lubomelski, fundator kościoła parafialnego w Krasiczynie, rozpoczął odbudowę zamku Kazimierzowskiego, fundator kościoła Karmelitów Bosych w Przemyślu, w którym jest pochowany.

Krasicki Marcin hr. z Siecina ur. 10 X 1932 r. w Bachórcu, z rodziny fundatora klasztoru; żołnierz Podziemnych Sił Zbrojnych, aktywny w NSZZ „Solidarność". Obaj z krewnym Eugeniuszem sympatyzowali z „obrońcami". Zmarł 2 kwietnia 2014 r. w Nowym Targu, pochowany w Krakowie.

Krzywiński Stanisław ur. 19 XI 1931 r. w Gliniku Górnym, ksiądz przemyski, pracownik kurialny. Po studiach na KUL pracował w kurii przemyskiej m.in. jako kierownik wydziału duszpasterskiego. Odegrał znaczącą rolę w sporze o Karmel, ale niechętnie wraca do wydarzeń, zasłaniając się niepamięcią. Członek Diecezjalnej Rady Kultury przy biskupie Tokarczuku i jego prawa ręka. Współdomownik i współuczestnik stołu z księżmi Majchrem, Czenczkiem i Żołnierczykiem. W roku 1998 r. przeszedł na emeryturę.

Kuchciński Marek ur. w Przemyślu w 1955 r., dziennikarz, polityk prawicowy, początkowo związany z subkulturą hipisów, od 1981 w NSZZ „Solidarność" RI. Działał także w Ogólnopolskim Komitecie Oporu Rolników. W latach 1994-1999 był radnym, a w latach 1999–2001 wicewojewodą podkarpackim. Od 1990 do 1999 w Porozumieniu Centrum, od 2001 w PiS-ie, poseł na Sejm IV, V, VI, VII i VIII kadencji. Na pierwszym posiedzeniu Sejmu VIII kadencji, 12 XI 2015 r., został wybrany na marszałka Sejmu.

Kuchciński Zbigniew ojciec Marka, przemyski architekt i działacz społeczny.

Lewosiuk Jerzy ur. 6 VI 1959 r. w Szczecinie, mieszka w Przemyślu; architekt; w swej pracowni projektowej wykonuje prace na rzecz wspólnoty ukraińskiej, m.in. wykonał projekt ukraińskiej katedry.

Lubacziwski Myrosław Iwan (1914-2000) wyświęcony 21 IX 1938, od 7 IX 1984 r. arcybiskup większy Lwowa obrządku bizantyjsko-ukraińskiego, następca kard. Josyfa Slipyja (który z przyczyn politycznych rezydował w Rzymie), od 25 V 1985 r. kardynał. Studiował m.in. w Innsbrucku i w Rzymie, po wojnie pracował w Stanach Zjednoczonych. Autor i tłumacz wielu książek. Pochowany we Lwowie.

Lubiniecki Roman przemyślanin, prawnik, radca prawny; startował bez powodzenia w wyborach do Sejmu w 1992 roku, reprezentował stronę ukraińską przed Komisją Majątkową. Mieszka w Krakowie, członek Związku Ukraińców i Fundacji im. św. Włodzimierza Chrzciciela Rusi Kijowskiej.

Łamasz Ryszard kierownik biura Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu, w którym pracuje od 1991 r.

Łuszczyszyn Zbigniew ur. w 1945 r. przemyski działacz, m.in. w Fundacji im. Edmunda Bojanowskiego „Auxilium", współzałożyciel i pierwszy prezes przemyskiego KIK-u, radny przemyski.

Majcher Zdzisław (1929-2012) ksiądz, kanclerz Kuriido 1992 r. Po studiach na KUL był notariuszem Kurii Biskupiej, kapelanem biskupa Bardy, prałatem, pracownikiem i oficjałem Sądu Metropolitalnego. Jako kanclerz wypowiadał się publicznie na temat sporu, prezentując oficjalne stanowisko Kurii. Prywatnie był bardzo wyważony i koncyliacyjny.

Majkowicz Teodor (1932-1998), ur. się w Rzepedzi (gmina Komańcza). Wyświęcony 24 VI 1956 r. w Olsztynie jako pierwszy po II wojnie światowej w Polsce ksiądz obrządku greckokatolickiego. Od 1967 r. w Przemyślu, pełnił kolejno wiele funkcji: w 1991 r. był wikariuszem generalnym greckokatolickiej eparchii przemyskiej i kanclerzem Kurii. W okresie sporu proboszcz i dziekan greckokatolicki w Przemyślu, potem od l VI 1996 r. biskup ordynariusz nowo utworzonej eparchii wrocławsko-gdańskiej obrządku gr-kat. Uczestnik sporu o bardzo wyważonych poglądach.

Malec dyrektor drukarni.

Mieczysław Malec, adwokat emerytowany, prezes Fredreum.

Martyniak Jan bp. od 31 maja 1996 r. metropolita przemysko-warszawski, ordynariusz archieparchii przemysko-warszawskiej obrządku greckokatolickiego. Urodził się 20 VI 1939 r. w Spasie k. Starego Sambora. Podczas studiów w Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie poznał ks. Józefa Michalika. 22 XII 1981 r. został wikariuszem generalnym wiernych obrządku gr. kat.; a 16 I 1991 r. ordynariuszem reaktywowanej po 45 latach diecezji przemyskiej obrządku greckokatolickiego. 31 V 1996 r. został arcybiskupem i metropolitą nowo utworzonej greckokatolickiej metropolii przemysko-warszawskiej. Z powodu sprzeciwu „obrońców" Karmelu jego ingres 17 sierpnia 1996 r.[42] odbył się do łacińskiej archikatedry św. Jana Chrzciciela w Przemyślu

Matusiewicz Andrzej ur. w Krośnie 22 VI 1952 r. prawnik i działacz prawicowy, w 1989 roku członek założyciel przemyskiego Komitetu Obywatelskiego. Jako prawnik reprezentował Kurię Biskupią, w procesach karnych bronił represjonowanych członków „S". Przewodniczący sejmiku podkarpackiego (2006-2010), Senator VII kadencji (2011-2015), Poseł na Sejm VIII kadencji (od 2015).

Mazur Andrzej przemyślanin, członek chóru karmelitańskiego „Błękitni" niezaangażowany w tym sporze.

Michalik Józef ur. 20 IV 1941, arcybiskup metropolita przemyski, o poglądach prawicowych; przez dwie kadencje przewodniczący KEP; biskupem został w 1986, arcybiskupem w 1993. Pełnił wiele funkcji w dykasteriach watykańskich i w EP. Wiceprzewodniczący Rady Konferencji Biskupów Europy (CCEE). Swoją postawą od początku wygaszał ten konflikt.

[42] http://episkopat.pl/diecezje/dane_diecezji/43.1,diecezja.html

Maccise Kamil (1937 - 2012) pierwszy nie-europejski (był Meksykaninem) generał zakonu karmelitów w latach 1991-2003. W roku 1999 wizytował zakon w Polsce.

Mokry Włodzimierz ur. 1949 r. ukraiński filolog, polityk, wykładowca Uniwersytetu Jagiellońskiego, twórca Fundacji św. Włodzimierza, poseł na Sejm X kadencji. Bardzo wyważony autor i koncyliacyjny działacz.

Moskwa Stefan (1935-2004) biskup pomocniczy przemyski; po studiach na KUL był związany z Przemyślem, jako prefekt, wicerektor i rektor Wyższego Seminarium Duchownego; od 1983 r. biskup pomocniczy. Pełnił też liczne funkcje w Konferencji Episkopatu Polski. W 1993 r. pozbawiony przez abpa Tokarczuka urzędów kurialnych m.in. w wyniku sporu wokół Karmelu, a szczególnie z powodu udziału we Mszy odprawianej przez bpa Głódzia.

Musiał Jan ur. w 1948 w Częstochowie; polityk, nauczyciel akademicki, senator I i II kadencji. Od 1980 aktywny w „Solidarności", był działaczem religijnym darzonym zaufaniem przez bpa Tokarczuka, pełnił funkcję sekretarza Diecezjalnej Rady Kultury. W latach 1989-1992 był pierwszym demokratycznym wojewodą przemyskim. W l. 1994-1997 był prezesem przemyskiego KIK i redaktorem „Zeszytów Akcji Katolickiej Archidiecezji Przemyskiej". W 2001 został kanclerzem Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Przemyślu. W 2006 obronił doktorat.

Napolski Mieczysław ur. w roku 1947, prezydent Przemyśla z rekomendacji KO, współzałożyciel Fundacji „Auxilium".

Obler Jerzy przemyski notariusz, prowadził w owym czasie wiele spraw związanych z przekazywaniem własności przez Komisję Majątkową.

Ochalik Piotr Antoni ojciec Anny Hayder, z rzemieślniczej, znanej w Przemyślu rodziny; śpiewał w karmelitańskim chórze „Błękitni" i współpracował z karmelitami; jego córki Maria i Urszula śpiewają w chórze „Magnificat".

Olczyk Mirosław (1925-2010) łódzki prawnik, obrońca, urodził się w Piotrkowie. Członek Izby Adwokackiej w Łodzi od 1951 roku. Pierwszy dziekan Okręgowej Rady Adwokackiej w Łodzi.

Onyszkiewicz Janusz ur. we Lwowie 1937, polityk, matematyk, alpinista, był posłem z ziemi przemyskiej na Sejm I, II i III kadencji. Dwa razy był ministrem obrony narodowej. Od 2004 do 2009 jako europoseł był wiceprzewodniczącym Parlamentu Europejskiego, a od 2007 wiceprzewodniczącym Komisji Spraw Zagranicznych PE.

Pajtasz Włodzimierz (1927-2015), wieloletni niewidomy kantor i dyrygent ukraińskiego chóru katedralnego; jako kleryk był więźniem obozu w Jaworznie; aktywny działacz ukraiński o wyważonych poglądach.

Pisz Włodzimierz inżynier-architekt, członek Towarzystwa Upiększania Miasta w latach 1957-1974 i Towarzystwa Przyjaciół Przemyśla i Regionu w latach 1974-2003. Aktywny od początku w „Solidarności", sympatyk wspierający „obrońców" Karmelu.

Podolska Maria – „pani Maryla" (1914-1997), założycielka i kierowniczka Chóru Karmelitańskiego do początku lat 90.

Poggi Luigi kardynał (1917-2010). Od 1945 r. pracował w watykańskim Sekretariacie Stanu. Od sierpnia 1973 był wysłannikiem z nadzwyczajnymi pełnomocnictwami do przywrócenia relacji z Polską, Węgrami, Czechosłowacją, Rumunią i Bułgarią, a od lutego 1975 r. do stałych kontaktów roboczych z Polską.

Radoń Aleksander ur. 24 XII 1935 r. w Tarnowcu, pierwszy proboszcz w Przemyślu Kazanowie. Wraz z kilkoma kapłanami tworzył komisję szukającą rozwiązania konfliktu karmelitańskiego, wobec którego był zdystansowany.

Radymski Józef drukarz, właściciel drukarni „SAN SET'', najpierw w Przemyślu, potem w Ostrowie. Zatrudniał niektórych pracowników b. drukarni „Spółdzielni Inwalidów Praca".

Rejt Jerzy, działacz ukraiński, w 1991 r. jako przewodniczący Związku Ukraińców utworzył „Wyborczy Blok Mniejszości". Wystawił on 60 kandydatów, ale nie wprowadził do Sejmu ani jednego posła. Dziś członek Rady Głównej Związku Ukraińców.

Sarzyńska Marta i Stanisław związani z Karmelem; **Marta** – autorka wielu artykułów w piśmie parafialnym „Na Karmel", pracuje w Urzędzie Miejskim, **Stanisław** – budowlaniec, prezes Stowarzyszenia Polskich Termopil i Kresów w Przemyślu, działacz i prezes KIK.

Sykała Joanna (Joasia), szefowa Akcji Katolickiej przy kościele karmelitów. Zmarła 2015 r.

Skręta Bogusław ur. w 1958 r., prawnik, współprzewodniczący – ze strony rządowej – Komisji Majątkowej (zastępca dyrektora Departamentu Wyznań MSWiA).

Sodano Angelo włoski kardynał, ur. w 1927 r.; sekretarz stanu Stolicy Apostolskiej, stał na czele Papieskiej Komisji ds. Rosji. Wielokrotnie reprezentował papieża w Polsce. Nagrodzony Krzyżem Wielkim Orderu Zasługi Rzeczypospolitej Polskiej (2006), w 2003 został doktorem honoris causa Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego. Pośredniczył w rozmowach na temat przekazania grekokatolikom kościoła karmelitów.

Solka Jan radny Przemyśla (1935-2007) zaangażowany w „Solidarności", jeden z założycieli KIK-u i jego długoletni wiceprezes, współzałożyciel chóru „Magnificat". Od 1994 radny przemyski II i III Kadencji.

Sroka Józef (1938-2004) ksiądz przemyski, liturgista. Po studiach m.in. na Gregorianum był kanonikiem gremialnym Przemyskiej Kapituły Metropolitalnej i pracownikiem Sądu Metropolitalnego w Przemyślu, towarzyszył bpowi Tokarczukowi w podróżach zagranicznych. Członek Komisji szukającej rozwiązania konfliktu. Był zdystansowany, ale reprezentował stanowisko biskupa Tokarczuka.

Stabiszewski Jerzy (1935-1994) lekarz, działacz ukraiński, Przemyślanin; po studiach na WAM w Warszawie, od 1965 pracował w przemyskich szpitalach.

Od 1980 w „Solidarności ”; internowany, działał w podziemiu, zaangażowany w pomoc medyczną represjonowanym. W 1989 współzałożyciel Komitetu Obywatelskiego w Przemyślu, 1990-1994 radny Miasta Przemyśl z listy KO. Inicjator reaktywowania szkoły z wykładowym językiem ukraińskim, prezes Oddziału Woj. Związku Ukraińców w Polsce. Bardzo wyważony w słowie i postępowaniu, koncyliacyjny.

Stępień Stanisław przemyski historyk, założyciel Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego, będącego platformą kontaktów polsko-ukraińskich w dziedzinie naukowej. Od 2003 wykładowca w Państwowej Wyższej Szkole Zawodowej (obecnie: Wschodnioeuropejskiej) w Przemyślu, autor ponad 120 publikacji głównie z problematyki ukraińskiej. Członek wielu towarzystw i organizacji społecznych, Krytyczny obserwator i dokumentalista wydarzeń związanych ze sporem o Karmel.

Suchocka Hanna ur. w 1946 r., w latach 1992–1993 premier, potem minister sprawiedliwości i prokurator generalny, a w latach 2001–2013 ambasador Rzeczypospolitej Polskiej przy Stolicy Apostolskiej, Posłanka na Sejm kontraktowy oraz na Sejm I, II i III kadencji. Dama Orderu Orła Białego.

Sydor Mirosław emeryt; urodził się w woj. olsztyńskim, skąd przybył do Przemyśla w 1983 r. Właściciel Przedsiębiorstwa Turystyczno-Transportowego „Chortycia”, jeden z najbardziej aktywnych i radykalnych działaczy ukraińskich w Przemyślu.

Sydor Jarosław, brat Mirosława, był w Przemyślu przewodniczącym Związku Ukraińców.

Szaniawski Tadeusz salezjanin, proboszcz w Przemyślu w latach 1985 1991, członek Komisji szukającej rozwiązania konfliktu.

Taborski Bolesław (1917-2004) przemyski biskup pomocniczy w latach 1963–1993. Pochodził z Jarosławia, był notariuszem kurii biskupiej i oficjałem (1960–1972) w sądzie biskupim, wykładowcą liturgiki i prawa kanonicznego w Wyższym Seminarium Duchownym w Przemyślu. Lubił pokpiwać z innych, czym zrażał niektórych. Uczestnik III i IV sesji Soboru Watykańskiego II. Podobnie jak biskup Moskwa odsunięty od funkcji kurialnych w wyniku sporu wokół Karmelu, a szczególnie z powodu udziału we Mszy odprawianej przez bpa Głódzia.

Tokarczuk Ignacy (1918-2012), biskup, a od 1989 arcybiskup przemyski, główny bohater sporu o Karmel. Urodził się w Łubiankach Wyższych koło Zbaraża. Wyświęcony we Lwowie 21 VI 1942, pracował jako wikariusz. Gdy w 1944 UPA wydała na niego wyrok śmierci - co z pewnością wywarło wpływ na jego późniejsze poglądy - zbiegł do Lwowa. W listopadzie 1945 został wikariuszem w Katowicach. Na KUL-u uzyskał doktorat i został adiunktem. Jako biskup był bezkompromisowy i apodyktyczny, ma jednak ogromne zasługi dla diecezji: rozbudował seminarium, ustanowił 220 parafii, przyczynił się do budowy (często nielegalnie) 430 świątyń. W kazaniach występował przeciwko programowej ate-

izacji społeczeństwa, walce z religią i nietolerancją władz wobec wierzących. Publicznie domagał się zwolnienia internowanych i rozpoczęcia dialogu z narodem. 2 VI 1991 Jan Paweł II ustanowił go arcybiskupem, a 25 III 1992 metropolitą nowej metropolii przemyskiej. Był członkiem Rady Głównej Episkopatu Polski i kilku Komisji. Otrzymał wiele odznaczeń, nagród i tytułów, był obywatelem honorowym kilku miast. Od 1995 honorowy członek „Solidarności", od 1996 – Związku Sybiraków. 17 IV 1993 Jan Paweł II przyjął jego rezygnację z pełnionego urzędu, ale arcybiskup pozostał czynny duszpastersko. Pochowany w podziemiach Archikatedry w Przemyślu.

Walczak Kazimierz (1947-2006) prawicowy działacz społeczny, doktor nauk ekonomicznych. W 1989 uczestnik kampanii wyborczej KO, uczestnik akcji plakatowych.

Wanat Benignus (1934-2013) prowincjał oo. karmelitów w Polsce; podpisał „Umowę". Urodził się we Frydrychowicach koło Wadowic. Po studiach na KUL-u był przełożonym w wielu domach zakonnych oraz prowincjałem.

Zając Leszek (1942-1996) inżynier budownictwa drogowego, był aktywnym ratownikiem Grupy Bieszczadzkiej GOPR, potem długoletnim dyrektorem w Budownictwie Drogowym, radnym i wiceprzewodniczącym przemyskiej Rady Miasta, jeden z ok. tysiąca sygnatariuszy protestu skierowanego do papieża w obronie karmelitów.

Zapałowski Andrzej ur. 6 XI 1966 w Wałbrzychu, działacz prawicowy aktywny w wielu partiach. Były prezes oddziału przemyskiego Polskiego Towarzystwa Historycznego w latach 2009-2012, członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu, wykładowca Uniwersytetu Rzeszowskiego i Wyższej Szkoły Prawa i Administracji w Przemyślu.

Zarych Stanisław (1922-2015), ksiądz, działacz trzeźwościowy, proboszcz i dziekan przemyski w okresie konfliktu o Karmel. Po święceniach w 1949 r. i studiach na KUL-u. związany z Przemyślem jako prefekt, dyrektor administracyjny i profesor w Seminarium Duchownym. Sekretarz biskupa Ignacego Tokarczuka, od 1981 r. proboszcz parafii Świętej Trójcy, archiprezbiter i dziekan. Z tej racji przewodził komisji szukającej rozwiązania konfliktu.

Żołnierczyk Bronisław ur. 21 III 1940 r., ksiądz przemyski; po studiach na KUL pracował w Przemyślu jako wychowawca i wykładowca w WSD oraz w Kurii jako dyrektor diecezjalnego Caritas. Mieszkał w Domu Kapitulnym, z tego względu dość dobrze znał genezę konfliktu.

Żółkiewicz Stanisław ur. 19 X 1935 r. w Pnikucie, w 1957 r. repatriowany do Polski. Absolwent Politechniki Śląskiej w Gliwicach (1970). Od września 1980 r. związany z „Solidarnością" w latach 1988-1989 doradca TZR Regionu Południowo-Wschodniego. W 1990 wicewojewoda przemyski. Przewodniczący „Społecznego Komitetu Obrony Polskiego Kościoła oo. Karmelitów Bosych w Przemyślu"; od 1992 r. na rencie, od 1995 na emeryturze. W latach 1993-1995 współzałożyciel kilku organizacji prawicowo-patriotycznych: Polskiego

Stronnictwa Kresowego, Stowarzyszenia Obrońców Pamięci Orląt Przemyskich, działacz na rzecz upamiętniania Polaków pomordowanych na Wschodzie przez NKWD i ofiar mordów OUN-UPA, w 2003 inicjator budowy Pomnika Ofiar UPA w Przemyślu. Postać kontrowersyjna, wzbudzająca skrajne emocje, przez niektórych, w tym abpa Tokarczuka w końcowej fazie sporu, zbyt skrajnie oceniana.

Karmelici przemyscy:

Chmiest Atanazy Roman (1930-2011), przeżył 60 lat w zakonie, 51 lat kapłaństwa, 8 lat pracował w Przemyślu, tu pochowany.

Woźnicki Bogusław były więzień Oświęcimia i kolega obozowy Józefa Cyrankiewicza, co umiał wykorzystać dla dobra Karmelu. Ciekawostka: wspominał, że w obozie Cyrankiewicz przemycał chleb i komunikanty do odprawiania Mszy. W 1958 r. przybył do Przemyśla zamieszkał w zakrystii kościoła karmelitów i rozpoczął starania o zwrot kilku pomieszczeń, Przywrócił dawny wygląd świątyni i klasztoru.

Gut Andrzej ksiądz podpułkownik, przeor klasztoru karmelitów w Przemyślu od 1991 r. (po usunięciu przez abpa Tokarczuka wcześniejszych ojców); kapelan wojskowy w Przemyślu. Jako przeor na bazie b. „obrońców" powołał w 1992 r. „Fundację im. Marcina z Siecina hr. Krasickiego", która zakończyła działalność w 2002 r. Przy klasztorze gromadził „rodziny katyńskie", „Sybiraków". Otrzymał tytuł „Przemyślanina Roku 2008". 1 grudnia 2008 r. objął duszpasterstwo Straży Granicznej w Nowym Sączu. W 2015 r. wrócił do klasztoru w Kluszkowcach.

Marchewka Julian przeor przemyski przed o. Damianem Wacławikiem.

Michalski Tomasz jeden z karmelitów przemyskich w okresie sporu.

Stokłosa Ambroży karmelita-senior, rówieśnik papieża; zmarł 27 XI 2008 r. we Wrocławiu.

Wacławik (Stefan) Damian ur. w 1957 roku w Osinach, diec. katowicka; przełożony klasztoru karmelitów w okresie sporu. W 1994 wyjechał do Argentyny, obecnie pełni funkcję proboszcza w jednej z wiedeńskich parafii.

oprac. ks. Stanisław Bartmiński

Rozmowy z obserwatorami, uczestnikami i świadkami historii

1. „Środowisko przemyskie było podzielone": Rozmowa ze **Stanisławem Bajdą**
2. Zdaniem prawnika: Rozmowa z **Andrzejem Matusiewiczem**
3. „Problem z karmelitami": Rozmowa z abpem **Ignacym Tokarczukiem,** metropolitą obrządku łacińskiego
4. „Z prawa biskup musi mieć swoją katedrę": Rozmowa z bpem **Janem Martyniakiem**, metropolitą obrządku greckokatolickiego
5. „Nie ma się czego wstydzić, to była sprawa jasna": Rozmowa z księdzem **Zdzisławem Majchrem**, kanclerzem Kurii

6. „To jest problem bardzo delikatny": Rozmowa z ks. **Stanisławem Krzywińskim**, ekonomem przemyskiej Kapituły Metropolitalnej
7. „Działali tak, żeby skłócić Polaków i Ukraińców": Rozmowa z ks. **Bronisławem Żołnierczykiem**, dyrektorem „Caritas"
8. „Zrozumiałem, że chodzi o jakąś chyba prowokację": Rozmowa z ks. **Stanisławem Czenczkiem**
9. „Chodziło o to, żeby ten kościół obronić": Rozmowa z ks. **Aleksandrem Radoniem**
10. „My i tak tego Karmelu nie damy!": Rozmowa z **Anną Hayder**, „obrończynią" Karmelu
11. „Katedra powinna być przekazana grekokatolikom": Rozmowa z **Mirosławem Sydorem**
12. „Ci ludzie sprzeciwili się woli samego papieża": rozmowa z **Romaną Zołotnyk**
13. „Oklaskami wyraziliśmy nasze poparcie": Rozmowa z **Jerzym Lewosiukiem**
14. „Budować na starym placu pocerkiewnym": Rozmowa ze **Stanisławem Stępniem**

* * *

1. „Środowisko przemyskie było podzielone" – rozmowa ze **Stanisławem Bajdą**, dyrektorem biura poselsko-senatorskiego PSL w Przemyślu (1991), wicewojewodą (1994-1995) i wojewodą przemyskim z ramienia PSL (1995-1997).

[Nagrał 15 listopada 2011 r. ks. Stanisław Bartmiński; w AE UMCS taśma AHM /TN 1763/1; transkrypcja nagrania: dr Beata Żywicka]

[SB] Byłem wtedy w 1991 r. dyrektorem biura poselsko-senatorskiego PSL-u w Przemyślu. Bezpośrednio ani PSL, ani ja osobiście nie byliśmy zaangażowani w tę trudną kwestię. Ale jak wszyscy, którzy uczestniczyli w życiu publicznym, interesowałem się także tym. Rzecz rozgrywała się głównie pomiędzy Obrońcami, Komitetem, który bardzo radykalnie zaprotestował przeciw decyzji abpa Ignacego Tokarczuka, a środowiskiem Przemyśla, które było podzielone w tej sprawie. Z tym, że większość opinii publicznej, chociaż nikt nie robił badań naukowych, ale z tego co dało się słyszeć na ulicy, w niektórych artykułach prasowych także, większość opinii publicznej przyznawała rację okupującym kościół. Gdyby było inaczej, sprawa nie uzyskałaby aż tak radykalnego finału.

Jeśli chodzi o szczegóły, to one nie ujrzały światła dziennego. Trzeba by w tej sprawie pytać ludzi, którzy bezpośrednio uczestniczyli w całej tej akcji. Później, kiedy decyzją papieża Kościół bizantyjsko-ukraiński otrzymał na swoje potrzeby kościół pojezuicki, przemyski garnizonowy, pojawiła się sprawa odbudowy, zdjęcia kopuły i głębokiej renowacji. Wówczas w sprawę zaangażował się już

i wojewódzki konserwator zabytków, ale także i naczelny konserwator kraju. Szczegółów już dobrze nie pamiętam.

[Ks.SB] *Kozioł się nazywał?*

[SB] Tak. Myślę, że było duże zrozumienie ówczesnych władz konserwatorskich, ale także i państwowych, żeby głośny problem przemyski rozwiązać i załatwić pozytywnie dla obu stron, tzn. dla strony ukraińskiej, gdzie poszły znaczne środki na pomoc, także materialną, i na potrzeby odbudowy kościoła karmelitów.

Sprawy potoczyły się szybko, sprowadzono odpowiednią ekipę, były pewne problemy związane z dokumentacją, która nie uwzględniła zapewne wszystkich uwarunkowań konserwatorskich, ponieważ niektórzy konserwatorzy i specjaliści od ochrony zabytków upierali się, żeby pozostawić kopułę. Pisano na ten temat w prasie centralnej, także w prasie krajowej. I tutaj środowiska naukowe związane z ochroną zabytków były podzielone. Jednak stanowisko Komitetu, który okupował wcześniej jeszcze tę świątynię przeważyło w sprawie. Oni zdecydowanie optowali za przywróceniem pierwotnego, wcześniejszego kształtu tego kościoła i tak też się stało.

2. Zdaniem prawnika – rozmowa z **Andrzejem Matusiewiczem**, adwokatem, członkiem Rady Miejskiej Przemyśla w latach dziewięćdziesiątych XX w., senatorem RP w 2011 r.

[Rozmawiał 21 stycznia 2012 r. i nagrał ks. Stanisław Bartmiński; w AE UMCS taśma AHM/TN UMCS 1763/ 8; transkrypcja tekstu: Wanda Sus.]

[AM] Byłem członkiem założycielem przemyskiego Komitetu Obywatelskiego, który powstał 17 kwietnia 1989 r. i aktywnie promował kandydatów „Solidarności". 26 maja 1990 r. zostałem wybrany do Rady Miasta, a 5. czerwca zostałem Przewodniczącym Rady Miasta i delegatem do Sejmiku Województwa Przemyskiego z prezydentem miasta Mieczysławem Napolskim i Janem Bartmińskim, który został przewodniczącym Sejmiku.

Bardzo cieszyliśmy się, że Przemyśl będzie gościł papieża Jana Pawła II. Przez cały ten okres były przygotowania do wizyty. W roku 1991 powstał konflikt na tle korzystania z kościoła Karmelitów Bosych. Przypomnę, że – według mojej wiedzy – kościół Karmelitów Bosych powstał z fundacji Marcina Krasickiego. To był rok 1630-1631, i w latach „kasaty józefińskiej" i później jeszcze, za cesarzowej Marii Teresy, i w zasadzie ona podjęła taką decyzję. Według „kasaty józefińskiej" to klasztory w Przemyślu: dominikanek, dominikanów, bonifratrów, jezuitów zostały skasowane, i w tym czasie, w drugiej połowie XVIII w. grekokatolicy w Przemyślu podjęli inicjatywę budowy swojej katedry grekokatolickiej i rozpoczęli od budowy wieży przy obecnej ul. Władycze. Zgromadzili materiały budowlane, ale zapadła taka decyzja, również po kasacie karmelitów, decyzja Marii Teresy, że zaniechano tej budowy i przekazano ten kościół karmelitów na katedrę obrządku greckokatolickiego. Z tym że, przypomnę, o czym doskona-

le obaj wiemy, że obrządek grekokatolicki, uznaje prymat papieża i w zasadzie wszystkie dogmaty, prawdy wiary, tak jak w obrządku rzymskokatolickim. Różni się tylko tym, że ma inne terminy świąt, i samym obrządkiem w liturgii, tak to można określić. Ale też tu przypomnę, że o tym, czy dany kościół jest katedrą, czy nie, to decyduje edykt Watykanu. Nigdy Watykan przez te lata nie wydał takiego edyktu, że kościół karmelitów jest katedrą greckokatolicką. Mimo upływu tylu lat, nie było takiej decyzji Watykanu. Ani w XIX wieku, ani w XX. Ta sprawa nie została uregulowana w konkordacie z 1925 r., i przypomnę, że tam był taki zapis w art. 24 i następnych, że „kościelne osoby prawne obrządku i rzymskokatolickiego i grekokatolickiego mogą się ubiegać w specjalnym postępowaniu przed delegatem Rządu do tych spraw" na podstawie Konkordatu, i taka delegatura była we Lwowie. Szefem tej delegatury był Barthel, ale imienia w tej chwili nie pamiętam, na pewno nie był to Kazimierz Bartel, jeden z premierów II Rzeczypospolitej. I takie postępowanie, proszę księdza, było prowadzone. Ja widziałem akta tego postępowania. Gminę miejską Przemyśl reprezentował wówczas jeden z najlepszych adwokatów z zakresu prawa cywilnego, dr Jan Dobrzański. To postępowanie trwało w zasadzie kilkanaście lat. Ostatnie posiedzenie jeszcze było na wiosnę 1939 r. i władze administracji polskiej wówczas nie wyrażały zgody, kolejni prezydenci, starostowie przemyscy nie wyrażali zgody, żeby [kościół karmelitów] przeszedł na własność kurii wtedy greckokatolickiej.

Później, po 1945 r. [pojawił się] dekret o majątkach opuszczonych i poniemieckich, i na podstawie tego dekretu gdzieś w latach 50. (dokładnej daty w tej chwili nie pamiętam, ale mam te materiały) było orzeczenie Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie, na podstawie którego te nieruchomości stały się własnością skarbu państwa. Mam na myśli grunt pod kościołem, pod klasztorem i ten ogród. To wszystko stało się własnością skarbu państwa. I wówczas 17 maja 1989 r. sejm PRL jako jeden z ostatnich aktów prawnych wydaje ustawę o stosunku państwa do Kościoła katolickiego. I ówczesny przeor karmelitów ks. Marchewka zleca mi prowadzenie dwóch spraw z tego tytułu. Tam była dwutorowość postępowania. Jeżeli kościelna osoba prawna była w posiadaniu danej nieruchomości w chwili wejścia w życie tej ustawy, czyli 17 maja 1989 r., to wówczas organem właściwym był wojewoda przemyski. A jeżeli w chwili wejścia w życie nie była w posiadaniu, to była komisja majątkowa. I w 1989 r. złożyłem taki wniosek do wojewody przemyskiego w imieniu, oczywiście, karmelitów. I wojewoda przemyski w dość szybkim postępowaniu, po sprawdzeniu wydał decyzję, że ta część nieruchomości (tam były numery działek stosowne – jeśli chodzi o kościół i to, co jest na prawo od kościoła, ten taki ogród mały, jak się wchodzi przez furtę do karmelitów), to stało się z mocy prawa własnością już Karmelitów Bosych w Przemyślu. Na tej podstawie złożyliśmy wniosek do księgi wieczystej i karmelici byli właścicielami.

Natomiast o wiele dłużej trwało postępowanie co do tej drugiej części, której karmelici nie byli w posiadaniu. Bo tam bodajże były 4 lokale mieszkalne. Jeden

lokal to zajmowała rodzina dozorców, były pomieszczenia PKZ-etów, czyli tej Pracowni Konserwacji Zabytków, ówcześnie tam się mieściły, i również były magazyny Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej. I o tą drugą część toczyło się postępowanie.

Jednocześnie już wtedy kuria obrządku bizantyjsko-ukraińskiego złożyła wniosek o to, żeby przywrócić własność tej nieruchomości, na której stała ta wieża katedralna przy ul. Władycze, i ta działka obejmowała część obecnego Placu Niepodległości i część podwórza Szkoły Podstawowej nr 11. To był taki plac. To było przedmiotem postępowania. I teraz jednocześnie również kuria obrządku bizantyjsko-ukraińskiego czyniła starania o zwrot kościoła karmelitów na swoje potrzeby jako katedry grekokatolickiej.

Ta sprawa ujrzała światło dzienne i przenikła do opinii publicznej, jeśli dobrze pamiętam, w drugiej połowie 1990 r. I wtedy na pewno były takie działania również po stronie… po stronie kościelnej. Zabiegał o to także kardynał Lubacziwski w Watykanie. I gdy ta sprawa doszła do nas w Przemyślu, to różne gremia chciały zająć stanowisko w tej sprawie. I mianowicie takie stanowisko zostało opracowane również przeze mnie. Z tym, że chcę powiedzieć, że o to stanowisko prosił mnie arcybiskup Ignacy Tokarczuk, żeby wszystkie te racje, społeczne, historyczne i prawne, organy samorządowe i inne władze przedstawiły konkretnie, pośrednio papieżowi, a konkretnie to było kardynałowi Angelo Sodano. Ja takie stanowisko opracowałem i ten dokument mam, kiedyś księdzu skseruję. Zawiera to, co tutaj w streszczeniu powiedziałem. To stanowisko podpisał wojewoda ówczesny Jan Musiał, podpisał kierownik Urzędu Rejonowego Jan Hawajski, ten architekt, podpisał prezydent miasta Napolski, ja, jako ówczesny przewodniczący Rady Miasta, podpisał ówczesny szef Solidarności, czyli Marek Kamiński. Natomiast nie chciał tego podpisać Jan Bartmiński, mimo że z nim rozmawiałem. Była to rozmowa parogodzinna, ale nie podpisał. Uważał, że on jako przewodniczący Sejmiku, to nie powinien takiego pisma [podpisywać]. Używał jeszcze innych argumentów, ale tak to było.

I na to pismo przyszła odpowiedź, wtedy jeszcze do biskupa Ignacego Tokarczuka, gdzie była propozycja Papieża, żeby przekazać kościół karmelitów dla grekokatolików w użytkowanie na 5 lat. Tak tam było – w użytkowanie na 5 lat. Tutaj nie bardzo mogliśmy się z tym zgodzić, bo uważaliśmy, że jeśli to będzie w użytkowanie, to może być tak, że później w jaki sposób [może] dojść do własności. Jak się oddaje coś w użytkowanie i ktoś to przejmuje, to znowu [może] zrobić jakąś sprawę o eksmisję itd.

Byliśmy na rozmowie wtedy, to było gdzieś w grudniu 1990 r., byliśmy u biskupa Tokarczuka. Ja byłem razem ze Stanisławem Żółkiewiczem. Muszę sobie przypomnieć, czy to by było ważne, czy on był jeszcze wtedy wicewojewodą, czy już nie? Nie powiem na sto procent. Wydaje mi się, że już nie był. Ale wiem, że on był wtedy ze mną. I skończyło się to, powiedzmy, tak sobie. Można było

odczuć, że biskup Tokarczuk był z tego niezadowolony, że ma nastąpić to [przekazanie]. Tak myśmy wywnioskowali, że jest z tego niezadowolony. Wiem, że był wtedy taki bardzo zdenerwowany tą treścią. I co wtedy się stało? Za jakiś czas powstał ten komitet, Komitet Obrony Karmelu. To ten Komitet Obrony Karmelu na pewno tutaj główna inicjatywa to była Staszka Żółkiewicza. Ja o tym nie wiedziałem, [nie wiedziałem] nawet, jacy są członkowie. I oczywiście musiało być porozumienie, już był nowy przeor, tu przypomnę: już nie był ksiądz Marchewka, tylko był ojciec Damian. On pochodził gdzieś ze Śląska, wcześniej chyba.

[SB] *To już był wtedy Wacławik, Damian Wacławik?*

[AM] Tak. Chyba tak. Tak, on już wtedy był. I jeśli ten Komitet tam funkcjonował, oni [byli] tam wewnątrz, to oczywiście nie można sobie wyobrazić, żeby to było bez aprobaty księdza, ówczesnego przeora. Ja pamiętam taki epizod: 10 kwietnia 1991 r. było posiedzenie Komisji Majątkowej w Warszawie. Ja na tej Komisji byłem jako pełnomocnik karmelitów. I zapadły wtedy na tej Komisji dwa orzeczenia. Jedno orzeczenie, w tym orzeczeniu ja oczywiście nie uczestniczyłem, to było orzeczenie, że Komisja Majątkowa przyznaje na własność tę nieruchomość przy ul. Władycze na rzecz kurii bizantyjsko-ukraińskiej. I drugie orzeczenie to było, że Komisja Majątkowa przywraca własność tej części klasztornej kościoła karmelitów, czyli tam, gdzie nie byli w posiadaniu w dniu 23 maja 1989 r. Tam były te PKZ-ety, magazyny muzeum i były te trzy czy cztery mieszkania prywatnych najemców. Przywiozłem to orzeczenie i zaraz tym samochodem służbowym przyjechałem pod Karmel, i chciałem powiedzieć, że jest decyzja. Najpierw te panie, które tam były, które nie wiem, czy mnie znały, czy mnie nie znały, w każdym razie to było późno w nocy, obrzuciły mnie wyzwiskami, że jestem SB-kiem, później taki pan Krzysztof Garwona nie chciał w ogóle żebym… bo ja chciałem rozmawiać z Żółkiewiczem, żeby mu tę wiadomość przekazać, nie chciał mnie w ogóle [wpuścić], mówił, że oni z nikim nie rozmawiają, mają zakaz, że ten pan Żółkiewicz kazał nikogo nie wpuszczać, z nikim nie rozmawiać. Ale ja mu mówię, proszę, żeby powiedzieć, że to jestem ja, i wtedy na pewno się porozumiemy z panem Żółkiewiczem. Jak powiedział, że to jestem ja, to wtedy przekazałem tę wiadomość Żółkiewiczowi. I to trwało. I teraz to już są fakty takie znane. Ja witałem tutaj razem z prezydentem Napolskim Papieża 2 czerwca 1991 r. I również z nami oczekiwał biskup Jan Martyniak, był jeszcze wiceprezydent Juliusz Dorosz. I to miało miejsce, wtedy jeszcze to był stadion Polnej przy ul. Sanockiej, dzisiaj Polonii. I po wylądowaniu arcybiskup Tokarczuk szepnął do mnie, że dzisiaj, tego dnia, sprawa konfliktu karmelitańskiego będzie rozwiązana. Nie wiedziałem, w jaki sposób. Oczywiście było to spotkanie z papieżem, modlitwa w katedrze rzymskokatolickiej, ale było coś, co nie było przewidziane wtedy, spotkanie papieża z kardynałem Lubacziwskim w pałacu biskupim, z tym, że to było takie przejście, to wejście, które jest przy kaplicy Najświętszego Sakramentu. I tam bezpośrednio papież i kardynał Lubacziwski udali się tym wejściem od placu katedralnego do pałacu biskupiego.

A później razem jechaliśmy jednym meleksem: kardynał Lubacziwski, biskup Martyniak, prezydent Napolski i ja. Jechaliśmy meleksem z katedry do wtedy jeszcze kościoła Najświętszego Serca Jezusowego. I w czasie tego nabożeństwa papież ogłosił właśnie tę decyzję [o przekazaniu kościoła]. Papież ogłosił tę decyzję, ale chcę zwrócić uwagę, że jak jechaliśmy, to kardynał Lubacziwski nie powiedział ani słowa do biskupa Martyniaka. Sądzę, że biskup Martyniak, zresztą po jego reakcji było widać, ja mam ten film, jak bardzo się cieszy, że ta decyzja zapadła. Papież Jan Paweł II wygłosił taką homilię w duchu ekumenicznym i tam powiedział takie zdanie, które mi głęboko zapadło w pamięci, które postaram się przytoczyć, myślę, że w miarę dokładnie. Powiedział tak: „Że dzisiaj dosłownie wszystko, w tym wspólna wiara w Jezusa Chrystusa wzywa do pojednania, do braterstwa, wzajemnego szacunku i wzniecanie dawnych nacjonalizmów i niechęci byłoby rażącym anachronizmem niegodnym obu wielkich narodów". Proszę gdzieś sprawdzić, bo było, tak mnie się wydaje, w miarę wiernie, bo to zapamiętałem. Później już decyzja była wiadoma. Z tego co pamiętam, to we wrześniu 1991 r. już zostały załatwione te formalności notarialne. W kancelarii notariusza Jerzego Oblera został podpisany akt przez obu zwierzchników kościołów rzymskokatolickiego w Przemyślu i grekokatolickiego, czyli już według nowej nomenklatury jest zapisane bizantyjsko-ukraińskiego.

3. „Problem z karmelitami" – rozmowa z **abpem Ignacym Tokarczukiem** (1918-2012), metropolitą obrządku łacińskiego, głównym bohaterem sporu o Karmel.

[Rozmowa nagrana przez ks. S. Bartmińskiego w mieszkaniu biskupa I. Tokarczuka dnia 21 lutego 2011 r.; w AE UMCS taśma 1802/3. Transkrypcja tekstu: ks. S. Bartmiński.]

[Bp. IT]: Proszę wziąć [pod uwagę], jaki jest problem z karmelitami i kościołem grekokatolickim. Działają rozmaite siły, to się poplątało. […] Kościół Serca Jezusowego, który zlikwidowali Austriacy, odkupił biskup Pelczar, odremontował, urządził. I korzystali z tego – austriackie wojsko i polskie wojsko, naturalną siłą, że to kościół wojskowy. Wojsko niczego nie [zniszczyło]. Jak doszło do załatwienia tego, wtedy nuncjusz wysunął problem, [i] się zawarło umowę: ja pomogę wybudować cerkiew. Ja proponowałem, nawet miałem taki plac, ale to było skomplikowane, no bo oni [Ukraińcy?] podzieleni byli. Jak chcieli – tego nie, to, tego nie. Jak przyszedł ingres biskupa greckokatolickiego, to tam nie puścili [go], tylko był w naszej katedrze. No i Ojciec Święty oddaje kościół polski. Tutaj. I wtedy ja dyskretnie porozumiałem się z papieżem, bo z tej umowy wiedziałem, że nic nie wyjdzie, bo podzieleni są. […] Ja oddam ten kościół, niech służy. Będzie łatwiejsza sprawa, jak się wybuduje. Papież to przyjął. I wtedy jak [papież] przyjechał, to ci [„obrońcy"] w kościele byli zamknięci. Jeden z karmelitów [ich] instruował, bo powstało hasło „Tokarczuk chce niszczyć polski kościół". Takie grupy stały pod oknami, to wszystko rozpowiadano i tak robiono z tego inte-

res. A oni byli zamknięci w tym kościele. Nawet prowincjał drogą telefoniczną czy radiową dzwonił. No więc kiedy papież ze mną poszedł do kościoła ogłosić Ukraińcom, że otrzymują kościół jako swoją [katedrę], oni wyszli tam na wysoki brzeg, niby udając, że otworem stoją, witają papieża. I na drugi dzień przyjechali ci karmelici do mnie. Ja [ich] nie przyjąłem. Powiedziałem, interdykt nałożyłem, wyrzuciłem ich z Przemyśla.

4. „Z prawa biskup musi mieć swoją katedrę" – rozmowa z **abpem Janem Martyniakiem**, metropolitą obrządku greckokatolickiego.

[Rozmawiał 27 października 2011 r. ks. Stanisław Bartmiński; w AE UMCS taśma AHM/TN UMCS 1763/7; transkrypcja tekstu: Wanda Sus.]

[SB] *Jak ksiądz arcybiskup wspomina spór o Karmel?*

[JM] Tak, to związane jest z moją nominacją na ordynariusza przemyskiego odrodzonej diecezji przemyskiej. Więc, oczywiście w 1989 r. zostałem mianowany biskupem pomocniczym księdza prymasa. Zaraz w 1991 r. odnowiono diecezję. Z prawa biskup musi mieć swoją katedrę, swój kościół. Najbliższym jest obecny kościół karmelitów. I wtedy zacząłem robić zachody i starania o odzyskanie tego kościoła. Oczywiście, historycznie niewątpliwie to był kościół karmelitów. Tylko po kasacji karmelitów, wtedy, kiedy zaczęliśmy budować swoją katedrę, władze austriackie, cesarz nie pozwolił, powiedział, że są trzy kościoły wolne, do wyboru. Był to kościół karmelitów, kościół jezuitów i jeszcze dominikański, więc nasi przedstawiciele Kościoła greckokatolickiego wzięli to. A to, że [rozpoczęto] budować, to jest wieża zegarowa, bo chcieliśmy mieć swój. Ale chodzi o co? Był przecież konkordat między Stolicą Apostolską…

[SB] *Umowa.*

[JM] Umowa, tak, między Stolicą Apostolską a państwem, państwem polskim. Wtedy, jak powstała Polska, karmelici mogli zażądać zwrotu. I na pewno te sprawy byłyby inaczej ułożone, więc nie zażądali. Konkordat to przesądził. Oczywiście to jest już za zgodą Stolicy Apostolskiej, to nie jest samowolne przejęcie kościoła przez nas, co było wykorzystywane przeciwko nam, że to samowolka, że chcemy zabrać karmelitom kościół. To wcale tak nie było. Od czasów wejścia minęły lata i to już [był] zagospodarowany, przerobiony kościół, dobudowane kaplice, dzwonnice, dzwony, to wszystko było. I po wojnie, gdy wysiedlono naszych, karmelici tu wrócili, ale państwo po prostu tak jakoś nie sprzyjało, wrogo ustawiło się do Kościoła greckokatolickiego, jak wiemy. Nie było żadnego dekretu kasacyjnego. Byliśmy tolerowani od 1957 r., odprawialiśmy po kościołach łacińskich. To była okazja, że można było ten kościół odzyskać. Poszedłem na rozmowy do księdza arcybiskupa Tokarczuka, który powiedział, że w żadnym wypadku nie będziemy sankcjonować zaborców. To znaczy, że ksiądz arcybiskup Tokarczuk zdecydowanie negatywnie odniósł się do zwrotu tego kościoła nam.

Słyszałem to sam, gdy z nim rozmawiałem, dlatego mogę to powiedzieć. Natomiast nuncjusz apostolski chciał sprawę uregulować inaczej, chciał zwrotu tego kościoła. Pojechałem do Rzymu, rozmawiałem z generałem zakonu karmelitów. Trudno się do generała zakonu karmelitów – jak mówili – dostać, ale dostałem się do niego. Rozmawiał bardzo życzliwie.

[SB] *Ksiądz arcybiskup nie pamięta jego nazwiska?*

[JM] Ja nie pamiętam. Oni się zmieniali, ale to można ustalić. I wtedy ten generał karmelitów powiedział, że nie ma nic przeciwko temu, by oddać, ale to zależy od prowincji karmelitów w Polsce. Z karmelitami rozmowa nie szła. Prowincjał nie wyrażał zgody, robił różnego rodzaju uniki, ale w końcu doszło do tak zwanego porozumienia. Ksiądz arcybiskup Tokarczuk wyraził wolę wybudowania nam nowej cerkwi. Ta cerkiew miała być przy cmentarzu, przy ulicy Słowackiego tam z boku…

[SB] *Tam gdzie jest parafia św. Michała…*

[JM] Tak, więc tam był ten plac, ale jakoś społeczność nie była tym zachwycona i po prostu nie podjęła tego. Bo dlaczego? Dlatego, że za daleko. Po prostu mieliśmy zawsze w centrum kościół. Kto by tam chodził, zwłaszcza ludzie starsi. Plan budowy nie był właściwie przemyślany do końca, ale można było budować w innym miejscu. Można było budować już wtedy, zwrócono nam seminarium i ogród, nawet znalazłoby się tu miejsce. Karmelici mieli nam tę katedrę odstąpić na 5 lat, wypożyczyć, i za 5 lat mieliśmy zbudować cerkiew, ksiądz arcybiskup oczywiście wspólnie z nami. To było porozumienie, które podpisał ksiądz arcybiskup, ja, prowincjał karmelitów i nuncjusz.

[SB] *Porozumienie zawarte?*

[JM] Niestety, kiedy miał odbyć się mój ingres w 1991 roku, to wiemy, jak było. Ja tam poszedłem, pierwszy raz chyba i ostatni. Zobaczyłem, jak wtedy odbywały się jakieś przygotowania, trzepali tam jakieś materace, to, tamto, panowało jakieś takie podniecenie między tymi ludźmi, którzy tam pracowali. Widziałem, że coś się dzieje, z jednej strony mówili tak, że wszystko w porządku. Straszliwa dwulicowość tych karmelitów. Jako biskup i arcybiskup nie mogę się o tym zakonie wyrazić pozytywnie. Przynajmniej wtedy, gdy byli ci karmelici tutaj. Nic dobrego nie można powiedzieć, obłuda, kłamstwo. Nawet porozumienie na tak wysokim szczeblu kościelnym ci braciszkowie zupełnie zlekceważyli. Weszła tam jakaś [grupa ludzi], kręcili się tam jacyś mężczyźni i później nagle się zamknęli z tymi karmelitami i okupowali, podając, że to jest komitet, że odprawiają rekolekcje. Dziwne to były rekolekcje buntownicze, przeciwko kościelnej władzy, porozumieniu. To jest nie do opowiedzenia… Tak ta sprawa wyglądała. Oczywiście później zaczęły się strajki, okupowania, przyjechał Ojciec Święty. W Przemyślu nie wpuszczono Ojca Świętego do katedry dawnej. To było znowu…

[SB] *Czyli przekazanie przez Ojca Świętego kościoła Najświętszego Serca Pana Jezusa nie było satysfakcjonujące dla żadnej ze stron.*

[JM] Nie było, oczywiście, że nie było.

[SB] *To było, powiedzmy…*

[JM] To było wyjście z trudnej sytuacji, takiej patowej sytuacji.

[SB] *Z patowej, i to było upokorzenie dla papieża!?*

[JM] To było upokorzenie dla wszystkich, a zgotowane przez … A zresztą były jeszcze inne zachody, takie pozaoficjalne. Karmelitom proponowano w innej miejscowości piękne kościoły itd. Karmelici z tego nie skorzystali.

[SB] *Ksiądz arcybiskup Tokarczuk mówi, że karmelici to zrobili z własnej jakby inicjatywy i on później na nich nałożył interdykt. Czy ksiądz arcybiskup jakoś widzi tę sprawę?*

[JM] Tak, tylko ksiądz arcybiskup Tokarczuk lawirował w tej sprawie, bo jakby zajął stanowisko, [żeby] od razu oddać… Pewnie, że oni mogli się tłumaczyć, że są zakonem wyjętym, to do nich nie należy. Skoro generał wyraził zgodę, to jak mogli się tłumaczyć? Rzym, ale był Rzym, Stolica Apostolska [która zgodziła się], by oddać katedrę kościołowi greckokatolickiemu. Ksiądz arcybiskup w Rzymie miał sprawę ułatwioną, poparliby go. Tylko od początku były te wahania, nie był tym zachwycony.

[SB] *Później przeciwko niemu się obróciło.*

[JM] Tak, później się to obróciło….

[SB] *A później znowu mnie interesuje sprawa zawieszenia księdza biskupa Moskwy.*

[JM] Tak, tam w Karmelu odprawiały się nabożeństwa, to był kościół garnizonowy. Przyjechał ksiądz biskup polowy Głódź i wtedy on zaprosił księdza biskupa Moskwę i Taborskiego. Oni poszli na to nabożeństwo, które odprawiał biskup katolicki. W tym wypadku arcybiskup Tokarczuk zabronił, a [oni] nie posłuchali. Tylko, czy takie nieposłuszeństwo było przyczyną aż tak wielkiej kary? To też trzeba by było dyskutować, dlaczego poszli na katolicką mszę świętą? Poszli do biskupa polowego na mszę świętą. Oni nie zajmowali stanowiska [w sprawie Karmelu]. Znając biskupa Moskwę, to był człowiek bardzo szlachetny, bardzo posłuszny, bardzo otwarty, bardzo życzliwy wszystkim. Miał też wielki sentyment do Kościoła greckokatolickiego. Trzeba powiedzieć, że był bardzo sprawiedliwy.

[SB] *No bo to była sprawa bardzo bolesna…A czy ksiądz arcybiskup spotykał się później z biskupem Moskwą jeszcze?*

[JM] Tak, wielokrotnie się spotykałem, przychodziłem, odwiedzałem go, rozmawialiśmy. Ksiądz biskup nie skarżył się, ale widać było, że przeżywał ogromny ból, ogromne upokorzenie, ale znosił to tak po kapłańsku, że ja go po prostu podziwiałem.

[SB] *A czy można potwierdzić taką wersję „obrońców kościoła", że biskup Taborski był sercem po ich stronie i udzielał im błogosławieństwa?*

[JM] Tym obrońcom?

[SB] *Obrońcom.*

[JM] Tego nie mogę powiedzieć. Nie wiem, bo nie spotkaliśmy się. Nie rozmawiałem z księdzem biskupem Taborskim na te tematy.

[SB] *Wydaje mi się, że to jest jednak za daleko posunięta interpretacja. Normalne biskupie błogosławieństwo, tak jak błogosławieństwo Papieża, jak tam pisze pan Garwona, to nie jest jednoznaczne z poparciem tej akcji.*

[JM] Na pewno to było skierowane przeciwko porozumieniu, przeciwko arcybiskupowi. Jakiekolwiek popieranie ze strony biskupa pomocniczego, nawet symboliczne, jest nie na miejscu.

[SB] *Natomiast ksiądz Krzywiński z całą pewnością popierał.*

[JM] On był zawsze bardzo uśmiechnięty, życzliwie rozmawialiśmy. Wiadomo było, że wielka część duchowieństwa, formowana przez tyle lat, była nieżyczliwa. Nie ukrywajmy tego.

[SB] *I atmosfera w Przemyślu też była taka.*

[JM] Taka nieżyczliwa, wiadomo. Najlepszy dowód, że jak przyszedłem tu, prezydent obiecał jakieś mieszkanie, ja nie miałem gdzie mieszkać. Początkowo obiecali, ostatecznie, żeby mając tyle budynków greckokatolickich, nie znaleźć skromnego mieszkania dla biskupa? To jest skandal! Chodziłem wiele razy, obiecywał, a to nie ma, a to to. Były to rzeczy tak żenujące, że po prostu wspominać naprawdę aż przykro. A do dzisiaj Urząd Miejski korzysta z naszego domu, chore dzieci mają nasz dom. Ile tych domów naszych, przecież to była własność kościoła greckokatolickiego i korzysta się z tego, a dla mnie nie było jednego mieszkania w Przemyślu. To naświetla całość sytuacji.

5. „Nie ma się czego wstydzić, to była sprawa jasna" – rozmowa z **ks. Zdzisławem Majchrem,** kanclerzem Kurii Przemyskiej za czasów biskupa Ignacego Tokarczuka.

[Nagrał 18 października 2011 ks. Stanisław Bartmiński; w AE UMCS taśma AHM 1763/6; transkrypcja: Beata Żywicka.]

[ZM] Ja uważam, że pewne rzeczy należy opublikować. I dobrze by było, bo jak ludzie żyją, niech się potem wypowie ktoś. Nie ma się czego wstydzić. To była sprawa jasna, klarowna z jednej strony, i ze strony grekokatolików, Polaków podzielonych, i karmelitów.

[SB] *Od czego się zaczęła sprawa Karmelu?*

[ZM] Sprawa zaczęła się od tego, że grekokatolicy dochodzili do głosu i trzeba było, żeby w mieście mieli miejsce kultu. Mieli Serce Pana Jezusa, ale to ich nie zadawalało, ponieważ to był kościół rzymskokatolicki. Chcieli [mieć] swój kościół. Zapominali tylko, nie chcieli pamiętać grekokatolicy, że ten kościół [karmelitów] najpierw przez 150 lat był własnością …

[SB] *Kościół budował Marcin Krasicki.*

[ZM To jest *per se patet* (oczywiste). Otrzymali ten kościół w drodze dekretu cesarza austriackiego. Nie pozwolił im budować cerkwi, gdy się im rozpadła

drewniana. Wybudowali tylko wieżę. Był budynek po zlikwidowaniu karmelitów, to dał im ten budynek. A z cudzego konia trzeba schodzić…

[SB] *Ale w czasie konkordatu w 1925 r. karmelici nie występowali o zwrot swego kościoła.*

[ZM] Nie występowali, bo po prostu personalnie karmelici nie byli tak liczni, żeby go obsadzić, to co mieli występować.

[SB] *I oni wtedy jakby zrezygnowali…*

[ZM] Nie wiem, czy zrezygnowali. Z tym bym się nie zgodził. Bardziej dla nich była ważna sprawa kościoła św. Józefa, tzw. seminaryjnego w Warszawie. Też karmelici go nie odzyskali po I wojnie światowej, wtedy gdy dochodziło do konkordatu w 1924 czy 1925 roku, dopiero w obecnych czasach, w 1990 którymś wnieśli sprawę. Był proces w Rzymie w Kongregacji, w sygnaturze między diecezją warszawską, którą reprezentował prymas Glemp, a karmelitami o zwrot kościoła karmelitów. I niestety, karmelici przegrali wtedy, bo niemożliwe było cofanie tego, co się stało. Za czasów carskich stracili kościół karmelitów w Warszawie.

[SB] *W Przemyślu była komisja kościelna. Rozmawiałem o tym z księdzem Radoniem.*

[ZM] Owszem, słyszałem o tym.

[SB] *Kto ją stworzył i kto jej dał jakieś umocowanie?*

[ZM] To było za zgodą i z inicjatywy biskupa Ordynariusza.

[SB] *To była trzyosobowa. O czym rozmawiali? Bo Radoń może trochę konfabuluje*.

[ZM] Dziś wielu konfabuluje… O czym rozmawiali? Ja w tym nie byłem. Emocje były takie wysokie, że każde rozsądne działanie było skazane na niepowodzenie.

[SB] *Skąd się znalazł pan inżynier Żółkiewicz w Kurii?*

[ZM] Nie wiem, jaką drogą się znalazł. On był znany w Przemyślu. Był przecież wcześniej wicewojewodą, był człowiekiem, z którym się liczono. Nawiasem mówiąc, niektórzy uważali, ja osobiście nie, bo nie mam dowodów na to, że Żółkiewicz był napuszczany przez jakieś tam siły antypolskie, celowo, żeby robić awanturę między Polakami a Ukraińcami. Wykluczyć tego nie można, ale nie można i udowodnić, bo w jaki sposób. Wrócił do Polski późno, bo po 1956 r. i nagle potem zrobił się obrońcą. A z karmelitami się złączył, bo po prostu chciał być działaczem. Tam działali z KPN goście, Zapałowski i inni. Jak KPN tam był włączony, to wiadomo, jakie były przesłania i ideologia tego ruchu.

[SB] *Zapałowski do dnia dzisiejszego jest czynny.*

[ZM] Zapałowski jest antyukraiński. Tak zresztą, jak wielu z tych tak zwanych obrońców karmelitów. Z jednej strony ja dzisiaj po tylu latach mogę powiedzieć, to jest moje zdanie prywatne, ale potwierdzone przez życie, gdyby nie obrona, haniebna wtedy, karmelitów, to by ich dzisiaj w tym kościele nie było. Gdyby weszli raz Ukraińcy, to by nie wyszli. Przypuszczam, to by odpowiadało prawdzie, znając realia społeczno-polityczne.

[SB] *Oni byli za słabi wtedy…*

[ZM] Ale nikt by nie chciał budować cerkwi. Uchwała Episkopatu, która ni stąd ni zowąd wyszła, że Episkopat cały polski przyłączy się do budowania cerkwi… Tu się zgadzam wyjątkowo z tym, co pani Hayderowa pisze, że przecież gdyby grekokatolicy chcieli budować cerkiew, to by się starali o działkę, a oni z tym nie wystąpili. Pokazali, że nie są tym zainteresowani. Ona była w Urzędzie Miejskim w Radzie Miejskiej, więc chyba wie, o czym pisze. Przypuszczam, że szczerze. W rozmowie w czasie tego buntu, czy obrony Karmelu, mówiłem pani Hayderowej, że nie możemy eskalować tych żądań swoich polskich, ukraińskich, bo dajemy broń. Jako ówczesny kanclerz udzielałem wywiadu w „Życiu Warszawy", czy gdzieś. Mówiłem, że jeśli chcemy wzajemności, to nie możemy nasiadać na Ukraińców, bo oni to samo nam zrobią na Wschodzie. Żadne argumenty do tych ludzi nie trafiały. Był z nimi Kamiński, ówczesny działacz „Solidarności", związków zawodowych, przy nim to mówiłem, widział Przemyśl, widział Karmel, widział Ukraińca, który mu się nie podobał. Dyskusja wszelka była niemożliwa.

[SB] *Co było genezą tego, że ksiądz arcybiskup interdykt ogłosił? Czy to była jego inicjatywa, czy z zewnątrz?*

[ZM] Inicjatywa była jego, pilnował bardzo, żeby wyciągnął konsekwencje kanoniczne nuncjusz Kowalczyk. Ja tylko wiem słownie, ale nie mam podstaw, aby nie wierzyć biskupowi. Naciskał na to, żeby konsekwencje wyciągnął ordynariusz miejsca, ponieważ sytuacja haniebna była.

[SB] *Ale kto naciskał?*

[ZM] Nuncjusz naciskał, Kowalczyk.

[SB] *Nuncjusza potraktowali bardzo brzydko.*

[ZM] Mówiłem Żółkiewiczowi i pani Hayderowej, że będzie hańbą z naszej strony, że papieża Polaka, my Polacy nie wpuściliśmy do kościoła Karmelitów. Kościoła, o który się starali grekokatolicy, który przez 150 lat był ich katedrą. Tej hańby nikt nie zmyje, żaden czas, jak piszesz bardzo słusznie, i Hayderowa to napisała w swoim artykule. Z naszej strony była to felix culpa, ludzie byli zniesmaczeni w całej Polsce, że Papież podszedł pod katedrę, popatrzył, oni mu tam – ja tego nie widziałem, bo nie byłem – dywan rozłożyli. Potem tej grupie czynnych obrońców Karmelu było wstyd za to, co się stało. Ludzie uważali, że w Przemyślu pogłupieli Polacy i Ukraińcy, razem wszyscy, i karmelici. Potem mówiłem obrońcom i Żółkiewiczowi: Panie, pan, który chodził do biskupa przez pośrednictwo różnych księży, bo nigdy ze mną, biskupa, który bronił Karmelu… Obrońcom Karmelu mówiłem, że wasza postawa wobec biskupa, który wszystko robił, żeby karmelitów nie oddać grekokatolikom, wy potem przychodzicie i robicie mu świństwa pod oknami. To albo niezrozumienie, albo złośliwość zwyczajna. Nie chce mi się wierzyć, aby ci ludzie tak zaangażowani, nie wiedzieli, jakie jest stanowisko arcybiskupa, ówczesnego ordynariusza, w sprawie Karmelu. Wyraźnie

mówił, że kościoła karmelitów nigdy grekokatolikom nie oddamy. To mówił na konferencji dziekanów, kilka miesięcy przed wydarzeniami. Ja, jako kanclerz, zapisałem to w protokole. A kanclerz jest osobą, której się wierzy, że nie konfabuluje. Potem biskup nie lubił tego słuchać, gdy mu przypominałem, że tak powiedział, a ja to zapisałem. Nie pasowało mu to, między innymi do dziekana Mariana Burczyka mówił, że wszyscy są przeciwko mnie, nawet Majcher. A byłem wtedy kanclerzem. Jest to nieprawda, nie byłem przeciw biskupowi, tylko to, co myślałem, mówiłem głośno. Co zresztą podkreślał w wielu sprawach biskup Stefan. Ksiądz biskup Stefan zachował się bardzo ładnie. Nie miał zresztą potrzeby angażować się w sprawy karmelitów.

[SB] *Może niepotrzebnie łączę księdza biskupa Stefana i jego pozbawienie godności ze sprawą Karmelu. To nie było chyba ze sobą związane.*

[ZM] W pewnym sensie było. O tym było powiedziane, byłem świadkiem tego, gdy przy obiedzie na stołówce w Domu Biskupim, był tam biskup Tokarczuk, biskup Taborski, biskup Stefan, biskup Błaszkiewicz i między innymi ja byłem. Ksiądz biskup Taborski chyba powiedział, że są zaproszeni do karmelitów, przyjedzie biskup Głódź. Ordynariusz powiedział wtedy takie słowa: Uważam, że po tym, co zrobili karmelici, w tej sytuacji, nikt z nas – mówił w swoim imieniu, ale i do biskupa Taborskiego, biskupa Stefana – nie powinien pójść do karmelitów na tą uroczystość. Potem się okazuje, że mimo tej uwagi ówczesnego ordynariusza biskup Taborski i biskup Stefan poszli do Karmelitów na tą uroczystość. Ja już nie byłem wtedy kanclerzem na szczęście, bo miałem taki dystans do tej sprawy nieurzędowy, jako jeden z wielu księży. Przyszedł do mnie wieczorem ówczesny kanclerz ksiądz Józef Bar i mówił, żebym poszedł, a mieszkałem na poddaszu w Kurii Biskupiej, do ordynariusza Ignacego, bo jest wzburzony bardzo tym, że biskupi sufragani poszli na uroczystość do karmelitów wbrew temu, co on im mówił wcześniej przy obiedzie. To było już dość późno po godzinie 22. Poszedłem do ordynariusza i powiedziałem, że żadna wielka rzecz się nie stała. Biskupi pokazali, że chcą być niezależni, że nielojalni to druga sprawa, ale poszli. Moje uwagi, tonujące, żeby sprawa nie wyglądała na dramatyczną, nie odniosły skutku, jaki zamierzałem, że odniosą. Ordynariusz był rozżalony na swoich biskupów współbraci, że nie są lojalni, nie mają jednej polityki wobec tego, co się w Przemyślu działo. A ksiądz biskup Stefan potem pojechał na beatyfikację czy kanonizację siostry Faustyny i nie uznał za stosowne, żeby powiedzieć ordynariuszowi, którego był sufraganem i wikariuszem generalnym, tylko poszedł do kanclerza Józefa Bara, żeby on poinformował księdza biskupa, że on z biskupem Bolesławem [Taborskim] jedzie do Rzymu. Kanclerz nie chciał się podjąć tej roli i przekazał biskupowi Stefanowi, że on sam powinien poinformować o tym biskupa Tokarczuka, ale on tego nie zrobił. I to było kolejne rozżalenie biskupa ordynariusza.

6. „To jest problem bardzo delikatny” – rozmowa z **ks. Stanisławem Krzywińskim**, ekonomem przemyskiej Kapituły Metropolitalnej.

[Rozmawiał i nagrał 5 grudnia 2011 roku ks. Stanisław Bartmiński; w AE UMCS taśma AHM/TN UMCS 1763/5; transkrypcja: Beata Żywicka.]

[SB] *Ty z racji pracy w Kurii też byłeś wciągnięty w to wszystko.*

[SK] Słuchaj, to jest problem bardzo delikatny. Trzeba do tego podejść, powiedzmy, tak ze znajomością nie tylko dzisiejszej wizji, ale ze świadomością czasu, jaki był. Początkowo oni [grekokatolicy], nawet nie chcieli myśleć o tym [o budowie cerkwi], choć była taka wizja, z tego, co wiem. Im – grekokatolikom – proponowało się i omawialiśmy to z księdzem Majkowiczem. Na wstępie on wyrażał zgodę, że diecezja im wybuduje obiekt cerkiewny, bo ich na to nie stać, żeby już zakończyć te spory z karmelitami. To była pierwsza myśl. On [Majkowicz] na to wyraził zgodę.

Druga taka propozycja była, że będą prowadzone rozmowy, tylko myśmy jeszcze nie wiedzieli, na jakim etapie jest ten kościół Serca Jezusowego. Ten kościół byłby ewentualnie im przekazany, żeby zostawić karmelitów w spokoju. A później doszło do takich napięć, że oni koniecznie chcieli tam wejść. Mieli dojście do Ojca Świętego i chcieli wejść do karmelitów, aby ich później z Przemyśla, z tego obiektu, mówiąc delikatnie, wykurzyć. Przejściowo mieli przejąć to grekokatolicy, karmelici ewentualnie też mogliby odprawiać, ale wyobrażasz sobie, co by to było? Jakby wyglądały te nabożeństwa?

[SB] *Trudne współużywanie…*

[SK] No trudne… Ci też mieli prawo do obiektu… Nie można było powiedzieć: odprawiajcie na ulicy, nas to nic nie obchodzi, ale i dla samych karmelitów. Ja detali takich już potem nie znam. W czym ja uczestniczyłem, na czym mnie zależało, to mówiłem arcybiskupowi, że trzeba ich przekonać, dać im plac i zaproponować budowę kościoła. Tylko nie na peryferiach, bo to jest nie do przyjęcia.

[SB] *Pamiętam, mówił mi ksiądz Majkowicz, że dla nich było nie do przyjęcia* [budować cerkiew] *tam na Słowackiego.*

[SK] Tam nie. I tuśmy rozważali wtenczas, żeby budowa tego kościoła była tam, gdzie szkoła, tam, gdzie to pierwotnie było [na Władyczu]. Tam, żeby to załatwić, ale były trudności. Majkowicz godził się i na kościół Serca Jezusowego. Przekonywałem [go], że wy tu odprawiacie i jakbyście mieli to na własność, to by was urządzało. Po co budować? W Przemyślu jest tyle kościołów, zupełnie wystarczająco, żeby obsłużyć rzymskokatolików. Dlaczego wy nie macie tego mieć. I jemu to bardzo podchodziło, ale potem ktoś go nakierował, że oni wystąpili do Stolicy Apostolskiej o zwrot kościoła Karmelitów.

[SB] *Pierwsze podpisanie umowy w Rzymie było w grudniu.*

[SK] Ja tego nie wiem. Ja się potem wycofałem. Chociaż, gdy odprawiałem u Karmelitanek dla głuchoniemych, widziałem, że one się zaangażowały. Rozmawiałem z przeoryszą i mówiłem: one niech się modlą, a nie wtrącają do tych

spraw. One się angażowały, były po stronie karmelitów, bo karmelici bronili kościoła. Ale ja nie znam tych detali, tych niuansów.

[SB] *Arcybiskup Tokarczuk od początku mówił, że jest za tym, żeby to zostało przy karmelitach.*

[SK] Ja na ten temat z arcybiskupem seniorem nie rozmawiałem. Jak widziałem, że są te problemy. On tylko przyjmował i nie mówił: tak czy nie. W sprawie wybudowania im obiektu cerkwi, czy ewentualnie oddania tego kościoła Serca Pana Jezusa, ja na ten temat z arcybiskupem mówiłem. Sugerowałem, że to byłoby dobre rozwiązanie. Trzeba załatwić tę sprawę z władzami, załatwić z Kongregacją w Rzymie i tyle.

[SB] *Gdzie się zaczęła wrogość między arcybiskupem a Żółkiewiczem?*

[SK] Nie mam pojęcia. Ja z Żółkiewiczem na ten temat w ogóle nie rozmawiałem, ani nie rozmawiałem z tymi ludźmi, którzy pikietowali. Od tego się odciąłem. Żółkiewicz mnie w jednym posłuchał. Gdy była pielgrzymka Ojca Świętego do Przemyśla, oni chcieli zrobić w katedrze zadymę. Mieli swoje bilety zrobione na lewo. Ja wycofałem wtenczas te bilety, które były do katedry i obstawiłem ludzi, a jego prosiłem, żeby zostawili w spokoju przyjazd Ojca Świętego do katedry.

[SB] *I co oni chcieli osiągnąć?*

[SK] Ja wiem? Zadymę jakąś chcieli zrobić. Wtedy interweniowałem u Żółkiewicza, żeby oni zachowali się jak wierzący i praktykujący. No i odbyło się to w spokoju. Koło katedry mieszkał na parterze portier, on był grekokatolik, miał rodowód ukraiński, ale był bardzo wrogo nastawiony do Ukraińców. Ja wiedziałem, że u niego może być zadyma, to przekazałem te informacje służbom i jego przymknęli na 24 godziny. Powiedzieli mu, że na wniosek Krzywińskiego. I potem, jak wyszedł, miał do mnie pretensje, a ja mu mówiłem, że zrobiłem to dla pana spokoju.

[SB] *A gdzie on mieszkał?*

[SK] On mieszkał na parterze, naprzeciwko drzwi katedralnych.

[SB] *Nazwiska jego już nie pamiętasz?*

[SK] Nazywał się Bida, czy Picha jakoś tak. Nie wiem, jak on się nazywał.

[SB] *Stale się pojawia taki wątek, że Żółkiewicz był agentem. Nawet arcybiskup Tokarczuk to powtarza.*

[SK] Nie. Jakby był agentem, to za sprawy, o których on wiedział, połowa z nas siedziałaby w kryminale. Ofsety, on o wszystkim wiedział.

[SB] *Ty z nim współpracowałeś. Od kiedy zaczęła się ta wasza współpraca?*

[SK] Rozpoczęło się od pierwszych wyborów do Sejmu, wtenczas był Komitet Wyborczy. Na Orzechówce były spotkania. To była duża grupa, pięćdziesięcioosobowa. Było czterech adwokatów, między innymi był i Żółkiewicz. I ta działalność pozaobiegowa, ulotki, i to wszystko, pomoc, jak były internowania w grudniu. Żółkiewicz siedział w tych strukturach wewnętrznych. On dużo wiedział i nic z tego nie wyszło na zewnątrz. Gdyby był agentem, to na pewno by go

przycisnęli i wyśpiewałby, że w kilku klasztorach, na plebaniach byli ukryci ludzie z „Solidarności". On o tym wiedział. Do tych grup dojeżdżał. Nie do wszystkich. Wiedział o offsetach, powielaczach, to, co się robiło. Ludzie, którzy siedzieli i pisali te rzeczy, o nich też wiedział. Ale że ma naciski antyukraińskie, to ma. Z tego go nie wyleczy.

[SB] *Jak on został wicewojewodą?*

[SK] Nie mam pojęcia.

[SB] *Kto go rekomendował?*

[SK] Nie mam pojęcia. Nawet nie wiem, że był wicewojewodą. Ja rozmawiałem z takimi ludźmi, do których miałem więcej zaufania, jak Matusiewicz, jak Jasio [Jan Bartmiński], czy Kamiński.

[SB] *Zapytam jeszcze o ten interdykt. Podobno był tak pochopnie rzucony?*

[SK] Nie wiem. Potem dowiedziałem się o tym, że był, ale nic na ten temat nie wiem. Ja po prostu miałem tyle innych problemów, że mnie w to nie mieszano.

[SB] *Bo, podobno interdykt nie był podpisany przez biskupa?*

[SK] Nie wiem.

7. „Działali tak, żeby skłócić Polaków i Ukraińców" – rozmowa z **ks. Bronisławem Żołnierczykiem,** Dyrektorem „Caritas" w Archidiecezji Przemyskiej.

[Nagrał ks. Stanisław Bartmiński 8 października 2012; w AE UMCS taśma AHM/TN UMCS 1763/13-14; transkrypcja tekstu: Beata Żywicka.]

[BŻ] [Ksiądz St. Krzywiński] na pewno najwięcej wie na ten temat i zna oficjalne nastawienie i zakulisowe sprawy. On w dużej mierze współdecydował. Ja mogę powiedzieć tyle, że cała dokumentacja dotycząca Karmelu była w Kurii, jak twierdził ks. Zdzisław Majcher, kanclerz.

[SB] *Konkretnie, czy pamiętasz, gdzie było zarzewie sporu z biskupem Stefanem? Dlaczego biskup Tokarczuk cofnął mu uprawnienia wikariusza generalnego?*

[BŻ] To nie jest związane z Karmelem, raczej było związane pośrednio. Ks. biskup Stefan Moskwa z księdzem biskupem Taborskim poszli do Kościoła oo. Karmelitów, gdy przyjechał biskup Głódź, który chciał oglądnąć kościół, a oni mu towarzyszyli. A to był okres tuż po tych wszystkich zajściach. Otoczenie ks. biskupa uważało, że to był afront zrobiony ks. biskupowi ordynariuszowi. Jak mogli sufragani pójść…

[SB] *Na kościół był nałożony interdykt.*

[BŻ] To było po ogłoszeniu interdyktu. Interdykt chyba nie był prawdziwym interdyktem, bo nie był podpisany przez ks. bpa ordynariusza, tylko był podpisany przez księdza Majchra – kanclerza. Interdykt, jak mówi prawo, jest karą kościelną, musi więc być prowadzona wcześniej cala procedura, a także podpisana przez tego, który ten interdykt nakłada. Ksiądz biskup posłużył się księdzem Majchrem, i on ten interdykt podpisywał.

[SB] *Czy interdykt ukazał się w jakimś urzędowym piśmie?*

[BŻ] Nie wiem, ale na pewno był przekazany.

[…] Pewne sprawy dla niektórych są aktualnie niewygodne. Za pewnymi sprawami stał na pewno ksiądz arcybiskup senior i jego urzędnicy, a oni wciągali w to ludzi świeckich, choćby pana Żółkiewicza, który stał się współpracownikiem Kurii.

[SB] *Spośród tych urzędników można by wymienić właśnie Krzywińskiego.*

[BŻ] Ja uważam, że przede wszystkim, bo on był od tego. Nie tyle może nawet kanclerz ksiądz Majcher, co ksiądz Krzywiński. On miał w swoim ręku sprawy polityczno-społeczno-religijne. Jemu bardzo wierzył ksiądz arcybiskup i jemu wszystkie sprawy zlecał, a on to wiernie podejmował i wykonywał. Nieraz mi się wydawało, że może w swojej gorliwości, mógł nieraz i przesadzić, nie wypełniając do końca woli seniora, arcybiskupa Tokarczuka.

[SB] *Na pewnym etapie to się jakoś wysmyknęło z rąk biskupa seniora.*

[BŻ] No tak, bo i zmiany następowały w kraju. Wydawało się nam, że Polska to będzie taką trochę „republiką kościelną" rządzoną przez chadecję. Polska, niestety, poszła w innym kierunku. Dlatego, że cała opozycja była wychowywana przez Kościół. Nawet ta, którą symbolizuje Kuroń, Michnik. To i oni z arcybiskupem naszym, czy innymi biskupami byli w kontakcie i to nawet zażyłym kontakcie. Ja specjalnie o tym mówię, bo my wszyscy, a ludzie świeccy najbardziej, twierdzili, że chadecja zacznie w Polsce rządzić, że będzie przewodzić Narodowi. A potem odchodziliśmy od tego tylko dlatego, bo inny obrót wzięła demokracja w Polsce. Na pewno nie jest chadecką. A mogła być; mogła być, tylko poszła w innym kierunku. Chadecja na Zachodzie – w Unii Europejskiej wiedzie prym, ale często nie kieruje się już chadeckimi zasadami. Oni nie mają z chadecją wiele wspólnego.

[SB] *Wtedy działał w Przemyślu taki Komitet kościelny.*

[BŻ] Komitet kościelny? Ale w jakich sprawach?

[SB] *Do rozmów na temat Karmelu z Ukraińcami. Ksiądz Zarych tam był, ksiądz Radoń i ksiądz Sroka.*

[BŻ] Jeśli działali, to raczej było to ukryte. Ksiądz Sroka, z którym byłem bardzo blisko, właściwie na ten temat niewiele mówił. Czym to było podyktowane, nie wiem. Ale wiem, że nie bardzo się z tym afiszował. Ksiądz Zarych, z tego co wiem, chciał to jakoś ułagodzić, to jest jego natura, jego sposób podejścia. Ludzie świeccy weszli w ten konflikt, sam mi to zresztą kiedyś mówiłeś, że tam były wtyczki. Oni już potem działali tak, żeby to rozrobić społecznie, skłócić Polaków i Ukraińców, żeby nie było bliskości, jedności. To chyba im tylko o to chodziło.

[SB] *Biskup senior jest o tym tak samo przekonany. Natomiast sprawa tego interdyktu na kościół.*

[BŻ] Chyba doszło do porozumienia w czasie pobytu Ojca Świętego Jana Pawła II w Rzeszowie, kiedy lecieli w helikopterze do Przemyśla. Niektórzy mówili, że rozmawiali na temat rozwiązania tego problemu ukraińskiego. Tak, jakby to było w ostatniej chwili załatwione.

[SB] *Nic nie było mowy na ten temat na sesjach Kapituły.*

[BŻ] Na ten temat nic. Pamiętam, było tylko powiedziane, że Ojciec Święty takie rozwiązanie widzi. Zdania, jak zwykle były podzielone, jedni byli za, inni zdecydowanie przeciwni, że to nic nie da. Byli niektórzy nastawieni ugodowo, którzy mówili o współużywaniu, ale Ukraińcy o tym w ogóle słyszeć nie chcieli, żeby było jakieś współużywanie. Zresztą doświadczenie uczy, że współużywanie prowadzi zawsze do antagonizmów. Namiastka tego była w kościele Serca Pana Jezusa, gdzie duszpasterzował ksiądz Ataman, bardzo otwarty na sprawy ukraińskie, społeczne. W tej dziedzinie był jednym z najbardziej światłych, otwartych ludzi, ale konflikty malutkie, czy większe się pojawiały, bo duszpasterze ukraińscy, czy z naszej strony pomocnicy księdza rektora kościoła, nie byli na poziomie i dochodziło do takich drobnych starć. Kto [ma] sprzątać, kto odpowiada za to, dlaczego to tak się stało, dlaczego inaczej. No to jest to współużywanie.

[SB] *Wracam jeszcze, właściwie to nieformalne było to zamknięcie kościoła i ten interdykt.*

[BŻ] Wiem, że interdykt nie był podpisany przez naszego arcybiskupa, tylko był podpisany przez kanclerza księdza Majchra. Według prawa kanonicznego za nieposłuszeństwo Ojcu Świętemu twierdzono, że jakaś kara musi być nałożona. Dlatego urzędnicy watykańscy uważali, że trzeba jakąś karę nałożyć na nieposłusznych.

Przekazanie kościoła Najświętszego Serca Pana Jezusa kościołowi greko-katolickiemu było takie radosne. Wielu ludzi odetchnęło, gdy posłyszeli w kościele Serca Pana Jezusa, że Ojciec Święty przekazuje ten kościół na wniosek naszego arcybiskupa seniora obrządkowi greko-katolickiemu. Czy wszyscy byli zadowoleni? Po dzień dzisiejszy są niezadowoleni. Niektórzy wracają do tego, że jeden z piękniejszych kościołów w Przemyślu został przekazany Ukraińcom. Niektórzy nawet ze strony ukraińskiej, jak to sam biskup Iwan mówił, nie byli zadowoleni. Chcieli, żeby była kopuła. A architektura się na to nie zgodziła, konserwator nie zezwolił na żadne zmiany, bo to jest zabytek. Aktualnie Ukraińcy mają bardzo piękną cerkiew, sobór, pięknie urządzony.

[SB] *Czy ktoś w ogóle ten interdykt w jakiś sposób zdejmował, kasował?*

[BŻ] To wszystko było określone czasem. Nie wolno było odprawiać mszy ojcom karmelitom. Czas się skończył, wtedy ściągnęli czarną flagę z kościoła.

[SB] *Flagę czarną zawiesił Komitet Obrońców.*

[BŻ] Tak, ale ona wisiała potem dalej, przez cały okres interdyktu. W międzyczasie wymieniono cały skład ojców karmelitów, którzy bezpośrednio współpracowali z Komitetem Obrony. Przyszli nowi. Przeszło, minęło.

8. „Zrozumiałem, że chodzi o jakąś chyba prowokację” – rozmowa z **ks. Stanisławem Czenczkiem,** prałatem, wiceoficjałem Sądu Metropolitarnego w Przemyślu.

[Nagrał 25 listopada 2011 r. ks. Stanisław Bartmiński; w AE UMCS taśma AHM/TN UMCS 1763/2; transkrypcja tekstu: Beata Żywicka.]

[SC] To był rok 1990, ja wtedy pracowałem w Sądzie Metropolitalnym, mieszkałem u sióstr benedyktynek na Zasaniu. Pamiętam tę sprawę [sporu o Karmel]. To był gdzieś luty, pojawiły się na mieście plakaty. Plakaty w obronie karmelitów i przeciw biskupowi Ignacemu [Tokarczukowi], podpisane takimi… nieraz nie podpisane, tylko zrobione tak bardzo nieczytelnie. Ale od razu zrozumiałem, że chodzi o jakąś chyba prowokację. Sprawa dotyczyła klasztoru karmelitów i to wywoływało takie zaniepokojenie.

Potem, chodząc do pracy do Kurii, kilkakrotnie widziałem stojących ludzi tu przed Kurią z transparentem przeciw biskupowi, który broni kościoła karmelitów. Potem te sprawy były rozgrywane już na Konferencji Episkopatu. Biskup nasz był na pewno też tym bardzo poruszony i zmartwiony. W międzyczasie była jeszcze konsekracja biskupa grekokatolickiego, raczej nie konsekracja, ale objęcie diecezji, które nie mogło być u karmelitów, tylko było tutaj właśnie w katedrze rzymskokatolickiej. Przyjechali przedstawiciele z całej Polski, była też grupa obrońców tego kościoła. Wiem, że wchodziliśmy do kościoła w asyście, bo był nawet prymas Polski, arcybiskup Glemp, i wtedy oni z takim transparentem wykrzykiwali jakieś hasła przeciwko nieoddaniu[43] tego kościoła karmelitom, ale sama uroczystość przebiegła spokojnie. I to był chyba też akt takiego pojednania chyba ze strony naszego biskupa. Potem właśnie przyjazd [Ojca Świętego]. Przed przyjazdem Ojca Świętego do Przemyśla była pikieta przy kościele karmelitów, codziennie wieczorem. Pilnowali całą noc, zamknęli kościół. Były takie pogłoski, że w nocy karmelici wychodzą z kościoła i tam zbierają jakieś plotki. Potem w sam dzień wizyty Ojca Świętego w Przemyślu, to pamiętam, że właśnie jak Ojciec Święty już pojechał do kościoła Serca Pana Jezusa, który oddał grekokatolikom, to wychodząc z tego kościoła, popatrzył na tych stojących jeszcze pod Karmelem, tych pikietujących, popatrzył na nich i odwrócił się. Wiem, że później oni przyjęli to jako gest, że ich pobłogosławił. Ale tam nie było widać tego błogosławieństwa, więc interpretowali po swojemu, że biskup do nas się zwrócił. Karmelici potem podobno odprawili mszę świętą dziękczynną za uratowanie kościoła. Wiem tylko, że na drugi dzień karmelici przyszli do biskupa Ignacego. On ich nie przyjął. Uważał, że oni właśnie źle postąpili, upierając się przy tym nieoddaniu tego kościoła. I według mnie sprawa ta nie jest do końca wyjaśniona i chyba nigdy nie będzie wyjaśniona, bo nawet wtedy nie wiedzieliśmy dokładnie, jak to było. Tym bardziej dzisiaj. No i wiele tutaj było sił, które złączyły się, żeby zaszkodzić jedności Kościoła. Ale Bogu dzięki, wyjaśniło się wszystko przez Ojca Świętego, oddając [Ukraińcom] ten kościół [pojezuicki].

[SB] *Natomiast Pani Hayderowa, ty ją znasz osobiście, i to dobrze, co możesz powiedzieć na jej temat? Czy te opinie takie bardzo surowe arcybiskupa seniora są słuszne, czy niesłuszne?*

[SC] Jakie to opinie?

[43] Raczej: oddaniu [JB].

[SB] *Że ona bardzo brzydko mówiła o Papieżu.*

[SC] Ja od niej nie słyszałem, żeby mówiła „brzydko" o Papieżu. W każdym razie ona pochodzi z rodziny katolickiej. Była tak też wychowana, a jej ojciec był wielkim obrońcą Karmelu, nieżyjący już wtedy oczywiście, i jej matka. Oni tam chodzili do karmelitów, śpiewali w chórze. I potem karmelici chodzili do nich, byli związani bardzo z Karmelem i oni byli tymi obrońcami, bo oddanie tego kościoła byłoby uderzeniem jakby w ich wiarę, czy coś takiego podobnego. W tym czasie bezpośrednio ja z nimi nie rozmawiałem, i czy się wypowiadali tak czy inaczej, to nie wiem. Wiem, że u księdza Zarycha była, miała taką rozmowę, on mógłby coś na ten temat powiedzieć. Była tu w Kurii u księdza Majchra, to ona podobno też tutaj coś mówiła. Przez wiele lat była uczestniczką KIK-u, teraz już nie jest, jej mąż był prezesem przez kilka lat. Zmarł już. Myślę, że jest religijną osobą i w jej rozumieniu broniła tego, ale może była wciągnięta w różne takie powikłane sytuacje, w których ludzie nieraz tracą orientację.

9. „Chodziło o to, żeby ten kościół obronić" – rozmowa z **ks. Aleksandrem Radoniem,** pierwszym proboszczem kościoła na przemyskim osiedlu Kazanów.

[Rozmawiał w Krośnie 7 listopada 2011 r. i nagrał rozmowę ks. Stanisław Bartmiński; w AR UMCS taśma AHM/TN UMCS 1763/9; transkrypcja tekstu: Wanda Sus.]

[SB] *Czy ty pamiętasz te wydarzenia przemyskie związane z Karmelem?*

[AR] Pamiętam o tyle, że do tej trójki biskup Ignacy Tokarczuk wytypował s. Zarycha, ks. Srokę Józka i mnie, do tych negocjacji z obrońcami klasztoru. Spotkania bywały dosyć częste i burzliwe, i dość długo, do wpół do drugiej nieraz, zawsze w Trójcy Świętej. Na te spotkania przychodzili przedstawiciele Kościoła greckokatolickiego, najczęściej ksiądz, późniejszy biskup Teodor Majkowicz, i jeszcze jakiś drugi z nim. Nie znam go osobiście. No i oczywiście z obrońców nie wszystkich, nie na wszystkich spotkaniach byli obecni świeccy. Tak żeśmy tylko w piątkę najczęściej rozmawiali. Ustalało się pewne rzeczy. Sroka Józek dzwonił wieczór do Watykanu, przychodziła odpowiedź, na następnym spotkaniu za dwa dni, że Ojciec Święty wyraża na to a na to zgodę, i że takie i takie [są] ustalenia. Wtedy przedstawiciele kościoła greckokatolickiego: myśmy tak nie mówili, wyście nas źle zrozumieli… no i oczywiście od nowa ta sama kołomyja.

[SB] *Te wasze spotkania dotyczyły raczej czego? Przekazania?*

[AR] Przekazania kościoła karmelitów jako kościoła… tego… grekokatolikom, ale chodziło właśnie o to, aby ten kościół obronić, a przekazać kościół Serca Pana Jezusa.

[SB] *Ale od kogo wyszła inicjatywa, żeby ten kościół obronić?*

[AR] To od ludzi.

[SB] *Wyście mieli instrukcję od biskupa Tokarczuka?*

[AR] Tego ja nie wiem. Nic nie mogę powiedzieć, z tym, że wiem tylko jedno, że jedna z moich parafianek byłych, bo byłem dawniej też tam, napisała list

do księdza biskupa Tokarczuka w obronie krzyża[44], dosyć atakujący, i ten list jeśli nawet był w moim posiadaniu, bo mi go potem z Kurii oddali, by zwrócić tej parafiance. Na ogół to porządna kobieta i taka rzeczywiście rzetelna… i matka i… […] Na Budach za CPN-em ta pani mieszkała. Porządna osoba, nie mogę powiedzieć, rodzina i dzieci ministranty były. Ale jakoś tak zapaliła się, napisała taki osobisty list przeciw. No, ale ten list na szczęście nie dotarł nigdzie i konsekwencji większych z tego nie było.

Były trudne rozmowy, bo w jeden wieczór się ustalało tak, za parę dni przedstawiciele Kościoła zmieniali swoje stanowisko. A że my tak zrozumieli źle, że nie takie były ustalenia, że nie o to chodziło. No i takie to było wielokrotne nawracanie tego samego. A ludzie (świeccy) to ostro atakowali, występowali, tośmy ich troszkę uciszyli, jakim prawem oni stawiają warunki Papieżowi, no i wreszcie ludzie świeccy zrezygnowali, ustąpili. I końcowa decyzja była taka, że kościół karmelitów zostaje przy karmelitach, a dostaną grekokatolicy kościół ten, który… Ale to były bardzo przykre rozmowy i przykre spotkania, tym bardziej, że wielokrotnie zmieniane wersje i poprawiane, z różnymi skutkami i następstwami.

[SB] *Tak, rozumiem. To mówisz, że jakie były sugestie? Że w Kurii ktoś….?*

[AR] … że tych obrońców, że ktoś im tam podpowiedział, żeby bronili. Ale ja tego sprawdzić nie mogę.

[SB] *Rozumiem. Ale to oni tak mówili, czy jak?*

[AR] Nie, to takie głosy tam chodziły, że ich ktoś tam napuścił, ale oni tego nie mówili.

[SB] *Później wyście wystosowali list do mieszkańców Przemyśla. Archiprezbiter Zarych jest podpisany… list do mieszkańców Przemyśla.*

[AR] Tak.

[SB] *O co w tym liście chodziło?*

[AR] Dokładnie w tej chwili nie pamiętam, ale chodziło o to, żeby z pokorą i posłuszeństwem przyjąć decyzję papieską, bo Kościół jest powszechny i na całym świecie, czy klasztory, czy diecezjalne kościoły, takie wyznanie czy inne jest w ramach Kościoła, ma służyć chwale Bożej i zbawieniu ludzi. A takie utarczki to nie mają sensu i tylko burzą sprawę, a nie budują jedności.

[SB] *Tak. A potem była taka sprawa, że się pojawiały napisy na murach przeciwko biskupowi.*

[AR] Na pałacu były… i między innymi u mnie w parafii też na murze był napis przeciwko księdzu biskupowi Tokarczukowi, który szybciutko zatarliśmy. Jakby tam chciał szukać, już teraz pewno nie, bo chyba zburzyli ten beton, ale na betonie był dość długo. Nawet i ksiądz biskup prosił, żeby tego nie zamazywać:

[44] Tak, zamiast: Karmelu; ewidentne przejęzyczenie; spowodowane zapewne skojarzeniem z trwającym właśnie głośnym sporem o krzyż pod pałacem prezydenckim w Warszawie. [Przyp. Red.].

„Niech to będzie jako świadectwo". Na kilku miejscach w Przemyślu, u mnie w parafii też na takim betonie obok kościoła był duży napis przeciwko Ignacemu.

[SB] *A nie pamiętasz treści?*

[AR] Nie pamiętam treści, takie drobne rzeczy.

10. „My i tak tego Karmelu nie damy!" – rozmowa **z Anną Hayder**, „obrończynią" Karmelu.

[Nagrał 28 listopada 2011 ks. Stanisław Bartmiński; w AE UMCS taśma AHM/TN UMCS 1763/3; transkrypcja: Beata Żywicka.]

[SB] *Jak się Pani związała z KIK-iem, z całą grupą KIK-owską?*

[AH] Do KIK-u należałam od samego początku od 198… [źle zapamiętałam, od 1983 roku][45]. Jak zawiązywali KIK w Przemyślu, no to miałam taką wewnętrzną potrzebę. Zresztą nie było w tej chwili jakiejś organizacji, żeby na płaszczyźnie Kościoła działała, nie tyle na płaszczyźnie, co związana z Kościołem. Komuna pozwalała tylko na KIK-i i myśmy z mężem zaangażowali się w struktury KIK-u. Potem [KIK] był trochę zawieszony przez stan wojenny, potem znowu wróciło i praktycznie poprzez to, że byłam działaczką KIK-u, zostałam włączona do działania w Radzie Miejskiej, bo ówczesny prezes KIK-u, pan Łuszczyszyn, był działaczem, jak to się wtedy nazywało – Komitetu Obywatelskiego. No i wśród członków KIK-u zaproponował [udział w Radzie Miejskiej] pięciu osobom. I faktycznie te pięć osób działało potem w Radzie Miejskiej. […]

I tak w tym całym peletonie do tej pierwszej Rady żeśmy weszli. I tak się wtedy rozruszałam na niwie społecznej, bo tak specjalnie do KIK-u… to należałam i chodziłam na wykłady… i właściwie moje działanie, to było tylko słuchanie wykładów. Ale właśnie przez to, że byłam w Radzie… te sprawy Karmelu to się działy w okresie pierwszej kadencji…

[SB] *A później z Karmelem była pani związana. Czy Pani była w chórze?*

[AH] Nie, mój tata był w chórze. Ja od dziecka rosłam w atmosferze Karmelu. Wszystkie święta, to na Karmelu. Przecież karmelitów nie było przez jakiś okres czasu od 1953 chyba roku, do 1958 chyba, ale chór śpiewał pod kierunkiem księdza Kilara, próby się czasem odbywały w domu, bo tam przecież na Karmelu tylko był kościół i właściwie żadnego zaplecza, więc prywatnie w naszym domu się odbywały próby. No i mój tato wręcz jeździł też z panem [Andrzejem] Mazurem po tych wszystkich […] instytucjach kościelnych, żeby karmelici wrócili do Przemyśla. No i wtedy [przyjechał] ojciec Bogusław, nadano go tutaj, spał w szafie, bo wtedy nie miał zaplecza. Jak kapało z dachu, to się chował do szafy w zakrystii, żeby przespać noc. Po prostu ja od dziecka, urodzona w 1943 roku, to nie pamiętam nikogo innego na Karmelu, tylko karmelitów, nie? Normalna

[45] Ta poprawka i wszystkie uzupełnienia podawane w nawiasach kwadratowych zostały wniesione przez p. Hayder w czasie autoryzacji tekstu [J.B.]

sprawa. Tym bardziej, że zawsze też słyszałam o różnych sprawach związanych z Karmelem. Rodzice przeżywali, że ich [karmelitów] wyrzucono, wywieziono brutalnie w 1953 r. I później wrócą karmelici, czy nie wrócą? Wreszcie wrócili, prawda?

Potem byłam zajęta sobą, studiami, rodzeniem dzieci i tak dalej, jak to obowiązki [kobiety]. Troszkę od Karmelu jakbym odstała, ale zawsze na odpust w Szkaplerzną to wiadomo, że trzeba było iść na Karmel, bo z racji przynależności do Szkaplerza miałam taki wewnętrzny obowiązek. Co tu jeszcze teraz opowiedzieć?

[SB] *I później wyszła ta sprawa Karmelu.*

[AH] No.

[SB] *Tej wizyty Ojca Świętego.*

[AH] Obserwuję właśnie w prasie takie zwiastuny, że [papież] będzie w Rzeszowie. Ponieważ byłam od 79 r. w Krakowie, potem byłam w 83 w Warszawie, w Częstochowie, w Krakowie, bo tak żeśmy z mężem jeździli za Papieżem. W 87 r. w Tarnowie. Więc zawsze starałam się gdzieś uczestniczyć w jakimś spotkaniu z Papieżem. No i jak przyjeżdża tutaj do naszej diecezji, no to oczywiście do Rzeszowa. Ale dowiadujemy się, że będzie jeszcze w Lubaczowie. Tak myślę sobie, dlaczego w Lubaczowie, a Przemyśl to co? Jako przemyślance, to mi [się to] od razu nie spodobało. I potem okazuje się, że będzie jednak w Przemyślu. Ale przy okazji Przemyśla okazuje się, że zaczyna się coś dziać związanego z Karmelem. Przyjechał jakiś karmelita, już nie wiem kto, tam z Warszawy, i właśnie nam mówi, że …

[SB] *Ale wam, to znaczy?*

[AH] To znaczy zgromadzili chór i właśnie chórowi to mówi, że niestety, ale coś się dzieje, że kto wie, czy Karmel nie pójdzie z powrotem w ręce ukraińskie. To znaczy, ja nie wiem, czy dokładnie to padło. Zastrzegam. Ale w sumie chyba tak. Dał nam po szkaplerzyku, medaliku pobłogosławionym przez Ojca Świętego, i relikwie św. Rafała Kalinowskiego, które do dzisiaj u mnie wiszą, tu na ścianie.

No i potem znowu ja jakbym o sprawie zapomniała, nie wiedząc, że jednak tam się rozmowy jakieś toczą między ludźmi, którzy wtedy jeszcze nie byli Komitetem, tylko po prostu ludźmi, których to zaczęło trochę obchodzić. I tam rozmawiali z biskupem Tokarczukiem. Podobno biskup Tokarczuk dał nam pismo swoje do Ojca Świętego, że chce, aby oni się tutaj budowali, że pomoże się przy budowie nowej świątyni, i że w końcu tyle kościołów powstało w diecezji za piastowania jego rządów, że w końcu jeden kościół jeszcze to przecież [też się wybuduje].

Acha! Jeszcze muszę wrócić do jednej sprawy, że w październiku 1990 r., poprzedzającego ten grudzień, umiera mój ojciec. I proszę sobie wyobrazić, kiedy umiera? 15 października, w dzień św. Teresy z Avila, patronki tego kościoła. Zmarł przy nas. Ojca chowamy do trumny i nagle na Karmelu dzwony słyszę. Czego to Karmel dzwoni? O co chodzi? Matko, przecież to odpust dzisiaj. Patronki. Do dzisiaj mam takie wspomnienie.

No i potem gdzieś w styczniu dzwoni do mnie pani Podolska Maria, kierowniczka chóru Karmelitów. Haniu, trzeba by było, żebyś może, nie ma twego ojca, może byś się tak włączyła, bo jest grupa ludzi, która chce bronić Karmel. O co chodzi, pani Marylko? No i ona mi oczy otworzyła, że się coś zaczyna dziać niedobrego. No to ja zadzwoniłam wtedy do pana Gębarowicza, bo go znałam, bo pana Stanisława Żółkiewicza nie. Wiedziałam, kto to, ale nie znałam go osobiście wtedy jeszcze. On [pan Gębarowicz] mi potem powiedział, że będzie ze mną miał kontakt. I faktycznie był wyjazd do Warszawy w lutym, bo tam było posiedzenie Episkopatu. Myśmy się chcieli koniecznie z prymasem Glempem spotkać i porozmawiać, ale sekretarz nie dopuścił nas do niego. Myśmy w dwa auta pojechali, chyba dziesięć osób pojechało, w każdym po pięć. Rozmawialiśmy z sekretarzem, to zaczął na nas wrzeszczeć [śmiech]. Macie biskupa, na terenie diecezji [rządzi] biskup. I przyprowadził nam biskupa. Przyszedł biskup Tokarczuk, biedny.

[SB] *To było w Warszawie ?*

[AH] W Warszawie. Biedny taki [biskup Tokarczuk], Żółkiewicz się nic nie odzywał. Pan Walczak referował sprawę, a myśmy słuchali. No i w pewnym momencie [przy końcu spotkania] padły jakieś dwa słowa. Ja się tak zacietrzewiłam, że przy wyjściu powiedziałam: Wy macie swoje racje, pan Walczak swoje racje, a my i tak tego Karmelu nie damy! Tak zupełnie, po prostu z nerwów. Ale potem nastąpiły takie trochę refleksje, że tak nie wypadało biskupowi strzelić w oczy.

Ale potem się akcja rozwijała. Wyszła sprawa, żeśmy zaczęli pikietować kurię biskupią z inicjatywy pana Żółkiewicza, bo on jest waleczny człowiek. Mnie się to za bardzo nie podobało, ale jak trzeba było, to trzeba, jak weszłam już w ten krąg ludzi. Pikietowaliśmy pod pałacem biskupim, ale śpiewaliśmy nabożne pieśni, nie było jakiegoś tam wykrzykiwania, czy coś. Były takie dwa hasła [na dużych banerach].

Ja tu księdzu zostawiam płytkę z nagraniem specjalnie dla księdza, bo w tym całym okresie mój mąż nagrywał, co szło z telewizji. Jak nas pokazywali. […]

Następował dzień ingresu, jużeśmy się wtedy tak zorganizowali… A jeszcze w międzyczasie moja mama głodówkę [protestacyjną] sobie zarządziła. Na to ksiądz Zarych się poderwał, żeby spotkać się z Komitetem i pogadać na te tematy. Rozmówił jej [matce Anny Hayder], że to nie jest pora.

Mnie się cały czas wydaje, że to nie była wola Ojca Świętego, tylko tak sobie przypominam, jeszcze z czasów komuny, sprawę, że jak przyjeżdżała jakaś władza do „Polnej", to trzeba było rozwalić karczmę, która była w bardzo złym stanie technicznym, na tym zakręcie do „Polnej" i trawę trzeba było na zielono pomalować, aby przed władzą pięknie się pokazać. I tu mi się zdaje wyszła taka inicjatywa odgórna, żeby Papieżowi ułatwić pewne sprawy tam na Wschodzie. Co wcale – według mnie – nie było potrzebne, żeby karmelitów wyrzucać. Według mnie wszystko szło do tego, żeby jednak ten kościół przekazać Ukraińcom, że jak Papież tam wejdzie

i się z nimi spotka, to jego zdaniem będzie ostatnie to zdanie, które wygłosił w kościele Serca Pana Jezusa, że daje tę świątynię na wieczne władanie grekokatolikom. A świadczyło jeszcze o tym to, że po pierwsze: ja, pracując w inwestycjach [stwierdzam, że] ta umowa… była dla mnie heca, a nie umowa. Jak się strony umawiają, to wymieniają wszystko, co jest za i przeciw, i co będzie, jak nie dotrzymają umowy. Wiadomo dla mnie było, bo całe osiedla budowałam kiedyś pracując w inwestycjach, ile proces przygotowania inwestycji trwa. Przecież oni nie mają terenu, nie mają nic, a za pięć lat chcą się wybudować. Wiadomo, że wszystkie władze miasta były ustawione pod to, że jeśliby mieli ochotę budować, to my zrobimy wszystko, żeby im pomóc w tym… prawda?… Tym bardziej, że ja, dumna ze swego miasta rodowego, i wiedząc, że to było wielokulturowe miasto, chciałabym, żeby jednak była [otwarta] synagoga i żeby można było [powiedzieć]: O, patrzcie dzieci, wnuki, prawnuki, tak wyglądała synagoga, nasi starsi bracia w wierze modlili się w takich świątyniach.

Tak samo niechby była świątynia grekokatolicka z kopułkami, tak jak jest u nas na Zasaniu, prawda? To by świadczyło o tej wielokulturowości. A tu nagle zabierają coś, co zaborca właściwie brutalnie wydarł karmelitom. Znowu gest Papieża miałby tę wolę zaborcy zaklepać?

Druga sprawa to jest to, że myśmy czekali jako Komisja Infrastruktury, w której Leszek Zając (zdaje się z Wami spokrewniony) był wtedy radnym, mieliśmy przygotowane trzy lokalizacje, że gdyby się Ukraińcy zgłosili i chcieli budować, to macie tu możliwość, my wam pomożemy, jeśli nawet były jakieś sprawy gruntowe.

[SB] *Jedna* [lokalizacja] *była na Słowackiego. Tam im biskup Tokarczuk proponował.*

[AH] Nie wiem, co im biskup Tokarczuk proponował. To pan Kaszuba mi pomagał w tym wszystkim [w znalezieniu lokalizacji], wtedy nie był radnym, był dyrektorem „Geokartu". Jedna była tam, gdzie LOK. Mnie się zdaje, że tam, gdzie LOK, to naprawdę byłaby dobra ta lokalizacja, bo to też wysoko, pięknie by nad miastem górowało i tu naprawdę miasto by dołożyło starań, żeby im przygotować ten teren. Nawet gdyby tam były jakieś sprawy, że to nie było miasta, czy coś, to wszyscy byli ustawieni wtedy, żeby pomóc sprawie. Druga lokalizacja była przy ich seminarium na Basztowej. Trzecia była… to już była taka… w ogóle się nie liczyła, ale to pan Kaszuba mówi: Niech pani to weźmie i jeszcze wstawi, bo myśmy taki obrys prostokąta mieli naszej katedry, że powiedzmy, to by się tu mieściło. Tu gdzie są przy Kapitulnej [siostry] służebniczki. One wtedy nie były rozbudowane, tam właściwie był taki parterowy, stary budynek. Ale tu gdzie LOK – uważam, widzę to, że to by było piękne miejsce na taką katedrę. […] LOK mieści się przy bocznej Słowackiego, ale tu niżej, pierwsza czy druga przecznica w górę, jak odlewnia Felczyńskich, to by było od tyłu [ich] seminarium, i to można by było komunikacyjnie wszystko powiązać. Jeszcze się wtedy nie mówiło o zwrocie pałacu biskupiego, tego muzeum. To były lata 1989-1990, dopiero toczyły się te sprawy odzyskiwania własności przez Kościół.

W tym wszystkim, mnie się zdaje, ksiądz biskup Tokarczuk najpierw pełnił taką rolę, bo wręcz mi powiedzieli (bo mnie wpuścili poprzez ten stary klasztor tam w pewnym momencie do tego starego Karmelu, jak już był zamknięty), wręcz podobno tak to wyglądało, że jak się pan Żółkiewicz zapytał biskupa Tokarczuka: a co zrobić, jak oni jednak będą chcieli wejść do kościoła?… To podobno ksiądz biskup Tokarczuk (a słuchał tego ojciec Damian [przeor] tych słów Żółkiewicza, miał podobno klepnąć ojca Damiana po ramieniu i powiedzieć: To najwyżej zamkniesz. I Żółkiewicz powiedział, że właściwie to on [biskup Tokarczuk] poddał nam tę myśl, żeby [kościół] zamknąć. A potem podobno został [biskup Tokarczuk] pilnie wezwany do Rzymu i tam go odkręcili.

[SB] *Gdzie było zarzewie konfliktu między Żółkiewiczem a biskupem, bo na początku biskup z Żółkiewiczem* [zgadzali się]*?*

[AH] No, że niby właśnie [nas] zdradził, że pojechał do Rzymu i potem z ambon poszło, że jednak mamy siedzieć cicho. Bo potem, gdzieś na przestrzeni została zawarta ta umowa 15. lutego, gdzie jest podpisany prowincjał [karmelitów, ojciec Wanat], którego w ogóle nie było w Polsce, wtedy 15. lutego. To się działo poza jego plecami. Dali mu dokument. No to on, jak zwierzchnicy dają dokument, musi podpisać, prawda?

[SB] *Biskup miał pretensje właśnie, że Komitet z niego zrobił zdrajcę.*

[AH] Tak, bo tak pisali, z czym ja się nie mogłam pogodzić. Między moim tatą a księdzem biskupem była wielka nić sympatii, było wzajemne przekazywanie życzeń. Mój tata [pokazuje fotografie], jak było 600-lecie diecezji, witał prymasa Wyszyńskiego, no bo wtedy, w 76 roku chyba, wszyscy bali się występować. Mój tata był rzemieślnik, to się nie bał występować. To była wielka nić przyjaźni.[46]

[SB] *Jak było w sam dzień ingresu biskupa Martyniaka?*

[AH] Zamknięcie kościoła stało się tydzień przed ingresem. Bo w sobotę był ingres, a myśmy kościół zamknęli w niedzielę po ostatniej mszy. Msza ostatnia jest u karmelitów o godz. 17. Będąc w kościele, obserwowaliśmy, że przychodzą Ukraińcy i oglądają kościół. A myśmy już wiedzieli, że zamkniemy za chwilę. Matko kochana, to były nerwy…, żeby się odważyć zamknąć. Po mszy zamknęli panowie kościół… i właściwie tam się nic nie działo.

[SB] *Czy klucze miał Komitet, czy gwardian?*

[AH] Podobno ojciec przeor przekazał. Nie wiem, co się w środku działo. Ja nie byłam w środku. Mnie zostawili na zewnątrz, osobę, która w ogóle bała się podejść do mikrofonu, bała się mówić, ale pan Żółkiewicz powiedział, że mam to czynić, a jeśliby się coś działo, mówić. Jak ksiądz przeglądnie to nagranie, to pierwsze moje wystąpienia były bardzo nerwowe. Bałam się tego urządzenia, bo w tej chwili to już nie ma tego stresu. […]

[46] Anna Hayder odwołuje się do tekstu w książce z roku 1994 pt. *W starciu z totalitaryzmem*, w której przytoczono rozmowy prowadzone z ks. abp. Ignacym Tokarczukiem i Tadeuszem Fredro-Bonieckim, rozdział V – *Unicka Katedra*.

[SB] *Ingres...*

[AH] I wtedy jest dzień ingresu. Na dole [pod karmelitańskim wzgórzem] policja, nie, seminarzyści, nasi klerycy byli u dołu [tworzyli żywa zaporę] i Ukraińcy przechodzili i zatrzymywali się pod górką… i modlili się w kierunku kościoła. Tak to pamiętam. Dalej to ja nie widziałam, co się działo, potem z prasy i z nagrań zobaczyłam. Kościół Serca Jezusowego zasłaniał to, co się tam działo, bo oni wychodzili z kościoła Serca Jezusowego. Chyba potem ksiądz Majkowicz mówił, że zaszła taka okoliczność, że będzie ingres w tamtej katedrze. A my tutaj żeśmy z góry obserwowali, nie wiedząc, co się dzieje. Takie plotki chodziły, że Ukraińcy uzbrojeni byli. Ile w tym prawdy, to nie wiem.

[SB] *To przeszło…*

[AH] Przeszło. Acha! Jeszcze z ingresu była taka sytuacja, to jest nagrane, jak dwie osoby idą, z tym, że jednej piuska spod kapelusza była widoczna, tośmy się domyśleli, że to biskup idzie z jakąś osobą świecką. Przeszli przed Karmelem, od strony Kapitulnej, osoba duchowna z rękami w kieszeni, widać to [na filmie], przeszła obok bramy kościelnej, wejścia do kościoła. Stanęli na trawie, przy wejściu zabitym wtedy deskami [teraz jest zrobiona brama]. Potem się w prasie ukazało, że ksiądz biskup Orszulik chciał rozmawiać z Komitetem Obrony, ale że nie dało się porozmawiać. A tam jest nagrane, że jedna z kobiet nawet krzyknęła za nim „Judasz". Ja ich tam wszystkich odganiam, żeby nie atakowali tego biskupa. Potem były takie różne…

[SB] *Pani zdaniem nie było usiłowania ze strony biskupa Orszulika nawiązania jakiejś rozmowy?*

[AH] Nie było. Nie, przeszedł. Ja mówię: Raz, że jako duchowny przynajmniej powinien skłonić się przed kościołem. Przeszedł przed kościołem… Przyszło trochę ludzi, śpiewaliśmy pod kościołem w tym momencie, jak to się odbywało, że jednak jesteśmy tu, że trwamy przy samym budynku kościelnym. W środku się msze odbywały. Nie było głośnika na zewnątrz, to żeśmy tak nadsłuchiwali, jak to się odbywa, i też śpiewaliśmy na zewnątrz. Jakoś tak to przechodziło przez te dwa miesiące od zamknięcia. Bo to był 7. kwiecień, potem maj, do 2. czerwca. Dwa miesiące żeśmy stali tam.

[SB] *A czy kościół rzeczywiście był zaspawany? Taka była wersja.*

[AH] Ta gdzie tam, nie, nie, absolutnie!

[SB] *Zakonnicy byli więzieni.*

[AH] No też coś! Oni [chyba] siedzieli w swoich celach. Ja nie wiem, co zakonnicy robią całymi dniami. Przecież my nie wiemy, na czym polega ich reguła, nie wiemy, jakie mają tam zajęcia swoje klasztorne. Oni sobie tam siedzieli. W międzyczasie ci, którzy się tam zamknęli, to podmalówki jakieś robili w kościele. Między innymi, podobno tutaj, gdzie witraże, to malowali ościeżnice. Oni sobie jakoś tak dzielili pracę, nie siedzieli przez te dwa miesiące, tylko spełniali jakieś tam swoje obowiązki.

[SB] *Ile osób było zamkniętych?*

[AH] Nie wiem. Do dzisiaj nie wiem, ile tam było w środku osób. Wiem, że profesor Staś dyżurował w nocy, a szedł do szkoły uczyć potem, gdzieś tam bocznym wejściem, ale tak, że myśmy nie widzieli. […]

W pewnym momencie myśmy zobaczyli, jak Papież idzie dołem, myśleliśmy, że może idzie do nas. To był taki moment. A on podszedł tam do sektora ukraińskiego.

[SB] *Jeszcze porozmawiajmy o interdykcie i o postawie biskupa Tokarczuka.*

[AH] Ja cały czas współczułam biskupowi Tokarczukowi, że tak go zapętlili w to wszystko. On oddał kościół Serca Pana Jezusa jeszcze wcześniej, żeby oni tam na spółkę z wojskiem modlili się. Nie przeszkadzał w liturgii. Wręcz słyszałam, bo pod Karmelem stały parafianki Serca Jezusowego, opowiadały, że gdy zakonnice się poszarpały o jakąś serwetkę, to biskup Tokarczuk dla świętego spokoju kazał wyrzucić naszą siostrę służebniczkę, ażeby nie zadrażniać. Wręcz pod ochroną ich [grekokatolików] tam trzymał w kościele Serca Jezusowego. Uważam, że robił wszystko, żeby panowała między nami [zgoda], żeby żadna iskierka nie spowodowała jakiejś rewolucji w mieście w stosunkach polsko-ukraińskich. Ja uważam, że to, co on zrobił, że przekazał swoją własność Ojcu Świętemu, to też był gest z jego strony, by ten spór wygasł, bo nie ma nic gorszego niż spory na tle wiary… i również majątków. […]

Powiem o jednej jeszcze sprawie. Różne afisze stamtąd [z wewnątrz] nam podawano. Ja to od razu rzucałam do ogniska po przeczytaniu. Stwierdziłam, że tak nie może być. Uważałam, że ta umowa i to wszystko to jest po to, by ten kościół karmelitów dać. Dopiero chyba w maju sobie pokojarzyłam, że tato zmarł mi w dzień św. Teresy, patronki kościoła, i że musze tu być za tatę.

[SB] *Teraz na temat Żółkiewicza.*

[AH] Nic nie wiem na temat Żółkiewicza. Według mnie on przeżył tam na wschodzie to, co przeżył, i po prostu boi się powrotu do tych spraw… To byli ludzie starsi. Może mają inne doświadczenia. Ja jestem przyjaźnie usposobiona do ludzi. […]

W czasie sprawy [obrony Karmelu] napisałam taki na cztery strony odręczny list do biskupa Tokarczuka, który podał ksiądz Kilar, że ja go przepraszam za to, co było w Warszawie, ale w związku z tym, że jestem córką Ochalika, który walczył o powrót karmelitów do Przemyśla, moje miejsce jest tu. I już. Że się odcinam od tych wszystkich napisów, bo to oni mieli tam jakoś naprodukowane, a starsze kobiety rozwieszały to na murach. Zresztą Garwona, też tam pisze, że wieszał. Ale jest pewna granica przyzwoitości. Ja się nie solidaryzowałam z tymi atakami. Ja uważałam, że jesteśmy przeproszeni. Ksiądz Kilar mi powiedział, że dotarł ten list w trakcie zamknięcia kościoła, jeszcze przed wizytą Papieża. Ja tym listem próbowałam go [biskupa Tokarczuka] udobruchać. Potem, gdy był kościół zamknięty [w lipcu], przez ks. Zarycha prosiłam [biskupa], żeby otworzyć, bo ma być nowenna do Matki Bożej Szkaplerznej. Ojciec Andrzej już był. Latałyśmy do karmelitanek. Nieszczęście się nie stało. […]

Potem cała działalność KIK-u, gdzie przychodził [biskup Tokarczuk] na wykłady mój mąż go przywoził, odwoził. Myślę, że wszystko jest załatwione, jeśli chodzi o przeprosiny, że biskup się na nas nie gniewa. Teraz nawet jak było 390-lecie [fundacji Karmelu], we Fredreum był występ. Siedząc na sali myślałam, że – kurcze pióro – nie byłoby tych uroczystości, gdyby nie decyzja księdza biskupa, już teraz arcybiskupa, o tym, że dał kościół Serca Jezusowego grekokatolikom. I że trzeba jemu podziękować przede wszystkim, a nie świętować Fundację[47], bo nie byłoby po 20 latach tych uroczystości, gdyby nie decyzja księdza biskupa, w tamtym czasie. I szybko do ojca Pawła: trzeba się zebrać i iść z podziękowaniem. […]

Z panią Jasią Sykałową, szefową Akcji Katolickiej i z jednym z ojców [oraz przeorem Pawłem] poszliśmy do arcybiskupa. Pani Sykałowa wygłosiła piękną orację, ja dałam księdzu arcybiskupowi nagranie [płytkę] na pamiątkę. Pan Stanisław Sarzyński nagrał [wypowiedź] księdza arcybiskupa Tokarczuka, trwało to ze 2 godziny, a arcybiskup wcale nie myślał przerywać tego [spotkania]. To myśmy się poderwali, że chyba wypada już kończyć i podziękować mu. Dlatego uważam, że jest sielanka, wręcz… [śmiech].

Jeszcze powiem, że gdy byłam radną, było modne nadawanie tytułu „Honorowego Obywatela, kandydaturę i przeszła. Przedstawiciel Społecznego Komitetu z pp. Żółkiewiczem i Walczakiem przyszli na uroczystość na Zamku. Tam podobno biskup powiedział: No wreszcie!

[SB] *A czy pan Matusiewicz, dziś senator, był z wami?*

[AH] Był na początku, ale potem jak zobaczył tą agresję, wycofał się […] W trakcie tego sporu przyniósł decyzję… chyba wojewody, że klasztor jest już karmelitów i zaczął pukać do furty przy dzwonnicy. Obrończynie go napadły, nie widząc, kto to jest. Ofuczały go strasznie, potraktowały wrogo, bo myślały, że przynosi pismo przeciwne naszej sprawie.

Teraz, jak było 20-lecie [26 lipca 2011 r.] mieliśmy taką mszę [dziękczynną]. Przyjechał Marcin Krasicki z żoną, bo Edmund już nie żyje. Krasiccy [w 1991 r.] wspierali nas swoimi oświadczeniami, że są bezpośrednimi spadkobiercami fundatora i że to wszystko tak nie powinno być.

[SB] *A pan Walczak, postać trochę tajemnicza?*

[AH] To doktor prawa, chyba administracyjnego [zmarł 20. 10. 2008 r.]. Miał łatwość pisania. […] Ja go poznałam dopiero po wszystkim. W czasie pikietowania właściwie ludzi nie znałam. […] Pierwszy raz spotkałam go w lutym, w drodze do Warszawy, w potem przebywał z innymi w kościele.

[SB] *W tym czasie w klasztorze było trzech zakonników, czy więcej?*

[AH] Czterech. Ojciec przeor, młody człowiek Damian Wacławik, Ambroży Stokłosa, to był senior i już nie żyje, ale jeszcze tutaj 50-lecie kapłaństwa ob-

[47] Chodzi o fundację kościoła i klasztoru dla oo. Karmelitów Bosych przez wojewodę podolskiego i starostę przemyskiego Marcina Krasickiego. (Przyp. Red.)

chodził. I okazuje się, że ojciec Ambroży jest rówieśnikiem w kapłaństwie Ojca Świętego Jana Pawła II. Mają nawet takie wspólne zdjęcie, jako pięćdziesięciolatkowie w kapłaństwie. I był Julian Marchewka i Tomasz, który teraz głosił przed świętą Tereską rekolekcje i przepraszał [nas], że wtedy uciekł.

[SB] *To on wtedy uciekł, tak?*

[AH] Uciekł z Juliuszem, bo usłyszeli w radiu [po niedzielnej Mszy św. radiowej] nawoływania, że mają opuścić Karmel. On [ojciec Juliusz] odkrył na fasadzie ten napis poświęcony fundacji, jak był [wcześniej] przeorem.

[SB] *Później biskup Tokarczuk mówił, że po tym całym zamieszaniu, przyszli przeprosić go karmelici do pałacu.*

[AH] Być może, ja takich szczegółów nie znam. Dlatego tylko ich dwoje zostało: ojciec Ambroży i ojciec Damian.

[SB] *Ale wtedy biskup Tokarczuk zażądał, żeby poszli z Przemyśla i wtedy przyszedł Andrzej.*

[AH] Andrzej, tak. I potem trwało chwilę zamknięcie. Nie wiem, czy to było przyczyną tego, że biskup postanowił, że parafia [p.w. Serca Jezusowego] przejdzie do karmelitów, a karmelici raczej nie prowadzą parafii. Trwały tam jakieś uzgodnienia, i że wojsko też przejdzie. Trochę to trwało, do końca września. A myśmy znowu zrobili dyżury, żeby się modlić. Spotykaliśmy się o 6. [wieczorem] czy o którejś, już nie pamiętam i modliliśmy się, śpiewaliśmy.

[SB] *Ale pod kościołem.*

[AH Pod kościołem, no bo kościół był zamknięty jeszcze przez okres wakacji. I ojciec Andrzej mi opowiadał, że mu się serce ściskało, jak od środka kościoła słyszał, jak my się modlimy pod drzwiami, bo jeszcze nie znał tych ludzi. Spotykał się z nami u karmelitanek na nowennie. Nowenna się skończyła [16 lipca] i potem nie miał kontaktu z nami. I wyczekaliśmy tego momentu, że ksiądz, proszę mi podpowiedzieć…

[SB] *Z kurii Majcher?*

[AH] Majcher? Nie, tylko ksiądz od spraw zakonów.

[SB] *Zygarowicz.*

[AH] Zygarowicz przyniósł dokument. A w międzyczasie już panowie rozebrali wejście do Karmelu [kościoła] i nie było schodów. I w pewnym momencie drzwi się od środka otwierają i wychodzi trzech księży, trzech ojców [śmiech] i to wyglądało jakby na ołtarzu byli, bo drzwi się otworzyły, a tu przepaść metrowa, czy ileś? Wtedy już doszedł do ojca Andrzeja ojciec Terezjusz i ojciec Jan od Krzyża, wysoki, taki starszy ksiądz.

[SB] *I to oficjalnie ksiądz Zygarowicz ogłosił?*

[AH] Nie tyle ogłosił, ile poszedł tam. Oni mu otworzyli i przyniósł ten dokument. A my mieliśmy szczęście, żeśmy byli przy tym [śmiech]. Z perspektywy czasu, tam tyle dobra na tym Karmelu się działo, że co chwilę otwierałam oczy, że ja tu żyję i oglądam te cuda. Jak przyszedł ksiądz Jan, jak poderwał ludzi, jak dwieście ludzi, czy ileś tam było na pielgrzymkach na Kalwarii, nie mogli sobie poradzić

z nagłośnieniami, tak poderwał ludzi. Myślałam sobie wtedy, matko kochana, że ja za życia przeżywam taką radość za to, co się stało. Dlatego uważam, że trzeba było, żeby karmelici zostali. I to, co się w tej chwili porobiło, to dobrze się porobiło chyba, że właśnie oni są w kościele. Faktycznie w tej chwili cały wystrój zrobili. Bo tu [na Karmelu] podobno konserwator austriacki nie pozwolił tknąć ołtarzy bocznych, i dlatego to przetrwało. A tutaj [z kościoła Serca Jezusowego] w tej chwili całe wnętrze wynieśli do benedyktynek [w Jarosławiu], gdzie święty Mikołaj zadbał o [urządzenie] wnętrza swojego kościoła [którego nie było w czasie zaborów].

Byłam kiedyś na warsztatach biblijnych z księdzem Haręzgą w Jarosławiu i jedna pani mówi, że przybędą relikwie świętej Małgorzaty Alacoque, czy byśmy nie przerwali tych warsztatów i nie poszli do kościoła. To poszliśmy do kościoła i ksiądz, który tym wszystkim się tam zajmuje mówi, że się stało, co się stało i że całe wnętrze kościoła Serca Jezusowego przeszło, i że dzięki temu te relikwie, bo jest tu ołtarz i obraz Serca Pana Jezusa. Ja sobie wtedy pomyślałam, ale byście mieli wnętrze, gdyby u karmelitów byli grekokatolicy. I musiałam być w tym czasie, żeby tego wysłuchać… i Pan Bóg jakoś tak sprawił, że byłam na tych warsztatach i wysłuchałam tej kwestii, i wspomnienia wróciły.

No i chyba dobrze się teraz ułożyło. Odnowiony pałac biskupi [i kościół], to jest taka jedna całość. Zresztą bardzo piękny zaułek się teraz stworzył. Jak zobaczyłam zdjęcia po I wojnie światowej, gdzie w ogóle nie było tych wieżyczek [na tym kościele], to ja oczami wyobraźni widziałam tu kopułki. Mnie nic by to nie przeszkadzało, gdyby te kopułki tam się pojawiły, bo ja mam ambicje, żeby ta wielokulturowość była w Przemyślu zaznaczona. I faktycznie na przestrzeni lat oni [grekokatolicy] sobie te kopułki zamontowali i zmienili bryłę zewnętrzną, bo ja cały czas myślałam o tym, żeby jednak ta katedra powstała w stylu. Tym bardziej, że moja prababka [jedna z czterech] była Rusinką ze strony mamy z Żurawicy. Mama uważała, że była bardzo dobrą gospodynią. Obchodzono jedne święta, drugie święta. Tylko jak wiadomo w rodzinie był podział, że córki szły za matką, a synowie za ojcem, a mama była córką syna w tym związku. Dziadek nazywał się Michał Głowacz i był działaczem ludowym, a w latach 1945-47 posłem na sejm ustawodawczy.

11. „Katedra powinna być przekazana grekokatolikom” – rozmowa z **Mirosławem Sydorem,** prezesem Stowarzyszenia Ukraiński Dom Narodowy w Przemyślu.

[Rozmawiał w Krasiczynie 23 listopada 2011 r. i nagrał rozmowę ks. Stanisław Bartmiński; w AE UMCS taśma AHM/ TN 1763/11; transkrypcja tekstu: Wanda Sus.]

[MS] Ja już jestem emerytem prawie od roku. […] Przeprowadziłem się z województwa olsztyńskiego, mieszkałem w powiecie kętrzyńskim, a urodziłem się w powiecie giżyckim, a na stałe przyjechałem do Przemyśla w 1983 r. Zajmo-

wałem stanowisko kierownika zespołu budów w Przemyskim Przedsiębiorstwie Budowlanym, a wcześniej do tego czasu pracowałem w Kętrzyńskim Przedsiębiorstwie Budowlanym, jako kierownik budowy i kierownik zespołu budów.

O ile doszło[by] do przekazania [kościoła], decyzja była[by], ja uważam, słuszna, przekazania byłej historycznej katedry grekokatolickiej, ponieważ związane to było, nie pamiętam, ale chyba ponad sto lat była tam cerkiew.

[SB] *Od roku 1785.*

[MS] Tak, 1785. Później nawet biskup Martyniak w tym czasie powiedział, jak już zaczęli tam te demonstracje, czy blokady tej cerkwi, to chyba przewodził temu, jak się nie mylę, Żółkiewicz Stanisław, i on [bp Martyniak] powiedział, że nic nie przeszkodzi, i żebyśmy mieli pod gruszą zrobić ingres, to zrobimy… i później w ostatniej chwili, mówiąc szczerze, bo jeszcze na kazaniu tak powiedział, a tu raptem słyszymy, że katedra nie zostaje przekazana i ingres odbywał się w katedrze rzymskokatolickiej. [Mówił], że nigdy tam nie pójdzie, że gdzieś pod gruszą nawet, na wersalce, czy jak on to określił, a później zmienił zdanie całkowicie. Ludzie [przyjeżdżali] autokarami, wszystko jechało z Polski, po drodze dowiadywało się, że ingres nie jest w katedrze, w tej, w której był planowany, tylko właśnie w rzymokatolickiej. Zresztą bardzo dużo wiernych przyjechało ze Lwowa, z okolic Lwowa, bo to była eparchia[48] znana, duża. W tym czasie, jak się nie mylę, chyba Drohobycz w to wchodził. No, ale stało się tak, jak [się] stało, ingres się odbył. Jan Paweł II później przekazał, będąc w Przemyślu, kościół garnizonowy na katedrę grekokatolicką.

No i myśleliśmy, że to mimo wszystko jeszcze wróci w jakimś czasie, przynajmniej biskup Martyniak miał taką nadzieję, nie remontowano, nic nie robiono, ale jak już było widać, że ta sprawa nie będzie miała zwrotnego efektu, że tak już musi zostać, to zaczęto remontować i przystosowywać kościół garnizonowy do potrzeb wyznawców grekokatolickiej katedry. Wmontowano ikonostas, który był w Muzeum, to jest ikonostas z cerkwi lubaczowskiej, i zrobiono dokumentację, dzwonnicę wybudowano i temu podobne, tak żeby to wszystko odpowiadało temu, czemu ma to służyć.

[SB] *Tutaj opinia była taka, biskupa Tokarczuka, że zarówno Polacy, jak Ukraińcy są bardzo podzieleni w sprawie przekazania kościoła. Że jedni Polacy chcą, ale większość opinii społecznej Przemyśla, mówiąc prawdę, była przeciw.*

[MS] Ja uważam, że tutaj się nie zgodzę z arcybiskupem Tokarczukiem, ponieważ wiemy, ile osób blokowało tę byłą katedrę grekokatolicką, albo Karmel, jak to nazywali. Tam więcej jak dziesięć osób nigdy się nie znajdowało, którzy byli zaangażowani w jakiś sposób i przez kogo oni byli inspirowani, bo od tego trzeba byłoby zacząć, bo to się stało wszystko ostatniej chwili. To nie miało jakiegoś [przebiegu], że tysiące ludzi się schodzi, czy przynajmniej sto, dwieście,

[48] *Eparchia* (gr. prowincja) – we wschodnim chrześcijaństwie terytorium podległe metropolicie. [Red.].

i blokuje. Tam zainteresowania nie było. Wpadał, jak to się mówi, Stanisław Żółkiewicz, pogadał, a reszta, nikt tam nie tego… Jedna, dwie osoby stało i tyle wszystkiego było. I ja uważam, że myśmy uważali, że to wyszło właśnie ze strony arcybiskupa, w tym czasie to jeszcze był biskupem, Ignacego Tokarczuka, żeby przeciwstawić się temu, żeby nie przekazać. Taka była nasza opinia wszystkich.

[SB] *Dlaczego biskup nie chciał przekazać? Biskup mówił, że na pięć lat.*

[MS] Tutaj trzeba już pytać się właśnie biskupa Tokarczuka, arcybiskupa w tej chwili. Bo ja nie mogę powiedzieć, czym on się wtenczas kierował. O ile nie byłoby jakiegoś podpuszczenia ze strony kleru, ja uważam, że nigdy tam nie byłoby tego konfliktu, mówiąc szczerze. To było takie [stanowisko], jak to można nazwać: „Nie przekażemy wam, i wszystko". Później nawet ja, Napolski bodaj był w tym czasie prezydentem, i on powiedział swego czasu, jeszcze nikt nic nie wiedział, że jest rozwiązanie, żeby nie przekazać, a w to miejsce jest rozwiązanie. A tym rozwiązaniem było właśnie przekazanie kościoła garnizonowego… i to gdzieś na szczeblu wyższych władz, ja uważam, gdzieś zapadło.

Później demontowanie tej kopuły, to wszystko, to miało taki smak, ja uważam [śmiech] bardzo drastyczny i kopuła tej cerkwi grekokatolickiej, ona się wpisała jakoś w pejzaż tego miasta Przemyśla. Było to zrywać, niszczyć?! Gdzie tyle świątyń jest pod kopułami? I było to niesmaczne.

[SB] *A jak wyglądała sprawa budowy nowej cerkwi? Było tam powiedziane, że w ciągu 5 lat grekokatolicy wybudują nową cerkiew.*

[MS] To jeszcze za mitrata Majkowicza, bo ja to uczestniczyłem wtenczas bardziej w tym życiu cerkiewnym. Była taka [działka], to jest w bok ulicy Sikorskiego, jak cmentarz przy zakładach meblowych. Oglądałem tę działkę. To było wypchanie w ogóle poza miasto i budowanie, ale ona nigdy nie miała jakiegoś poparcia naszej społeczności grekokatolickiej, żeby tę cerkiew budować, bo wszyscy uważali, że to i nie miejsce, wypchanie na obrzeże miasta, gdzie i połączenia złe z dojazdami. Dużo starszych ludzi przemieszcza się autobusami, byłby to problem. Ona była tylko w założeniach, nigdy nie dochodziło do jakiejś realizacji.

[SB] *A miejsce, lokalizacja…*

[MS] Lokalizacja była bardzo zła, stąd się ona nie przyjęła w społeczności grekokatolickiej.

[SB] *A lokalizacja druga na Placu Wolności na Władyczu, przy tej dzwonnicy?*

[MS] Nie było to takie oficjalne, mówiąc szczerze, że tutaj budujemy, czy coś takiego. To były takie rozmowy […], że gdzieś tam ktoś sobie porozmawiał, ale oficjalnie takich rozmów nie było i takie propozycje, żeby [tam] budować, nie były brane pod uwagę.

[SB] *A proszę Pana już po przekazaniu kościoła Serca Jezusowego podobno zawiązał się Komitet Budowy, który rozwiązał biskup Jan.*

[MS] To ja nie wiem. Ja w każdym razie w tym nie uczestniczyłem, i mówiąc szczerze, zawiązali się i rozwiązali, bo do niczego nie doszło. […]

[SB] *A dzisiaj, po dwudziestu latach, jakby pan to wszystko ocenił?*

[MS] Ja bym to ocenił, że zamęt był niepotrzebny. Pierwsza wersja powinna była zwyciężyć. Katedra powinna być przekazana grekokatolikom, a kościół garnizonowy miał spełniać swoją funkcję dalej, jak spełniał, bo z tego, co wiem, kościół garnizonowy został przeniesiony do Karmelu. Tak, że to było w ogóle niepotrzebne. Ja uważam, że budynek byłego kościoła garnizonowego, teraz katedry, jest w dużo lepszym stanie jak cerkiew, katedra grekokatolicka, którą utrzymują karmelici.

[SB] *A jaka była w tym wszystkim rola pana, dzisiaj senatora, Andrzeja Matusiewicza? Czy Pan się orientuje?*

[MS] On to tak pozazaściankowo działał, ale publicznie, przynajmniej ja, jego wypowiedzi nigdy nie słyszałem. Pierwsze skrzypce grał, jak powiedziałem, Stanisław Żółkiewicz. A oni to może na spotkaniach z polskiej strony. Matusiewicz wiem, że on coś tam występował, ale oficjalnie ja już tego nie pamiętam i nie miałem z nim żadnych rozmów.

[SB] *Rozumiem. A tutaj z kilku ust słyszałem, że wiele osób podejrzewało i jeszcze dalej podejrzewa Pana Stanisława Żółkiewicza o działalność tzw. agenturalną. Czy Pan coś na ten temat mógłby powiedzieć?*

[MS] To było i to słyszałem, ale to chyba była po prostu wymówka łacińskiego kleru, ja bym tak powiedział, że arcybiskupstwa łacińskiego, żeby nie przekazać. I on został, mi się zdaje, wykorzystany z tej strony, bo służby bezpieczeństwa były w tym czasie już tak słabe, że oni się raczej nie angażowali w te sprawy.

[SB] *A jak się Panu wydaje, gdzie nastąpił ten moment, że biskup Tokarczuk został oskarżony o zdradę, że wołali, że jest Judaszem, że zdradził Polskę, że pikietowali pałac. Co było powodem tego? Gdzie to był początek tego?*

[MS] Z tego, co wiem, bo nie wszyscy wiedzą, że ja jestem Ukraińcem, a na różnych spotkaniach bardzo często przebywam, to Żółkiewicz pochodzi z Ukrainy. Gdzieś tam od Sambora, ja nie wiem. Jego siostra jak przyjeżdżała – tak mówili – ona słowa po ukraińsku rozmawiać nie umiała, po polsku raczej nie umiała mówić. Dużo ludzi to wiedziało i dlatego jemu to przypisywano. Ale pod tym względem ja nie znam jego korzeni od początku do końca. Jest prawdopodobnie czy z mieszanej rodziny, czy coś, bo ktoś tam coś musiał wiedzieć, bo to niedaleko i ci ludzie po przemieszczeniu się znali. Znali jeden drugiego, tak że to mi się wydaje, że to było tylko i wyłącznie to. Taka jest moja opinia, ale właściwej nie wiem. Mówię od razu z góry.

12. **„Ci ludzie sprzeciwili się woli samego Papieża”** – rozmowa z **Romaną Zołotnyk**, w roku 1991 rzecznikiem strony ukraińskiej.

[Rozmawiał w Krasiczynie 13 grudnia 2011 r. i nagrał ks. Stanisław Bartmiński; w AE UMCS taśma AHM/TN UMCS 1763/12; transkrypcja tekstu: Wanda Sus.]

[SB] *Wtedy, kiedy te sprawy z Karmelem wynikły, Ty już byłaś dorosłą osobą? Dwadzieścia lat temu?*

[RZ] Tak.

[SB] *Pracowałaś już wtedy?*

[RZ] Tak.

[SB] *I byłaś w jakiś sposób związana, byłaś rzecznikiem. Czy udzielałaś jakichś wywiadów, coś mówiłaś?*

[RZ] Zastanawiam się właśnie, robię takie repetytorium, na ile ja byłam związana, udzielałam wywiadów, dlatego że w jakiś sposób byłam wśród tych bardziej aktywnych mieszkańców Przemyśla, i jak każdy z nas, który bierze udział we wszystkich uroczystościach czy nie uroczystościach, czy jakiś działaniach, to jest i pytany o zdanie. Faktem jest, że ja w tej chwili próbowałam, gdy ksiądz mi o tym wspomniał, żebym spróbowała zrobić jakąś taką powtórkę, odświeżenie tego, tych zdarzeń i do czego dochodzę? Że dzisiaj po pierwsze emocji żadnych nie ma w nas. I nawet nie wiem, czy to, że mamy dzisiejszą własną katedrę, czy to uwolniło emocje? Ja pamiętam, jeszcze w tamtych czasach ja również nie byłam pełna emocji, nie miałam w sobie tych emocji, które posiadali ludzie. Ludzie oczekiwali oddania kościoła karmelitów. Moje oczekiwania były: „Budujemy kościół". Budujemy nową cerkiew. Absolutnie. Z tym, że pamiętam opinie, jednak dyskusje po naszej stronie, opinia była taka: „Dlaczego mamy kolejny raz budować cerkiew?" Myśmy już tyle razy budowali. Wciąż budujemy katedrę. Począwszy od jakiejś… nieważne, czy prawosławni najpierw, później unici. Ale najpierw była to cerkiew, katedra na Zamku, zamkowa, później to była katedra rozebrana, potem ta koło obecnej wieży zegarowej. Wiem, tak wynika z dokumentów, że próby budowy, to znaczy próba była, bo chociażby nawet powstanie wieży zegarowej, to jest ślad po próbie budowy katedry, odbudowy katedry. I ciągle jest kościół karmelitów, który również był przebudowany na cerkiew, ale była to próba adaptacji. Nawet ikonostas był, w jakiś sposób bardzo dobrze wpisany, ja bym powiedziała, że on był dobrze wpisany w tę architekturę tamtego kościoła. Dzisiaj oceniam, że ikonostas, barokowy, jaki znajduje się w naszej cerkwi, jest czymś bardzo sztucznym. On jest piękny, niemniej jednak do tego kościoła, który obecnie użytkują grekokatolicy, to on jest tak na siłę wpisany.

Dlatego byłam zdania, że jest okazja wybudować coś nowego. Nowy akcent ukraiński w tymże mieście. Absolutnie tak. I mało tego, wiem, że wielu było mieszkańców tzn. grekokatolików, którzy myśleli podobnie, że wcale nie musimy walczyć tak bardzo o kościół Karmelitów; jeżeli po drugiej stronie jest ten opór – budujmy.

Przyznam się, że przechodziłam koło kościoła karmelitów kilkakrotnie. Natomiast nigdy nie zbliżałam się tak, żeby można było rozmawiać, czy nawet widzieć z bliska tychże ludzi. Widziałam ich z odległości. Mieszkałam niedaleko, także w pobliżu, więc transparenty i wywieszone napisy widziałam, widziałam ludzi, ale nie odczuwałam potrzeby wzmacniania w sobie jakichś negatywnych emocji. Niektórzy od nas, moi znajomi, podchodzili, żeby nie wiem, podsycać w sobie, dodać sobie adrenaliny, podsycić w sobie jakieś te emocje do życia. Bo

negatywne emocje to też jest coś, co może być stymulujące. Takiej potrzeby nie odczuwałam. Ja większość relacji, znaczy wszystkie relacje, jakie znam, może część z opinii, ale większość to znam z prasy, z radia, z telewizji, z opowieści innych, nie bezpośrednio. Do mnie docierało to przez jakiś taki filtr. A pozostawałam wewnątrz, byłam w grupie ludzi, to wiem, że wśród nich był również pan Sydor. Był on inicjatorem budowy nowej cerkwi. Pan Sydor kojarzony jest z osobą bardzo ekstremalną w naszym środowisku, ale był za budową nowej katedry.

[SB] *Były dwie rzeczy: odzyskanie kościoła czasowe, na parę lat, aby w tym czasie wybudować* [nową cerkiew].

[RZ] Jeżeli ja przyjmowałam jako coś oczywistego, że my w tym czasie użytkujemy, to bałam się tych emocji w ludziach, którzy jeszcze pamiętali czasy przedwojenne, że jeżeli my tam wejdziemy…. Podobne były obawy ludzi z drugiej strony. Gdyby twardo postawić warunki, ja tak myślę, gdyby warunki były twardo postawione: „My budujemy, pięć lat użytkujemy cerkiew tak jak ona jest", to być może nie doszłoby do tych protestów, jakiejś eskalacji nienawiści. Przypuszczalnie byśmy to zrobili. Ja myślę, że ten bunt, no, nazwijmy to bunt parafian karmelitów, parafian kościoła karmelickiego. Ja też próbuję ich zrozumieć. To są ludzie, którzy latami chodzili do tego kościoła. To jest naprawdę ciężko oddać go, tym bardziej, że większość, nie większość, ale spora część tych ludzi miała jakieś tam doświadczenia negatywne w kontaktach z Ukraińcami, czy to sprzed wojny, czy wskutek przerobienia ich świadomości przez literaturę, propagandę i te lata takiej niechęci do Ukraińców, mówmy sobie szczerze. To tak, jakby oddawanie wrogowi czegoś własnego. Dlatego ja próbuję ich też zrozumieć. Nie wiem, czy oni próbują mnie zrozumieć? Ale ja zawsze próbuję, staram się spróbować rozumieć drugą stronę, ich emocje.

Natomiast nie jestem w stanie jednego zrozumieć, że ci ludzie sprzeciwili się woli samego Papieża. Tego nie jestem w stanie zrozumieć. Bo dla mnie katolik to jest ktoś, dla kogo słowo papieskie jest święte. I tego nie jestem w stanie zrozumieć. Bo ja rozumiem wewnętrzny ból, rozumiem jakąś niechęć, ale żeby odważnie stanąć w obronie kościoła przeciwko woli Papieża, tego nie jestem w stanie zrozumieć.

[SB] *A to niestety doszło do tego.*

[RZ] Po naszej stronie były oczekiwania. Ja myślę, zastanawiam się, jakby to mogło wyglądać, gdyby ludzie, którzy pięć lat tam odprawiali msze, czy u nich też nie byłoby świadomości odzyskania tego, co było kiedyś ich latami, gdzie chodzili ich dziadkowie, rodzice. Moja mama chodziła do katedry, więc jeszcze pamięta czasy…

[SB] *Jaki był stosunek mamy do kościoła karmelitów?*

[RZ] Tak jak wszyscy, mówiliśmy „nasza katedra", „nasza była katedra". Dziś już nie, dziś to już nie funkcjonuje, ale jeszcze do niedawna mówiło się, to jest nasza dawna katedra. I nawet długo po oddaniu jeszcze kościoła jezuickiego na katedrę, to mieliśmy taki dysonans wewnątrz, bo tam była ta nasza katedra. To

nie była ta nowa katedra. Tam to była nasza „dawna katedra". Ale to mija, czas leczy, czas wiele rzeczy koryguje, ale mama – myślę – nie rozumiała tego, podobnie jak ja, że ktoś może się sprzeciwić woli Papieża, ale ona gotowa była też akceptować budowę nowego kościoła, nowej katedry. Absolutnie tak. Mimo, że tam chodziła do tamtej katedry, ale to była jej katedra. Tak, jak dla tych parafian karmelitów to była ich parafia, tak dla niej to była jej katedra.

[SB] *Rozumiem. A twoje dzieci?*

[RZ] Jeszcze wtedy nie miałam dzieci.

[SB] *Ale teraz twoje dzieci, jak patrzą na kościół Serca Jezusowego? Na Waszą katedrę, na tamtą?*

Wrócił wystrój kościoła karmelickiego. Nie jestem w stanie ocenić, na ile jest przywrócony jego wygląd dokładnie do tego, jaki on miał przed przekazaniem grekokatolikom, że właściwie wchodząc tam, oni już nie utożsamiają się z tymże kościołem. Dla nich to jest wspomnienie, to jest opowieść o byłej katedrze. To jest już tylko opowieść. Tak myślę. Oni wiedzą o tym. Natomiast oceniają go jedynie jako kościół piękny architektonicznie, bo jest piękny. Mówią na tej zasadzie: „Szkoda, że on nie jest nasz". Ale to jest tylko „szkoda", to już nie jest dla nich żadna emocja. Natomiast naprawdę wszyscy odczuwamy, że ten wielki kościół jezuicki, naprawdę to jest kościół taki chłodny. On nie ma klimatu tych wszystkich cerkwi, z jakimi się spotykamy w świecie, czy są w ogóle w jakimś kanonie architektonicznym budowy cerkwi. Dla nas to jest adaptacja. Tamten też był adaptowany, tamten ciepły barok. Niemniej jednak tamten kościół barokowy jest w innym stylu niż ten typowo jezuicki chłodny barok. Jak tak się wypowiadam, oceniając architekturę subiektywnie, być może jest to skrzywienie zawodowe.

[SB] *Jak oceniasz, kto reprezentował tą linię taką twardą, żeby przejąć kościół karmelitów? Byli tam tacy. Pan Sydor wypowiadał się dosyć zdecydowanie, natomiast podczas rozmowy*[49] *to on bardzo wytonował.*

[RZ] Właśnie to, co już wcześniej powiedziałam. Na zewnątrz społeczeństwo mogło odbierać [jego wypowiedzi] jako zdecydowane, niemniej jednak on był, tak jak i ja: przyjmujemy to na tych pięć lat, natomiast trzeba wybudować nową. On był absolutnie za budową nowej katedry. Ja to z osobistych jego rozmów wiem, że on był za budową. To nie miało być tak, jak podejrzenie padło z przeciwnej strony, że my, jeżeli już wejdziemy na pięć lat, to już pozostanie to w naszych rękach. Być może jego wypowiedzi na zewnątrz były inne, ale ja jego znam, znaczy nie znam, ale słyszałam jego wypowiedzi w takich bezpośrednich rozmowach, takie są, jak tu ksiądz mówi „stonowane". I tak było. Tak jest.

[SB] *A kto był jakby liderem budowy kościoła? Ja wiem, że to był Stabiszewski, prawda? On jeszcze się wtedy nie udzielał w Związku?*

[RZ] Ja pamiętam wypowiedź. Właśnie, jeżeli chodzi o delegację, była delegacja jakaś. Ja nie brałam w udziału w delegacji, która poszła do biskupa, ale to

[49] Zob. rozmowę nr 11 [Przyp.Red.]

[było] już po przekazaniu. Po przekazaniu wciąż nie było jeszcze pełnej akceptacji dla przekazania kościoła jezuickiego, przekazania grekokatolikom. Wciąż była grupa, która nie akceptowała tego. I między innymi w tej grupie był pan Sydor. Jurek Lewosiuk był w delegacji do biskupa naszego Martyniaka, grupa miała ideę jednak budowy. Była nawet… w tej chwili nie powtórzę, jaki to był komitet… trzeba by było to odtworzyć, ale była taka grupa, powstała grupa. Nawet była idea zbierania podpisów pod petycją do naszego biskupa, w sprawie konieczności podjęcia wyzwania budowy, katedry, nowego kościoła. I tutaj jest problem, z tego co już ja znam z relacji, bo ja nie brałam udziału w tej delegacji, jest problem, jak odrzucić, bo podjął biskup: to jest dar Papieża. Czy odrzucać dar Papieża i budować coś nowego? A z drugiej strony myślę, że „dar Papieża" to był wykręt, a druga sprawa - bał się trudów budowy. Ludzie uświadamiali go, że przebudowa to też wymaga nakładów, kosztów i to niemałych, sporych. Natomiast każdy myśli, że przebudowa jest czymś tańszym niż budowa nowego. A dla niektórych ludzi, którzy bardziej szeroko postrzegali tę sprawę, to widzieli, że to jest jakaś dla nas szansa. Mówię – dzisiaj wybudować coś nowoczesnego, współczesnego, dobrego, wygodnego, dostosowanego do dzisiejszych potrzeb. Już nie mówiąc, że nasza liturgia przewiduje procesję wokół kościoła. Takie usytuowanie kościoła, jakie mamy w tej chwili, takiej procesji nie dopuszcza. Już nie mówiąc, że przekazanie kościoła bez przyległego budynku kolegium [jezuickiego], tylko jakieś zawirowania własnościowe, to dla mnie też jest jakąś pomyłką. Bo to jedno jest powiązane architektonicznie z drugim, nawet konstrukcyjnie związane z drugim, związane z zasilaniem w media wszelkie. Nie wiem, dlaczego pogodzono się na takie rozwiązanie, że tylko i wyłącznie sam budynek katedry bez tego przyległego kolegium. Bo dlatego dzisiaj, w tej chwili odczuwamy, gdy musimy pójść do pomieszczeń [Muzeum Diecezjalnego], które się znajdują nad katedrą, trzeba przejść przez schody i klatkę schodową tego kolegium. To jest kłopot, bo wchodzimy na czyjąś własność itd.

[SB] *Teraz to jest całość wasza?*

[RZ] Nie, znaczy Kolegium nie, ale wchodząc na pomieszczenia, które należą do Muzeum Diecezjalnego, które znajdują się nad katedrą, musimy przejść przez klatkę schodową. […]

[SB] *Podtrzymuję swoją wypowiedź, że później sprawa została unormowana i cały kompleks budynków został przekazany.*

[RZ] Nie, kompleks jezuicki cały jest w posiadaniu kurii rzymskokatolickiej. […] Ja mam wypisy i znam te sprawy od strony formalnej, bo częściowo tam doradzałam odnośnie wodociągów i odbierałam prace i pamiętam, jak skomplikowane było wytłumaczenie nawet u nas w Wydziale Technicznym, jak to wygląda, jak to funkcjonuje. Kto komu udzielił służebności i na co. […]

Ja wiem, że te emocje, wypowiedzi, które trafiały do prasy ze strony obrońców karmelitów, dla nas były czymś bardzo przykrym. Ja mieszkałam po sąsiedzku z siostrą pana Walczaka, jednego z poważniejszych obrońców Karmelu,

i dla mnie to się w jakiś sposób przekazywało te wszystkie negatywne emocje, na każdego z nas. Choć trafiały się ze strony polskiej, nazwijmy polskiej, trafiały się takie wypowiedzi niektórych ludzi: „Oddajmy grekokatolikom ten kościół, niech w końcu jakiś tam kościół mają". I wydawałoby mi się, jakaż różnica w tej chwili z perspektywy czasowej, jakaż różnica czy kościół jezuicki, czy tamten kościół? Jakaż byłaby różnica? Żadna. Przecież tu też była parafia i w kościele jezuickim też byli parafianie, identycznie, też ten kościół przekazano, a parafianie przenieśli się potem do kościoła karmelitów. Identycznie można było zrobić w drugą stronę. Ja myślę, że bez poparcia księży karmelitów to by się nie odbyło. I też nie rozumiem zakonników. Tu jest ta skromność zakonna?!

[SB] *A jaka była wśród was ocena biskupa Tokarczuka? Jego stanowiska wobec tej całej sprawy?*

[RZ] Powiem tak. Biskup Tokarczuk nigdy nie miał u nas zbyt dobrych notowań, taka jest prawda. Biskup Tokarczuk zawsze był postrzegany jakoś tak, powiem szczerze, negatywnie w środowisku ukraińskim. Natomiast do mnie z tego, co doszło, on gotów był współfinansować budowę nowej katedry. Nie wiem, na ile ta informacja, która doszła do mnie, do nas, na ile jest prawdziwa, ale doszła do nas taka informacja, że był gotowy współfinansować budowę tej katedry. Zresztą nawet była myśl, że ma to być na obecnym placu, [gdzie stoi pomnik] Jana Pawła II, jak on się tam teraz nazywa? Placu Niepodległości[50]. W moim odczuciu byłoby to najlepsze rozwiązanie. Albo, nie wiem, utrzymać status, znaczy utrzymać użytkowanie tego kościoła na pięć lat jeszcze, kościoła jezuickiego. Ja nie wiem, czemu służyło na pięć lat przekazanie tego kościoła karmelickiego?

[SB] *Na czas budowy.*

[RZ] Ale w tym samym momencie, na czas budowy mogliśmy pozostać jako dzierżawiący kościół jezuicki. Jeżeli taka byłaby intencja.

[SB] *Chodziło o to, że wolą papieża było, aby ingres biskupa odbył się do katedry, która nie straciła rangi katedry, dlatego że zostali biskupi siłą zabrani, jako męczennicy.*

[RZ] Jakby nie było. I pamiętam tutaj protest właśnie Sydora. Pamiętam była taka kontrprocesja, kiedy ingres biskupa odbywał się w katedrze rzymskokatolickiej. Tutaj było pewne środowisko z naszej strony, ja wiem, że wtedy przewodniczył Jarosław Sydor grupie protestujących, która miała wstrzymać, zabronić ingresu w katedrze rzymskokatolickiej. Ja byłam przeciwna temu. Bardzo. Wstrzymanie ingresu jakimiś procesjami, następnym buntem wewnątrz w środowisku ukraińskim, nie miało sensu. Ale było to zaakcentowanie stanowiska jakiejś części ludzi.

[SB] *A była mowa w środowisku waszym o przekazaniu cerkwi prawosławnej przy rampie, gdzie jest parafia wojskowa?*

[50] RZ powiedziała omyłkowo: *Placu Wolności* [Przyp. Red.]

[RZ] Były takie myśli, ale odrzucano je od razu z prostej przyczyny, kościół nie pomieściłby nas. To jest bardzo mała cerkiew. Także praktycznie, po pierwsze to jest na peryferiach, tak, że to odrzucane było przez większość, nie wchodziło w grę. Pamiętam jeszcze taką ideę budowy katedry przy ul. Słowackiego. Była taka idea, to nawet jeszcze za księdza, ja już nie sięgam pamięcią, ale to znacznie wcześniej. Są grunty należące do gminy miejskiej, więc jest możliwość przekazania nam na budowę na cerkiew. Tylko w tym momencie również bunt mieszkańców. Większość z nas jest zamieszkałych dosłownie w centrum miasta. To są starsi ludzie, dlaczegoż ich na peryferia miasta jakby wyrzucać? Kiedy tu na miejscu są kościoły, z którymi są w jakiś sposób związani.

[SB] *A czy jeszcze jakieś inne lokalizacje były rozważane wśród was? Bo była taka proponowana lokalizacja, tam gdzie LOK, przy ul. Słowackiego, na zapleczu jakby waszego seminarium.*

[RZ] Ja o tej lokalizacji nie słyszałam. Natomiast słyszałam o tej na wysokości cmentarza. Była nawet jakaś idea próbnych koncepcji budowy tego kościoła. Też mógłby Jurek Lewosiuk powiedzieć o tym, bo nie wiem, czy on nawet nie robił jakiegoś szkicu pod budowę tej cerkwi. […] Tak że z nim by warto porozmawiać, mnie się wydaje, że on miał koncepcję, on to zrobił. Znaczy, to miałoby sens, kiedy powstałoby to osiedle. Bo to było czym motywowane. Tam miało powstać wielkie osiedle mieszkaniowe, więc to w jakiś sposób nie byłoby tak wyrzucone na peryferia wtedy. Niemniej jednak historycznie grekokatolicy nie byli, pomijając ilość cerkwi wokół miasta, ale oni [grekokatolicy] wewnątrz tych murów obronnych zawsze byli. Wydaje mi się, i to trzeba brać pod uwagę, naprawdę ludzie mieli w pamięci, że tam była cerkiew. To mówiło się „nasza katedra". Mało tego, przed wojną nikt z tych mieszkańców, czy pani Hayderowa przed wojną, nie chodzili tam do katedry do karmelitów. Oni nie chodzili, to nie była ich katedra. [Po II wojnie] to był ich kościół, powiedzmy, parafialny, ale to nie była ich katedra, to była nasza katedra. Więc to też trzeba brać pod uwagę. Tylko problemem jest klasztor. Czy można klasztor przesuwać w różne miejsca?

[SB] *Biskup im proponował, no ale to już przeszło. To na razie może tyle tego. Dziękuję.*

[RZ] Dziękuję. Mi brakuje, ja w pamięci nie mam aż tak wielkich emocji, bo specjalnie nie chodziłam tam. Natomiast to już moje takie podsumowanie: Kiedyś otwieram jakąś informację, chyba w Niemczech, o Przemyślu, i jest informacja, to jeszcze świeżo było po tych wydarzeniach, nazwijmy to, okupacji Karmelu. To tak w skrócie mówię. Jest informacja: Przemyśl to miasto, takie położone na wzgórzach, bardzo ładnej lokalizacji, słynące z tego, z tego, z tego, i słynące z kościoła, o który powstał spór między grekokatolikami a rzymokatolikami – i tu jest opisane. Jeżeli informacja zajmowała, powiedzmy, całą szpaltę, to jedna trzecia tej informacji turystycznej to był opis konfliktu karmelitańskiego. Tak, że nie wiem, czy Przemyśl w tym wypadku nie wsławił się w negatywnym znaczeniu. Tak bym to postrzegała. Być może ta moja wypowiedź to jest „filtr",

ileś lat, już [jest] akceptacja tego stanu, jaki jest. Mamy teraz oddaną cerkiew bazyliańską. My mamy swoje problemy, bo cerkwi ci u nas dostatek. Mamy dwie prawosławne i dwie grekokatolickie. To moje postrzeganie tamtych czasów to już też jest pozbawione emocji. Dlatego też być może te wywiady, które ksiądz przeprowadza, nie są opowieścią historyczną w sensie dokumentów.

[SB] *To są wspomnienia po dwudziestu latach. Niektórzy żyją bardzo tymi emocjami, a niektórzy już właściwie patrzą z rezerwą.*

[RZ] Myśmy nie okupowali Karmelu, ja powiem tak, myśmy go nie okupowali, jak ci, którzy powiedzmy stanęli obozem pod Karmelem, my nie stanęliśmy obozem przeciwko tym, którzy zostali w kościele Karmelitów, bo moglibyśmy odczuwać to podobnie jak tamci, którzy bronili nazwijmy Karmel. Myśmy go nie okupowali. Natomiast ci, którzy pozostali na Karmelu, mają inne emocje. Oni musieli sobie przynosić kanapki, organizować jedzenie, oni po prostu tam nocowali, dzień i noc ktoś tam czuwał. To są emocje nieprzeciętne, to jest pewna więź, to jest jak więź ludzi strajkujących. To odciska wielki ślad. A dla nas? No cóż? Ktoś coś obiecał, ktoś mógł dać, nie mógł dać …

[SB] *Tym bardziej, że był to spór polsko-polski, prawdę mówiąc.*

[RZ] I to nas, w pewnych momentach troszkę cieszyło, że nie jest to spór między nami, tylko że mogliśmy obserwować po pierwsze rodzenie się jakiejś myśli, przeciwwagi dla tychże ludzi, których postrzegaliśmy jako ludzi dziwnych. Z jednej strony ich podziwiam za to niesamowite oddanie dla jakiejś idei, bo to jest niesamowite oddanie, ci ludzie oddali się tejże swojej idei, nazwijmy obrony Karmelu. Natomiast z drugiej strony, dlaczego [było tylu] ludzi z drugiej strony, takich fanatyków w złym [znaczeniu] tego słowa, bo to jest fanatyzm taki. I teraz, jak pamiętam nawet to słynne zdjęcie, kiedy podchodzi nuncjusz papieski i oni wrzeszczą na niego „Judasz". No to, to jest coś, co… Gdzie pokora? Uwidacznia [się] to, co jest negatywne. A z kolei bardzo mnie cieszyło, było dużo pozytywnych wypowiedzi ludzi ze strony polskiej i ludzi, którzy uważali, że ten kościół trzeba przekazać [grekokatolikom]. To wszystko.

13. **„Oklaskami wyraziliśmy nasze poparcie"** – rozmowa z **Jerzym Lewosiukiem**, przemyskim architektem.

[Rozmowa przeprowadzona przez ks. S. Bartmińskiego 27 stycznia 2012 w pracowni Jerzego Lewosiuka; w AE UMCS taśma 1763/30; tekst przetranskrybował ks. S. Bartmiński.]

[SB] *Proszę się przedstawić.*

[JL] Nazywam się Jerzy Lewosiuk. Urodziłem się 6 czerwca 1959 r. w Szczecinie.

[SB] *A znalazł się pan w Przemyślu, prowadzi Pan pracownię, jest Pan znanym architektem.*

[JL] *Tak.*

[SB] *Ma Pan parę dzieł, projektów…..*

[JL] Niektórymi mogę się pochwalić, faktycznie… Różnie to bywa.

[SB] *Czym się Pan najbardziej chwali?*

[JL] Najbardziej tymi, które tak lekko wychodzą spod ołówka, z którymi nie musiałem się boksować. Bo niektóre projekty są czasem takie wymęczone… Takim projektem wypracowanym mocno wraz z inwestorem jest projekt Domu Pomocy Społecznej w Prałkowcach. To było takie wspólne dzieło razem z siostrami, to nie był żaden dyktat, ale mocne spieranie się o funkcje domu, o… może nie formę, ale kształty funkcjonalne. To był jeden z większych obiektów, jakie robiłem w tym czasie. Najlżej mi się zaprojektowało dzwonnicę przy katedrze greckokatolickiej, której szkic powstał w ciągu pięciu minut… i w takiej formie został zrobiony.

[SB] *Dla mnie Pan robił projekt pod odbudowę* [kościoła, byłej cerkwi] *w Chołowicach i…*

[JL] Bardzo sobie cenię kontakty z księdzem.

[SB] *…taką maleńką kapliczkę przy drodze.*

[JL] Tak, na szkarpie…

[SB] *Robił Pan to społecznie…*

[JL] Bardzo sobie chwalę takie właśnie społeczne prace…

[SB] *I jeszcze jako ciekawostka: wtedy gdy rozbierano kopułę w Przemyślu, myśmy w Chołowicach taką kopułę odtwarzali…*

[JL] Też się cieszę, że brałem w tym udział. To dla mnie zaszczyt.

[SB] *Wracając do Przemyśla. Te spory o katedrę, o Karmel, o byłą katedrę grekokatolicką… Pan przeżywał już w Przemyślu.*

[JL] Tak. Ja od 1986 mieszkam w Przemyślu, a to był rok 1990?

[SB] *Czy ma Pan jakieś wspomnienie z tego czasu?*

[JL] Wtedy byłem biernym obserwatorem tego, co się działo. Nie angażowałem się w to osobiście, nie byłem w żadnym komitecie, czy obrony, czy protestacyjnym. Nie wiem, słusznie, czy niesłusznie, jeszcze nie czułem się na tyle kompetentny, by brać udział w jakiejś dyskusji szerszej na te tematy.

[SB] *Natomiast był Pan zaangażowany w tworzenie projektów cerkwi, które miały być budowane.*

[JL] Tak. Było szereg pomysłów na budowę katedry, kościoła, i koncepcje na zlecenia śp. księdza Majkowicza. Taką koncepcję budowy kościoła parafialnego naszkicowałem. Na działce przy ulicy Bakończyckiej. Później na prośbę Komitetu przy parafii naszej greckokatolickiej, zawiązanego na okoliczność budowy nowej świątyni, jako alternatywy dla katedry pojezuickiej, w pojezuickim kościele, naszkicowałem koncepcję budowy katedry na tyłach Seminarium Duchownego przy ulicy Basztowej, gdzie prezbiterium tej katedry miała stanowić obecna kaplica. To tyle mojego zaangażowania w te sprawy.

[SB] *Czy jest Pan zorientowany, jak wyglądały sprawy własnościowe tych działek?*

[JL] Tamtej przy Bakończyckiej, szczerze mówiąc nie interesowałem się. Wiedziałem, że należy do Kościoła rzymskokatolickiego. Ale w sprawy prawne,

jak własność czy użyczenie terenu, nie wchodziłem. A tutaj, jeśli chodzi o Basztową, to już byłem świadom, że to jest mienie cerkwi greckokatolickiej.

[SB] *Pan Lubiniecki prowadził te sprawy.*

[JL] O, właśnie pan Lubiniecki, on wtedy tu bywał, był bywalcem w Przemyślu. On prowadził sprawy prawne, a ja byłem proszony o naszkicowanie, jakie są możliwości budowy. To miało być w formie takiej okrągłej rotundy. Gdzieś tam szkice są być może, bo nie wyrzucam takich projektów.

[SB] *A dlaczego odstąpiono od budowy jednej i drugiej?*

[JL] Tam przy Bakończyckiej to było zbyt daleko, na uboczu, tam działka dosyć wąska, obiekt był[by] tak wciśnięty w tę działkę. Teren był niezbyt atrakcyjny, mało parkingu, nie było obejścia nawet. A tu, jeśli chodzi o Basztową, to ja się osobiście zaangażowałem, bo byłem przekonany do tej lokalizacji, rysowałem tę koncepcję z przekonaniem, że to są faktycznie szanse na powstanie tego obiektu, i byłem troszeczkę rozczarowany, że ten pomysł nie wypalił.

[SB] *A później była sprawa ingresu biskupa Martyniaka. Pamięta Pan?*

[JL] Tak, to było w polskiej katedrze. Też byłem obecny tam na chórach. Pamiętam tę uroczystość

[SB] *Wtedy było dużo protestów*.

[JL] Jakoś nie obiły mi się o uszy protesty. Ja byłem od początku czynny w chórze parafialnym. Byłem członkiem chóru… jakby w tej otoczce liturgicznej. A do tych komitetów, które dyskutowały, czy to jest słuszne, czy niesłuszne, to ja się nie pchałem. Nie jestem zorientowany.

[SB] *Wspominał Pan przemówienie papieża.*

[JL] A tak. To już było w naszej katedrze i mocno mi zapadło w pamięć, słowa papieża. Gdy powiedział, że przeznacza tą świątynię na katedrę i ten moment, jak ksiądz biskup Martyniak zainicjował[51] oklaski. Oklaskami [wyraziliśmy] nasze poparcie, no, wyraźne zadowolenie z tej decyzji… dla tej decyzji. Jak echem się odbiło, gdy cały kościół się włączył w te oklaski. To był piękny moment. Ja to obserwowałem z chórów.

[SB] *A jak to było przyjęte? Pozytywnie?*

[JL] Tak. Jakby z ulgą. Myślę, że z ulgą tak ze strony Kościoła, bo wiem, że takie były wtedy opinie, że to jest świątynia położona w centrum, pięknie położona… eksponowana… w ogóle piękny obiekt. Później jeszcze wspomnę, że chętnie włączałem się w prace, w projekty, chociaż projekt remontu był przygotowany gdzieś we Lwowie, nawet nie wiem przez jaką pracownię. Ja byłem tylko obserwatorem. Ale byłem poproszony o zaprojektowanie dzwonnicy przy katedrze, z czego się bardzo cieszę. Włączałem się i nadal się włączam w te prace, jeśli chodzi o doradztwo przy katedrze.

[SB] *A pamięta Pan, jak papież wyszedł z katedry do wiernych. Mówił Pan, że nie pamięta osobiście, ale ma takie wspomnienie, jak papież wyszedł…*

[51] JL powiedział niepoprawnie: „zaingerował". [Red.]

[JL] A tak, na Placu Czackiego, jak był witany przez wiernych. Ale muszę zaznaczyć, że ja to pamiętam z czyichś wspomnień, tego nie widziałem. Ktoś mi przekazywał, że papież się witał z naszymi wiernymi, którzy stali obok, ale prawdopodobnie nie odwrócił się do ludzi stojących przed Karmelem.

[SB] *A jak był plac, zapełniony wiernymi…*

[JL] Oj, był szczelnie zapełniony. Pamiętam, że była jedna wielka rzesza ludzi.

[SB] *Pan tak samo przygotowywał projekt zaproszenia…*

[JL] Tak. Cieszę się z każdego drobnego elementu, który się z tym momentem łączy. Karty wstępu na ten obszar bezpośrednio w bliskości papieża. To bardzo miłe wspomnienia. Potem robiłem jeszcze taką tablicę upamiętniającą pobyt papieża w naszej katedrze. Jest umieszczona przed wejściem. Szereg takich momentów bardzo mile wspominam. Z papieżem – jeśli jesteśmy przy tym temacie – miałem sposobność bardzo blisko spotkać się w Krakowie w kaplicy św. Włodzimierza, w Instytucie, i na Sychowie we Lwowie. Wszędzie śpiewałem dla papieża, będąc członkiem chóru.

14. **„Budować na starym placu pocerkiewnym”** – rozmowa ze **Stanisławem Stępniem,** dyrektorem Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu**.**

[Nagrał ks. Stanisław Bartmiński w październiku 2011 r.; w nagraniu uczestniczył też Ryszard Łamasz [RŁ], pracownik Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu. W AE UMCS taśma AHM/TN UMCS 1763/10; transkrypcja: Beata Żywicka.]

[SS] Gdy przestało istnieć Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, powstał Związek Ukraińców w Polsce. Jego przewodniczącym na szczeblu wojewódzkim został Stabiszewski. On już nie żyje. […]

[SB] *Stabiszewski prezentował stanowisko pojednawcze.*

[SS] Tak, rzeczywiście. W środowisku ukraińskim Pan Sydor, który był wówczas szefem lokalnego stowarzyszenia ukraińskiego pod nazwą „Narodnyj Dim”, miał dość radykalne poglądy. Pamiętam takie jego podejście do karmelitów. Gdy w kościele zabarykadowali się jego „obrońcy”, to on twierdził, że polska policja powinna siłą wejść do tego kościoła, aby mogło tam odbyć się, zgodnie z życzeniem papieża Jana Pawła II, spotkanie z grekokatolikami. Inna sprawa, że być może grupa osób skupiona wokół Pana Sydora sądziła, że jak to spotkanie się tam odbędzie, to grekokatolicy tam zostaną i to będzie znów katedra greckokatolicka. Ksiądz Teodor Majkowicz mówił potem do mnie, że oni sobie to tak wyobrażają, że jak wejdziemy, to zostaniemy, ale to było stanowisko bardzo radykalne.

Podczas pewnej rozmowy u księdza Majkowicza, byłem ja, Stabiszewski i Sydor, wywiązała się dyskusja, co zrobić. Stabiszewski i Majkowicz uważali, że należy odzyskać to, co się da zagospodarować, co można utrzymać, natomiast Sydor był radykalny i [twierdził], że należy domagać się zwrotu wszyst-

kiego, co kiedyś było ukraińskie. To było przed przyjazdem Janusza Onyszkiewicza, bo Majkowicz zaprosił Onyszkiewicza na obiad. Majkowicz chciał, aby wypracować jedno wspólne stanowisko. Sydor unosił się, aż Stabiszewski wziął go na ganek i tak zbluzgał, [powiedział], że to prowadzi donikąd, tylko zaostrza stanowisko strony polskiej, oddala załatwienie tych wszystkich spraw, a nie przybliża.

Niestety strona polska też się usztywniała. To było także bardzo radykalne. Później na tym obiedzie, na którym byłem z Onyszkiewiczem, Majkowicz przedstawił dość pojednawcze stanowisko: zależało mu bardzo na budynku byłego greckokatolickiego seminarium duchownego na ulicy Basztowej. Natomiast co do kościoła karmelitów to był zdania, że nie można forsować wbrew umowie zajęcia kościoła, z którego - jak mówił - być może po pewnym czasie znów nas będą, wyrzucali, tylko należy budować nową świątynię. Sprawa była związana z lokalizacją, bo wtedy wskazywano koniec ul. Słowackiego, czyli obrzeża miasta. To była niewłaściwa lokalizacja i z pewnością nie zadowoliłaby społeczności ukraińskiej, ale ksiądz Majkowicz dla dobra sprawy pewnie by się nawet na to zgodził.

Natomiast ja byłem tego zdania, że należy budować na starym placu pocerkiewnym, czyli placu noszącym wówczas nazwę Karola Świerczewskiego, podobnie Stabiszewski. Wtedy tylko część tego placu była własnością Kościoła greckokatolickiego, większość należała do miasta. Rzeczywiście, było to rozwiązanie, które by naprawdę zadowoliło większość społeczeństwa. Oczywiście ksiądz Majkowicz też za tym był, ale on jako człowiek oddany Bogu, był w stanie zgodzić się na każą lokalizację, aby tylko duszpasterstwo greckokatolicki mogło w Przemyślu normalnie się rozwijać.

Zdecydowana większość społeczeństwa ukraińskiego była za budową, tym bardziej, że przecież wciąż stała tam dzwonnica byłej cerkwi greckokatolickiej. Nawet już po przekazaniu kościoła Serca Jezusowego powstał taki Komitet – [w jego skład wchodzili] na pewno Jerzy Stabiszewski i Stefan Bodnar. Oni mówili tak, że za parę lat to może stać się znowu kością niezgody, ktoś sobie przypomni, że to był polski kościół i znów nie wiadomo jak się sytuacja skończy. A jak wybudujemy, to będzie nasze.

Wtedy prawdopodobnie sceptycznie odniósł się do tego biskup Jan Martyniak. Delegacja poszła do biskupa Martyniaka, próbując go przekonać. Ja w tym nie byłem, ale wiem, że miał powiedzieć, że jest przeciwny, bo kościół Serca Jezusowego to dar Ojca Świętego. Będzie to wyglądało tak, „jakbyśmy pogardzili tym darem". Próbowano mu tłumaczyć, że Ojciec Święty nie był przeciwny budowie kolejnej świątyni, że przekazanie można uznać za czasowe, ale arcybiskup powiedział zdecydowanie nie, i na tym sprawa się skończyła.

Ale myślę, że zdecydowana większość społeczeństwa ukraińskiego była za budową. To był początek lat 90., była nadzieja, jakaś wiara w pomoc materialną ze strony ukraińskiej diaspory. Wierzono, że tu można wybudować ładną cerkiew, która będzie nawiązywała do tradycji. Powstał podobno nawet jakiś pro-

jekt. Pan Jerzy Lewosiuk był trochę zaangażowany w te sprawy. Tak, to byłoby rozwiązanie, które najbardziej satysfakcjonowałoby Ukraińców.

[SB] *To wszystko było po wizycie papieskiej…*

[SS] To było po wizycie papieskiej. Oczywiście do wizyty papieskiej nie było wątpliwości, że ma być budowa. Nie było żadnej innej koncepcji. Mówiono o odzyskaniu tej obecnie prawosławnej cerkwi „przy rampie", która jest teraz wojskowa, ale nie było żadnej oficjalnej koncepcji. Część ludzi rzeczywiście stała przy koncepcji odzyskania kościoła karmelitów. Mówiono, było nasze w czasie Drugiej Rzeczypospolitej, czyli odrodzone w 1918 r. państwo polskie nie kwestionowało naszej własności, ale to była mniejszość. Większość ludzi, Stabiszewski i część inteligencji związana ze Związkiem Ukraińców, stała zdecydowanie na stanowisku, że to, co się wybuduje, jest swoje, natomiast to, co się dostanie, to różnym sposobem można stracić.

Jeśliby nawet zostać w kościele pojezuickim – mówili, to za 10 lat nie wiadomo, jak będzie. Ktoś sobie przypomni, to znowu będzie zarzewie sporu. Część ludzi starych tak sądziła. Podobnie by było [jak] z kościołem karmelitów. Może nawet tak sądził dyrygent chóru cerkiewnego Włodzimierz Pajtasz, ale tych ludzi faktycznie pamiętających dawną katedrę już nie ma. Ostatnia to była matka Romy Zołotnik.

[SB] *Pani Hayderowa, która w tym czasie była w urzędzie, wypowiada się na łamach „Misia" przemyskiego, że Ukraińcy nie podjęli żadnych starań o działkę. Mówi, że do Urzędu Miejskiego nie wpłynęło żadne pismo.*

Komisja Mniejszości Narodowych przy Komitecie Obywatelskim, której byłem przewodniczącym, a w skład której wchodzili zarówno Polacy, jak i miejscowi Ukraińcy, zabiegała o budowę, ale też zabiegała o zwroty innych obiektów. Później Pan Andrzej Matusiewicz niby w imieniu Zarządu Wojewódzkiego Komitetu Obywatelskiego zawiesił tę Komisję, bo uważał, że przekroczyła swoje uprawnienia. Ja już nie próbowałem z tym walczyć, bo uważałem, że odradza się ukraińskie życie kulturalne, powstają stowarzyszenia, więc to one powinny wziąć na siebie ciężar walki o swoje sprawy.

Pewnie jednak popełniłem błąd, od tej decyzji należało się odwołać i prowadzić Komisję nadal. Należało nadal społeczność ukraińską wspierać, bo po polskiej stronie znalazło się zbyt dużo osób, którzy traktowali Ukraińców instrumentalnie. Jak byli potrzebni w Przemyślu i w regionie do walki z komuną przed 4. czerwca 1989 r., to ich starano się pozyskać, a jak było już po wyborach i okazało się, że kręgi dawnej władzy są miękkie i skore do dużych ustępstw wobec byłej polskiej opozycji, to Ukraińcy okazali się już Polakom niepotrzebni. To nie było do końca uczciwe. Miałem do siebie wiele pretensji, ale myślałem, będzie z czasem lepiej. W ciągu jednego roku nie można wszystkiego załatwić, wówczas wszystko było na etapie konstrukcji i improwizacji.

Problem z katedrą greckokatolicką był taki, że jeśli ma być budowa, musi się ukonstytuować komitet budowy. Na to wszystko było jeszcze za wcześnie. Na-

wet po uzyskaniu kościoła pojezuickiego od Ojca Świętego podczas jego wizyty w Przemyślu, komitet budowy powstał. Biskup Martyniak go potem zawiesił, nie zgodził się na to, a bez jego zgody o budowie mowy być nie mogło. On jeszcze metropolitą nie był, był biskupem, a bez zgody miejscowego biskupa budować nie można.

Była nadzieja części Ukraińców, że katedrą może być była cerkiew bazylianów na Zasaniu, ale bazylianie od razu powiedzieli, że nie. Ich protoihumen w Warszawie, dzisiejszy biskup Juszczyk, powiedział nie. Zresztą ten obiekt trzeba było dopiero odzyskać od państwa, wcześniej było tam bowiem Archiwum Państwowe, a następnie prowadzić remont.

Była wówczas w Przemyślu sejmowa Komisja Mniejszości Narodowych. Ja z tą Komisją wszystko obszedłem. Byliśmy pod karmelitami, byliśmy na Basztowej, byliśmy później u bazylianów. Wtedy Włodzimierz Mokry był posłem. Przyjechała też Hanna Suchocka.

[SB] *Biskup Tokarczuk mówi, że od początku wiedział, że trzeba przekazać kościół Serca Jezusowego, bo Ukraińcy między sobą są tak podzieleni, że nie ma z kim rozmawiać.*

[SS] To jest trochę taki wykręt, bo co to znaczy: z kim rozmawiać. Wprawdzie z jednej strony Stabiszewski uważał, że to są sprawy świeckie i on nie zajmuje się sprawami świeckimi. Ale gotów był na to, gdyby go biskup Martyniak lub ksiądz Majkowicz upoważnili. Może biskup Tokarczuk oczekiwał, że Martyniak do niego przyjedzie. Ukraińcy nie mieli wtedy swego przedstawicielstwa. Jedno towarzystwo przestało istnieć, drugie się dopiero kształtowało i bez konsultacji kościelnej nie bardzo chciało wchodzić, a struktury kościelne też się dopiero kształtowały. Mówienie, że Ukraińcy są podzieleni… Nie bardzo wiadomo kto? On [biskup Tokarczuk] jako biskup miejsca wiedział, jaka jest hierarchia Kościoła greckokatolickiego. Wiedział, że jest Martyniak, Majkowicz, mógł ich zaprosić na rozmowę i z nimi pogadać. Powiedzieć: „No słuchaj, jak ty sądzisz? Jak robimy?" Mógł to zrobić. Inicjatywa jednak powinna wychodzić z jego strony. Gdyby on chciał być rozjemcą, to on by wziął inicjatywę w swoje ręce.

[RŁ] Ale jakieś próby budowy były chyba?

[SS] Nie, nie było prób budowy, były projekty.

[RŁ] No, jak nie, to na jakiej zasadzie miał być kościół karmelitów wypożyczony?

[SS] Była umowa miedzy katolickimi hierarchami i zakonem karmelitów. Ich świątynia miała być udostępniona tylko na czas budowy. Przewidywano, że będzie to najwyżej pięć lat. Jeżeli tak poważne strony podpisują umowę i są to duchowni, to powinni siebie szanować. I nie ma żadnego tłumaczenia z jednej czy drugiej strony. Jeśli dwie strony podpisują umowę, i to w obecności nuncjusza papieskiego, to powinni to szanować. A jeśli podpisują, a jedna strona chce wykpić drugą, i to jeszcze osoby duchowne coś takiego robią, to jaki jest sens

umowy? I jeszcze prowincjał karmelitów też podpisał. Trzeba [było] się tego trzymać. Wszystko inne jest przysłowiowym owijaniem w bawełnę.

[SB] *Biskup Tokarczuk od początku był przeciwny reaktywowaniu biskupstwa grekokatolickiego w Przemyślu. Na to są dokumenty. Proponował, by ze względów politycznych biskupstwo było w Warszawie, a później walczył, by było w Jarosławiu. Pamiętam, jak mówił o tym na kongregacjach rejonowych, i pisze o tym w swoich książkach, aby uniknąć konfliktu narodowościowego.*

[SS] Z góry zakładano, że będzie konflikt. Natomiast problem jest taki, że strona ukraińska nie była zdolna do jakiegokolwiek konfliktu, bo była za słaba. Malowano tryzuby na szubienicy, które nie pochodziły od Ukraińców, to nie Ukraińcy to robili. Jeśli któraś strona sią obawiała – co dla mnie było dziwne – to polska strona się bała. Ale czego się bała? Ani państwo ukraińskie nie istniało, ani nie było silne, ani Ukraińców nie było tutaj zbyt wielu. Pan Matusiewicz zapytał mnie w pewnym momencie, gdy zawieszał tę Komisję Mniejszości przy Komitecie Obywatelskim, jak sobie to wyobrażam, przecież jak tu przyjedzie 500 tysięcy Ukraińców, to zmieni się charakter miasta. Ja mu na to: - A jak pan sobie znowu wyobraża, że przyjedzie 500 tysięcy, bo liczono, że tyle jest [Ukraińców] w Polsce, gdzie będą mieszkać, gdzie będą pracować? [Matusiewicz odpowiedział:] - A, pan ich nie zna, jak to oni potrafią!

To były takie lęki irracjonalne. Mnie zawsze dziwiło, że te irracjonalne lęki były po polskiej stronie. Dzisiaj wiemy, ile jest Ukraińców. […] Nie było wtedy żadnego zagrożenia ukraińskiego, a wiele spraw na tym odcinku mogliśmy i powinniśmy lepiej wykonać. Być może jest taki, znany z psychologii społecznej, *uraz wojny*. Pamiętano te walki polsko-ukraińskie i bano się Ukraińców. To takie dziedziczenie strachu. Ale to było zupełnie nierealne. Gdyby nawet Ukraińcy odzyskali cały majątek kościelny, to co by się stało? Przecież Przemyśl nie zmieniłby charakteru. Ile tu jest Ukraińców? Aby tak naprawdę zobaczyć, ilu jest aktywnych, to trzeba po prostu iść do cerkwi. To się widzi.

Ukraińcy nie byli nigdy w stanie bez strony polskiej wprowadzić radnych do Rady Miejskiej, zostać posłami do parlamentu, i to w skali ogólnokrajowej. Jeśli ktoś został, to z polskiej listy i to przy poparciu Polaków. Jerzy Stabiszewski też by radnym nie został, gdyby sami Ukraińcy mieli na niego głosować. Nie było takiej możliwości. Strona ukraińska ilościowo była i jest zdecydowanie słaba. Widać to było od początku na przykładzie szkoły z ukraińskim językiem nauczania, ile miała dzieci, i na przykładzie cerkwi, ilu tam chodzi. Ja myślę, że Polacy powinni się wyzbyć tego *dziedziczenia strachu wojennego* i korzystając w Przemyślu z pogranicznego położenia, wspólnie z Ukraińcami z tej i tamtej strony granicy budować dobrobyt miasta i regionu. Bez Ukraińców z Ukrainy robiących tu zakupy, korzystających z usług medycznych i innych, Przemyśl jest skazany na degradację i zaściankowość. Kiedyś nazwałem to „radymnizacją" Przemyśla. Przepraszam mieszkańców Radymna, ale to jest proces historyczny. Miasta bez otwartości, bez napływu inwestycji, bez dynamiki życia gospodarczego, karłowacieją.

Przemyśl już przed wojną mógł być siedzibą województwa, w sejmie było pięć projektów utworzenia takiego województwa. Piszę o tym razem z Gustkiem Fenczakiem w jednym z artykułów opublikowanych w 1. tomie „Studiów Przemyskich", ale wtedy też zwyciężył irracjonalny strach przed Ukraińcami. Zawsze ktoś wstawał i dowodził, że jeśli powstanie województwo przemyskie, wykrojone z lwowskiego, to we lwowskim będzie większość Ukraińców, a my musimy zachować polski charakter województwa lwowskiego. I co? Historia z nas zakpiła. Czy utrzymaliśmy województwo lwowskie? A na świecie jest wiele miast i regionów z bardzo zróżnicowaną struktura etniczną, i o zmianie państwowej nikt tam nie myśli. Gdyby przed wojną nie było tych irracjonalnych strachów, po II wojnie światowej też siedziba województwa byłaby w Przemyślu, a nie w skomunizowanym, zapyziałym, maleńkim Rzeszowie. Myślę nawet, że tu do Przemyśla ewakuowano by Ossolineum oraz Uniwersytet. Baza lokalowa na tego typu instytucje w Przemyślu w 1945 roku była wystarczająca.

[SB] *A sama geneza powstania Komitetu Obrony [Karmelitów]? Jestem przekonany, że u początków stał biskup Tokarczuk.*

[SS] Myślę, że do niego się ludzie zgłosili. Żółkiewicz, Pisz prawdopodobnie, Gębarowicz. Słyszałem, że poszli we trójkę do Tokarczuka, a on im powiedział, żeby robili, jak uważają. On nie był przeciwny powstaniu Komitetu Obrony Karmelitów, jeśli wezmą sprawy w swoje ręce i wygrają. Ale nie sądzę, aby namawiał ich do tworzenia Komitetu. Komitet powstał samorzutnie, ale na pewno u samego początku opierał się na konsultacji z Tokarczukiem. Jestem o tym przekonany. Samo to, że on im nie zabronił, a raczej ich zachęcił, mówiąc, że on nie może się w to angażować, ale oni tak. Ale czy on to pamięta? Nie wiem, jaka jest pamięć u niego? Potem zresztą wszystko obróciło się przeciwko niemu. Myślę nawet, że musiał się tłumaczyć przed Ojcem Świętym.

[SB] *Biskup ma dobrą pamięć, ale już wybiórczą. W którym momencie doszło do konfliktu między Komitetem a biskupem?*

[SS] Myślę, że jak oni protestowali przed jego pałacem. W pewnym momencie do Komitetu zaczęły dochodzić osoby, które nie miały związku z biskupem Tokarczukiem i zaczęły radykalizować. Wykrzykiwane hasła stały się radykalne i w pewnej chwili anty-Tokarczukowe. I w tym momencie mu się to wymknęło z ręki. Biskup myślał może, że to będą ludzie bogobojni, którzy będą przychodzić na konsultacje do niego. Chodziłem parę razy do znajdującego się w budynkach kurii archiwum diecezjalnego, chciałem przy tej okazji z bliska zobaczyć manifestujących przed pałacem. Zobaczyć, jakie są kolejne hasła. Oni trzymali hasła przeciw Tokarczukowi. Stali pod pałacem i kompromitowali biskupa. Prasa zaczęła pisać o pikiecie przed pałacem.

[SB] *Niedawno biskup z bólem serca o tym się wypowiadał.*

[SS] Ale jako człowiek wykształcony, powinien się spodziewać, że jak się robi taki komitet, to w nim nie będą ludzie spolegliwi, tylko że w nim na pewno pojawią się ludzie

z zewnątrz, którzy będą radykalizować. A jak zobaczą umowę i pod nią podpis Tokarczuka, powiedzą, że Tokarczuk sprzedał Polskę Ukraińcom, czy Przemyśl Ukraińcom, czy katedrę Ukraińcom. Takie hasło było, że on to sprzedał i że jest zdrajcą. Myślę, że wtedy naprawdę było mu przykro…

[SB] *A może była w tym jakaś prowokacja, agentura? Biskup jest przekonany, i nawet teraz powiedział, że Żółkiewicz pełnił funkcję agenturalną.*

[SS] To nie jest wykluczone, ale też nigdy nie można wiedzieć, że się opanuje żywioł. To nie był wielki żywioł, ale jeśli do 20 osób wtajemniczonych o tym, że biskup ich popiera, przyjdzie 5 niewtajemniczonych i sami mogą malować transparenty czy ulotki, to dlaczego nie mają tego zrobić? Jestem przekonany, że jakieś [działania] były. Ja myślę, że Żółkiewicz go [biskupa] po prostu oszukał. Jemu [biskupowi] się wydawało, że Żółkiewicz będzie taki bogobojny, a on dążył do radykalizmu. Czy Żółkiewicz dążył do radykalizmu z własnej głupoty, czy z polecenia służb specjalnych, na to nie mamy dowodów. Nikt nie może na sto procent powiedzieć, że był agentem. To są tylko podejrzenia, ale szkoda, że biskup nie przewidział następstw.

[SB] *W tym budynku, co teraz jest Południowo-Wschodni Instytut Naukowy była siedziba „Solidarności”.*

[SS] A Komitet zbierał się w tamtym sąsiednim pomieszczeniu. Ja raz, idąc z katedry, przez okno widziałem, jak oni siedzieli przy stole z Żółkiewiczem, i to był Komitet.

[SB] *Czy korzystali z telefonu solidarnościowego?*

[SS] Nie wiem, trzeba z ówczesnym przewodniczącym „Solidarności” panem Kamińskim rozmawiać. Nie wiem, co on powie. Ta rozmowa jest bardzo wskazana. On był szefem „Solidarności”. Myślę, że może korzystali, jak korzystali też z nielegalnej drukarni na Jasińskiego, gdzie jeden z protestujących był zecerem.

IV. RECENZJE

ROCZNIK PRZEMYSKI, t. 51: 2015
z. 2 (19), LITERATURA I JĘZYK

MARIA WICHOWA (Łódź)

LATA ŚWIĘTE W KULTURZE DAWNEJ POLSKI

Anna Musialik opublikowała stosunkowo niedawno książkę pt. *„Anni Sancti". Lata Święte w pamiętnikach, dziennikach i książeczkach jubileuszowych*[1]. Publikacja ta dostarczyła mi podczas lektury wiele satysfakcji intelektualnej. Czytałam ją z wielkim zainteresowaniem, bo nie miałam dotąd okazji zapoznać się kompleksowo z tą dotąd słabo opracowaną dziedziną piśmiennictwa religijnego zarówno epok dawnych, jak i epok późniejszych (bowiem teren penetracji autorka potraktowała dość szeroko). Warto dodać, iż nadrzędny temat był od dawna cząstkowo opracowywany przez historyków Kościoła, zarówno „obcych", jak i polskich, by wymienić te najbardziej podstawowe: Ewa Maria Jung-Inglessis, *Rok święty w Rzymie* (2000); Desmond O'Grody, *Lata święte w Rzym*ie. *Jubileusze Kościoła katolickiego 1300-2000* (2000); Henryk Damian Wojtyska, *Miłościwe Lata. Dzieje Wielkich Jubileuszów Chrześcijaństwa (z udziałem Polaków)*, (2000); Janusz Smołucha, Stanisław Andrzej Sroka, *Historia lat świętych* (1999). Na okoliczność tych wielkich uroczystości powstawały liczne teksty: poradniki dla pątników, modlitewniki a także relacje z obchodów jako odrębne teksty, często drukowane w postaci książki, broszurki lub spoczywające do dziś w rękopisach. Ta produkcja piśmiennicza była bardzo obfita i doskonale się do naszych czasów dochowała, ale nie miała dotąd swego badacza – monografisty ze specjalnością historyka literatury polskiej.

Pani Musialik wzięła na warsztat ogromną liczbę tekstów zróżnicowanych gatunkowo, a jej ustalenia są cenne i w wielu miejscach odkrywcze. Przebadała więc pamiętniki jako literackie i zarazem historyczne źródła wiedzy o obchodach „Lat Świętych" w kulturze dawnej Polski, wspomnienia uczestników, relacje z przebiegu pielgrzymek, kroniki historyczne, diariusze, pamiętniki, przewodniki turystyczne. Autorka książki objęła swymi obserwacjami ogromny obszar piśmiennictwa. Musiała zatem ogarnąć to bogactwo materiałów pod względem me-

[1] *„Anni Sancti". Lata Święte w pamiętnikach, dziennikach i książeczkach jubileuszowych*, Katowice 2013 (Biblioteka Śląska, Folia Scientica Bibliothecae Silesianae, pod red. Jana Malickiego, vol. XV).

todologicznym i konsekwentnie trzymać się przyjętych założeń. Przyznać trzeba, że wywiązała się z tego zadania bardzo dobrze. Praca ma logiczną, przejrzystą kompozycję. Autorka prezentuje wieloaspektowe ujęcie problemu wyłuszczonego w tytule publikacji, mianowicie rozpatruje wybrane do interpretacji teksty z punktu widzenia historii religii, historii kultury, historii literatury, a nie ucieka także od spojrzenia socjologicznego.

Jako historyk literatury p. Musialik za główną metodę prezentacji tekstu obrała deskrypcję jego zawartości. Deklaruje, że celem badawczym jest „głębsze wniknięcie w tkankę tekstu, będącego zapisem pewnego doświadczenia religijnego" (s. 14). Zatem relacjonowanie poglądów autora bądź ich rekonstrukcja, pokazanie indywidualnych historii pielgrzymów, którzy w różnych czasach i w różnych warunkach ciągnęli do Rzymu w celu uzyskania odpustu. Ta deskrypcja przedstawia badany tekst w kilku aspektach kulturowych: zwraca uwagę na życie duchowe pątnika, pokazuje go jako pielgrzyma i zarazem ciekawego świata turystę, sposób postrzegania przez niego życia w obcych państwach, opisy i ocenę obcych, „innych" od naszych obyczajów.

Książka p. Musialik ma dużą wagę intelektualną, jest cenna i odkrywcza, opisuje kompleksowo zupełnie zaniedbany badawczo dział piśmiennictwa religijnego. Autorka dotarła do pewnych tekstów, nieznanych dotąd wytrawnym badaczom – historykom Kościoła. Uzupełniła tą drogą ustalenia Henryka Damiana Wojtyski o obchodach Roku Świętego 1700 w Polsce, bowiem odkryła dotąd nieznany druk *Relacja kompanii tarnowskiej do Krakowa na Jubileusz uniwersalny A. D. 1701* i tam znalazła szczegóły, na podstawie których skorygowała ustalenia znanego historyka. Wykorzystała zapomniany badawczo rękopis Antoniego Niedzieli *Przygody pięciu Ślązaków we Włoszech w roku 1913*. Bardzo dokładnie, dogłębnie zanalizowała ten cenny materiał, potrafiła też, dzięki swej badawczej dociekliwości, pasji odkrywcy, zrekonstruować zarys biografii autora tego manuskryptu, światłego wiejskiego gospodarza z Opolszczyzny, znanego działacza lokalnego, wójta gminy, człowieka obdarzonego bogatym życiem duchowym i ciekawego świata, wybijającego się w skali lokalnej. Biografia nieznanego autora dzięki publikacji p. Musialik jest już znana. Jako badaczka, która właściwie jest twórczynią wiedzy o Antonim Niedzieli i jego dziełku, mogłaby postąpić krok dalej i w przyszłości przygotować do druku ten ważny tekst źródłowy. Objęty przez śląską badaczkę obszar studiów to dotychczas *terra ignota*. W poznanie nowych tekstów i ich autorów włożyła ona dużo pracy, a ta uprawa ziemi nieznanej wydała wartościowe plony. Autorka omawianej książki pokazała w nowym świetle teksty, które dotąd były wymieniane przez literaturoznawców przygodnie lub dotąd nie miały swego badacza, dokonała ich wnikliwej, wieloaspektowej interpretacji.

Niezaprzeczalną zasługą autorki omawianej publikacji, jej osiągnięciem badawczym wysokiej rangi okazuje się rozdział o książeczkach jubileuszowych. Ten duży obszar piśmiennictwa był dotąd pomijany przez uczonych filologów. W naukową interpretację tych pism autorka książki włożyła dużo wysiłku, bo

opracowała duży zasób tekstów, nie mając pomocy w postaci literatury przedmiotu, ale plon zebrała dorodny. Została bowiem przebadana w sposób metodyczny, logiczny, z żelazną konsekwencją duża grupa dotąd nieznanych dziełek okolicznościowych, uczona wprowadziła do wiedzy o literaturze nowy zespół utworów religijnych, o charakterze użytkowym.

W tym miejscu pragnę zaznaczyć, że choć wyniki badań p. Anny Musialik akceptuję i doceniam, uważam, że mają wysoką rangę i są odkrywcze i wartościowe, to chciałabym zwrócić uwagę na pewne kwestie wymagające komentarza. Otóż wydaje się, że p. Musialik zamieściła za mało deklaracji metodologicznych jako autorka pracy o tekstach religijnych o charakterze użytkowym. Nie użyła określeń literatura stosowana, paraliteratura, choć wypowiada się na ten temat, tzn. ma świadomość odrębności tej grupy utworów, różniących się zasadniczo od tzw. literatury pięknej. W bibliografii nie pojawiają się nazwiska Juliusza Kleinera, Stefanii Skwarczyńskiej, Janusza Maciejewskiego i współcześnie piszących badaczy tego obszaru piśmiennictwa. Wskazane byłoby uzupełnić bibliografię o następujące pozycje: Juliusz Kleiner, *Charakter i przedmiot badań literackich* [w:] *Teoria badań literackich w Polsce,* t.1. wyb. i oprac. H. Markiewicz, Kraków 1960, s.195-214; S. Skwarczyńska, *O pojęcie literatury stosowanej,* „Pamiętnik Literacki" 1931, z.1, s.1-24; S. Skwarczyńska, *O metodzie badania literatury stosowanej,* „Ruch Literacki"1933, nr 7, s. 129-134; J. Maciejewski, *Literatura okolicznościowa i użytkowa (Zamiast wstępu),* „Napis" 1994, seria I (*Tom poświęcony literaturze okolicznościowej i użytkowej*). Zamiast używać pojęć: literatura okolicznościowa, literatura użytkowa, badaczka najchętniej posługuje się terminem bibliologicznym „dokumenty życia społecznego". Oczywiście ma do tego prawo, ale badaczka piśmiennictwa religijnego o charakterze okolicznościowym i użytkowym ma też obowiązek wypowiadania się jako filolog, dysponujący specjalnymi metodami badawczymi, odpowiednimi do badań tego typu tekstów. Raz jeszcze wskażę w tym miejscu czasopismo „Napis", publikujące prace na temat literatury okolicznościowej i użytkowej. W tym obszarze badań autorka raczej intuicyjnie wypowiada (na szczęście trafne!) pewne opinie i stosuje właściwe terminy, niż używa ich w oparciu o istniejącą literaturę przedmiotu. Słusznie np. mówi o konwencji (s. 70-71), ale traktuje to określenie w sposób pobieżny, choć zapoznała się z pracami na temat konwencji jako elementu procesu komunikacji (choćby M. Głowińskiego, *Wirtualny odbiorca w strukturze utworu poetyckiego* [w:] idem, *Dzieło wobec odbiorcy. Szkice z komunikacji literackiej* (Kraków 1998). Gdyby powiększyć dotychczas prezentowane ustalenia o tę wiedzę o odbiorcy dzieła, wówczas okaże się, że można je pogłębić i bez trudu wzbogacić o nowe konstatacje, zaprezentować odkrywczość interpretacji i w tym aspekcie. Znajomość konwencji przez odbiorcę jest niezbędnym warunkiem zrozumienia utworu. Badacz powinien dbać o ustalenie stopnia adekwatności konwencji do zawartej w utworze „treści", uwzględnić stopień powszechności

i znajomości tego typu wypowiedzi (gatunku, schematu) wśród uczestników (użytkowników) interpretowanego tekstu.

Druga refleksja krytyczna pozwala uchwycić niedostatek przemyśleń na temat pojęcia literatura okolicznościowa, znów w oparciu o istniejące publikacje naukowe: Juliusza Nowaka-Dłużewskiego, Piotra Borka, Edmunda Kotarskiego, Teresy Michałowskiej, Hanny Dziechcińskiej, Ludwiki Szczerbickiej-Ślękowej, Barbary Wolskiej, Piotra Żbikowskiego, Krystyny Maksimowicz, Marka Nalepy. Literatura okolicznościowa świadczy o żywym zainteresowaniu autora sprawami bieżącymi, a więc powinny być pod tym kątem rozpatrywane wszelkie relacje uczestników uroczystości jubileuszowych. Utwory z tego obszaru piśmiennictwa utrwalają obraz zaistniałych wydarzeń i zostały w badaniach uwzględnione, jednak świadomość metodologiczna autorki nie idzie w parze z praktyką warsztatową. W bibliografii brakuje informacji o tym dziale piśmiennictwa.

W wielu miejscach książki brak dopowiedzenia jej autorki, że mamy do czynienia z literaturą propagandową, choć z kontekstu wynika, że jest to tylko kwestia doprecyzowania konstatacji, bo autorka dostrzega problem, ale w badaniach nie skupia się nad nim wystarczająco troskliwie. Oto na s. 65 czytamy, że Hozjusz i Reszka „jednostronnie przedstawiali opisywane zdarzenia". W pełni się z tym zgadzam, tylko dodam, że wcale nie dążyli do bezstronności relacji. Byli bardzo zaangażowani po stronie uroczystości jubileuszowych. Ich teksty służyły szerzeniu i wyjaśnieniu idei Miłościwych Lat, miały skłonić czytelników do uczestnictwa w tego rodzaju obchodach i nabożeństwach, zabieganiu poprzez modlitwę o odpust, do uprawiania praktyk religijnych służących doskonaleniu się wewnętrznemu chrześcijanina, także poprzez peregrynacje pątnicze. Wyakcentowanie charakteru propagandowego części badanych tekstów mogło rzucić nowe światło na problemy komunikacji literackiej w obszarze tego specyficznego piśmiennictwa.

Kolejna „prawda oczywista" ocierająca się o banał to oświadczenie na s. 75, że druk jubileuszowy pełni funkcję informacyjną, że jest źródłem wiadomości o minionych wydarzeniach. Zgadzam się z tym w pełni, ale znów wolałabym tę wiedzę potoczną widzieć ubraną w pogłębioną konstatację naukową. Należało zatem wprowadzić takie zmiany z obszaru badań nad literaturą stosowaną jak dokumentarny charakter tekstu, jego praktyczny, utylitarny cel. Z wywodu (na s. 78-88) jasno wynika, że Januszowski okazał się historykiem – dokumentarystą. Podobnie trzeba rozszerzyć interpretację tekstów Wincentego Smoczyńskiego, szczególnie *Wspomnień o pielgrzymce do Rzymu* (s. 129-150). Autorka informuje o tym, że napisał także biografię Leona XII, przewodnik po Rzymie, że we *Wspomnieniach* gromadził materiały źródłowe, że artykuły z prasy włoskiej przytaczał w całości. To bogactwo materiału trzeba opracować, posiłkując się wiedzą o literaturze stosowanej. Ogólnie odnosi się wrażenie, że p. Musialik z większą łatwością porusza się po piśmiennictwie naukowym z zakresu historii, religii, socjologii, antropologii aniżeli w publikacjach typowo filologicznych.

Analizowany przez autorkę materiał literacki skłania mnie do jeszcze jednej sugestii badawczej. Uważam, że autorka książki powinna popatrzeć na te teksty w aspekcie wiedzy o komunikacji literackiej, zarówno w ujęciu filologicznym jak i bibliologicznym. Badaczka zapoznała się z monografią Karola Głombiowskiego *Książka w procesie komunikacji społecznej* (Wrocław 1980), ale badania nad komunikacją literacką ograniczyła do minimum. Gdyby poświęciła im więcej uwagi, wówczas ten ogromny zespół tekstów zostałby oceniony, zinterpretowany zgodnie z intencjami autorów, zgodnie z przeznaczeniem i zapotrzebowaniem „rynku" na tego typu publikacje. Po przetrawieniu „komunikacyjnej" literatury przedmiotu zapewne odsłoniłyby się nowe horyzonty interpretacyjne, dałoby się subtelnie wycieniować, doprecyzować analizę relacji nadawca – odbiorca. Na razie badaczka dostrzega, że odbiorcą modlitw jest Bóg, i nie ma co z tym polemizować. Ale trzeba zauważyć, że książeczki jubileuszowe zawierały różne „składniki", w tym modlitwy. Same zaś druczki (książki, broszury) nie były kierowane do Boga, tylko do uczestników uroczystości jubileuszowych, do pielgrzymów i miały im dopomóc w uzyskaniu odpustu. Cechowały się wybitnie utylitaryzmem. Nadawca, podmiot wypowiedzi pisał przecież z myślą o odbiorcy, o jego potrzebach, pomagał kształtować stosowne zachowania, bo takie są zadania literatury okolicznościowej i użytkowej i o tym autorka dobrze wie. Należało więc kwestie komunikacji literackiej uporządkować, a badania poszerzyć, aby problem naświetlić dogłębnie i jak na dzisiejszy stan wiedzy wyczerpująco.

Nadawca musi brać pod uwagę oczekiwania odbiorcy (np. dostarczyć informacji, jakie ma odmawiać modlitwy na okoliczność uzyskania odpustu, jak się zachować podczas nabożeństw jubileuszowych itd.) i jest on aktywnym uczestnikiem wytworzonej przez siebie relacji komunikacyjnej. Książeczki jubileuszowe kierowane były do odbiorcy zbiorowego, a twórca za pomocą zawartych w nim tekstów kreował rzeczywistość (ułatwiał odmawianie przepisanych modlitw poprzez dostarczenie tekstów na różne okoliczności: litanie, apostrofy do świętych patronów itp., ukierunkowywał czytelnika, pomagał mu). Komunikacja literacka była uzależniona od uwikłań sytuacyjnych. Autor musiał stosować takie zabiegi literackie, aby zawarty w książce przekaz był w pełni zrozumiały dla odbiorcy i aby miał wystarczającą siłę perswazji w propagowaniu idei uzyskania odpustu, idei dążenia do chrześcijańskiej doskonałości. Autorka tu i ówdzie o tym napomyka, ale „niefachowo", bez użycia terminologii z obszaru wiedzy o komunikacji literackiej. Oto przykład: na s. 259-261 p. Musialik pisze o problemach filologicznych w książeczkach jubileuszowych; interesują ją te druki jako publikacje okoliczności, ocenia stopień rozbudowy modlitewnej części książeczek oraz mówi o adresatach jubileuszowych modlitw. Widać wyraźnie, że cel badania obrany prawidłowo, natomiast autorce trochę brakuje wiedzy o zjawiskach komunikacji literackiej i tym samym brak klucza interpretacyjnego. Stwierdzenie, że adresatami większości modlitw jubileuszowych są Bóg Ojciec i Jezus Chrystus jest prawdziwe i oczywiste, ale zarazem prowadzi do uproszczeń, do poru-

szania się w kręgu tego, „co autor powiedział", i w istocie rzeczy do streszczania omawianych tekstów, a mało tam obserwacji warsztatu pisarskiego, inicjatyw komunikacyjnych autora, narzędzi przekazu, środków nawiązywania i podtrzymywania kontaktu z wirtualnym odbiorcą.

Klasyfikacja modlitw podana jest zgodnie z najnowszą literaturą przedmiotu z dziedziny religioznawstwa. Badacze tekstów modlitewnych przywoływani przez Musialik to uczeni wywodzący się z kręgów kościelnych, duchowni, teologowie, więc autorka dysertacji „dopasowała" analizowane przez siebie teksty do ich ustaleń i zrobiła to poprawne. Natomiast znów za mało uwagi poświęciła stronie filologicznej, a ściśle mówiąc komunikacyjnej. Należało mocniej wyakcentować fakt, że książeczki jubileuszowe kierowane były do bardzo konkretnych adresatów – uczestników pielgrzymek, że zaspokajały ich potrzeby w różnych aspektach. Zatem teksty modlitewne miały „podwójnego" adresata. Problem modlitwy jako gatunku literackiego też wymaga głębszego wyjaśnienia w oparciu o filologiczną literaturę przedmiotu. Przywołana została praca Marii Wojtak, ale nie do końca zagospodarowana przez badaczkę. Za mało uwagi poświęcono „użytkowemu" charakterowi modlitw zamieszczonych w książeczkach jubileuszowych. Idzie o to, że tekst modlitwy stawał się własnością zbiorową uczestników danej pielgrzymki, że w modlitewnikach gromadzono utwory okolicznościowe, użyteczne w konkretnych sytuacjach, np. prośba o wstawiennictwo świętego, „zestaw" modlitw odmawianych przy ubieganiu się o uzyskanie odpustu. Choć rozmowa duszy z Bogiem jest aktem indywidualnym, to w intencjach autorów książeczek ich część modlitewnikowa miała charakter utylitarny i kierowana była do zbiorowości. Zatem filologa powinien interesować też obieg tekstów. Nie znalazłam w omawianej monografii pełnej odpowiedzi na pytanie, czy książeczki jubileuszowe zawierały wyłącznie przedruki istniejących modlitw, od dawna używanych w Kościele, czy też umieszczano w nich teksty układne na potrzeby danej pielgrzymki; można też zastanowić się nad źródłami przedruków. Mógł to być np. modlitewnik stanowiący bestseller wydawniczy od XVI do XIX wieku czyli *Harfa duchowna* Marcina Laterny. Można też było prześledzić świadectwa odbioru dzieła literackiego za pośrednictwem książki. W późnej starożytności powiadano: *Animus in litteris non lectis – dormit, in lectis – resurgit* (duch drzemie w dziele nieczytanym, ożywa w czytanym). Zatem można było zastanowić się nad uczestnictwem czytelników książeczek jubileuszowych w kulturze, ocenić czy konkretyzacja takiego dzieła była zgodna z intencjami autora, szczególnie w zakresie aksjologii i pod względem użytkowym, w wymiarze praktycznym. Szczególnie owocne mogą się okazać prowadzone w tym aspekcie analizy relacji z uroczystości, wspomnień z podróży itp. Autorka jako filolog dość mocno ograniczyła teren penetracji badanych tekstów pomijając obecność retoryki na warsztacie omawianych autorów. Jednak wszędzie tam, gdzie stosuje perswazję i argumentację, przekonując do określonego stanowiska czy idei, bez rozwiązań „technicznych", które wypra-

cowała retoryka, obejść się nie można. W zasadzie instrumentarium retoryczne autorów książeczek jubileuszowych pozostało poza zasięgiem zainteresowania autorki książki. Nie czynię z tego zarzutu, ale ciekawa jestem wyników takich analiz. Retoryka służąca jako środek perswazji na terenie literatury popularnej może okazać się atrakcyjnym przedmiotem badań.

Również szkoda, że p. Musialik nie prowadziła pogłębionych badań nad elementami teatralizacji dostrzeżonymi przez nią w badanych tekstach. Pisze ona na s. 81, że „uroczystość miała widowiskowy charakter, stanowiła malownicze przedstawienie dla rzeszy zgromadzonych w Krakowie wiernych", a na s. 158 powiada, że polska religijność pełna była teatralnych gestów i niezwykle emocjonalnych zachowań podczas pielgrzymek. Czyni tę uwagę przy omawianiu relacji Macieja Kupiszewskiego opisującego zachowanie pobożnych pątników padających na świętą ziemię z jękiem i płaczem, klęczących na kamieniach, całowanie księży i dostojników kościelnych po rękach. Na razie autorka słusznie dostrzegła problem badawczy z powołaniem się na książkę Zbigniewa Kuchowicza *Człowiek polskiego baroku*. Ważne jest, że w tak nietypowym materiale, jaki opracowała, dostrzegła i ten problem. To dobrze świadczy o młodej badaczce, o jej spostrzegawczości. Sarmackie *theatrum* ma swoją literaturę przedmiotu. Pisała o tym trochę Hanna Dziechcińska w swych książkach *Literatura a zabawa* (Warszawa 1981) oraz *Oglądanie i słuchanie* w *kulturze dawnej Polski* (Warszawa 1987), wspominał Tadeusz Chrzanowski w publikacji *Wędrówki po Sarmacji europejskiej* (Kraków 1988), dobrze by było uwzględnić dzieło Ervina Goffmana *Człowiek w teatrze życia* (1981), Giovanna Brogi-Berkoff: *Teatralność chrześcijańska renesansu i baroku*, [w:] *Publiczność literacka i teatralna w dawnej Polsce* (Łódź 1985) oraz uwzględnić publikację: *Pogranicza teatralności. Poezja, poetyka, praktyka*, red. A. Dąbrówka, Warszawa 2011. Teatralizacja życia w dawnych wiekach odgrywała dużą rolę. Pisarze starali się w swych tekstach kreować teatr wyobraźni, co widać w kaznodziejstwie, w eposie (*Wojna chocimska* Potockiego) itp. Twórcy starali się wywołać u czytelników iluzję naoczności, co jest zrozumiałe w czasach, gdy kultura miała charakter widowiskowy, gdy panowała taka właśnie „teatralna" konwencja literacka, gdy postrzegano świat, jako teatr, gdy w tytułach książek mówiło się o teatrze życia: P. Kwiatkowski, *Theatrum życia ludzkiego*, *Theatrum eloquentiae* (teatr wymowy) Faustyna Grodzickiego, *Theatrum virtutum divi Stanislai Hosii* (teatr cnót). Teatr historii to także efekt pogoni intelektualistów baroku za teatralizacją życia w różnych jego aspektach. Zatem zasługą badaczki jest, że problem dostrzegła i zasygnalizowała, sukcesem powinna się zakończyć jego dogłębna analiza, poszerzenie terenu badawczej penetracji. Autorka monografii miała możliwość opisania znamiennego dla kultury polskiej epok dawnych zjawiska na podstawie źródeł dotąd mało opracowanych i zarys problemu przedstawiła kompetentnie. Szkoda, że ten wątek badań nie został dogłębniej przebadany. Tę kwestię zasygnalizował H. D. Wojtyska (*Miłościwe Lata…,* s. 61).

Ocenie podlega także warsztat naukowy autorki książki. Tutaj trzeba powiedzieć wiele dobrego, a przede wszystkim podkreślić jego dojrzałość, rzetelność wygłaszanych ocen, konsekwencję metodologiczną, dobrze sformułowane i właściwie realizowane cele badawcze. Dalej podkreślić należy umiejętność wieloaspektowego naświetlenia problemu: spojrzenie historyczne, religioznawcze, kulturowe, antropologiczne i filologiczne oraz umiejętność łączenia metod historycznych i filologicznych, a właściwie ich przyjazną koegzystencję w celu opracowania tekstu naukowego z pogranicza kilku dyscyplin humanistycznych. Przykładem takiej sprawności warsztatowej jest fragment dysertacji poświęcony omówieniu biografii i dzieła ks. Wincentego Smoczyńskiego. Wielostronne, wyczerpujące naświetlenie zasług księdza jako organizatora i kierownika pielgrzymki, rekonstrukcja przebiegu samego Jubileuszu, analiza publikacji okolicznościowych księdza ze wskazaniem źródeł, na podstawie których je przygotował (autopsja, materiały historyczne, publikacje prasowe) wydają jak najlepsze świadectwo dojrzałości warsztatu badaczki. Potrafiła ona tak ogromny i różnorodny jakościowo materiał opracować w sposób spójny, logiczny, jednorodny, trafnie wskazując najważniejsze osiągnięcia Smoczyńskiego. Zwraca uwagę umiejętność zbudowania szerokiego tła historyczno-religijno-kulturowego, na którym autorka dokonuje interpretacji i oceny badanych tekstów. Badaczka sięga (w uzasadnionych przypadkach) po metody socjologii literatury i socjologii kultury, sprawnie posługuje się stosownie dobranymi metodami z zakresu literaturoznawstwa, choć nie zadeklarowała wyraźnie, jakie z nich uznaje za odpowiednie dla osiągnięcia swoich celów badawczych. Jednak jej intuicja i doświadczenie poprowadziły autorkę właściwą drogą.

Reasumując rozważania, pragnę powiedzieć, że przeczytałam książkę cenną pod względem merytorycznym, w bardzo interesujący sposób ukazującą Miłościwe Lata – dotąd mało znane zjawisko w kulturze, zupełnie marginalizowane przez historyków literatury. Publikacja p. Musialik wypełnia wiele luk i zapisuje dotąd białe karty wiedzy o piśmiennictwie i kulturze epok dawnych, a w szczególności o obchodach Lat Jubileuszowych. Jest to praca erudycyjna, ważna i potrzebna współczesnej nauce, stanowiąca ilustrację tego, jak należy badać zjawiska z pogranicza kilku dyscyplin humanistycznych. Lata Święte zostały pokazane jako zjawisko kulturowe, antropologiczne i religijne, stanowiące inspirację dla autorów tworzących tzw. literaturę okolicznościową.

ROCZNIK PRZEMYSKI, t. 51: 2015
z. 2 (19), LITERATURA I JĘZYK

MONIKA SULEJEWICZ-NOWICKA (Łódź)

„PRZYSZŁYM CZASOM SWEJ SŁAWY GOTOWAĆ POPRAWCE"

Piotr Borek kontynuuje zainteresowania tematyką ukrainną, a ściślej echami wydarzeń dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów w literaturze. To jeden z najwybitniejszych spośród badaczy podejmujący zagadnienia życia kulturalnego i politycznego dawnych Kresów, koncentrujący swe zainteresowania przede wszystkim na tekstach siedmnasto- i osiemnastowiecznych, chociaż niektóre jego prace dochodzą do początku wieku XIX.

Praca *„Przyszłym czasom swej sławy gotować poprawce": studia o literaturze i piśmiennictwie wieków dawnych* ukazała się w serii „Biblioteka Tradycji" wydawnictwa Collegium Columbinum[1]. Książka składa się z dwunastu rozpraw, których wcześniejsze redakcje, jak podano w *Nocie bibliograficznej,* ukazywały się bądź w specjalistycznych czasopismach, bądź w pracach zbiorowych. Warto zaznaczyć, że są to rozszerzone studia, albowiem jeśli badacz powraca do jakiegoś zagadnienia bądź autora, to znaczy, że dotarł do nowych materiałów źródłowych (zazwyczaj archiwalnych) i jest w stanie poszerzyć wiedzę na dany temat. Tom wzbogacają trzy aneksy, na które składają się fragmenty edycji dzieł Samuela Leszczyńskiego oraz testamenty dwóch duchownych z archidiecezji lwowskiej. Zbiór opatrzono obszerną bibliografią, streszczeniami obcojęzycznymi (rosyjskim i angielskim) oraz indeksem.

Jak sam autor zaznacza już we *Wstępie* to: „cykl rozpraw o bohaterach dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, ze szczególnym uwzględnieniem wieku XVII. Starano się uchwycić zarówno literackie kreacje głównych statystów zastygającej historii (Jakub Sobieski, Jeremi Wiśniowiecki, Jan III Sobieski), jak i modelowaną w piśmiennictwie mentalność wybranych zbiorowości (Kozacy, szlachta, mieszczanie, duchowieństwo). Tę ostatnią próbowano rekonstruować w oparciu o przekazy literackie i użytkowe (np. testamenty). Całość materiału organizuje kategoria budowania pamięci o ludziach oraz ich czynach" (s. 7). Istotnie, celem badań autora jest próba uchwycenia literackich kreacji wybitnych jednostek i zbiorowości, zaś przedmiot badań stanowi piśmiennictwo polskie, w tym literatura użytkowa.

[1] Piotr Borek, *„Przyszłym czasom swej sławy gotować poprawce": studia o literaturze i piśmiennictwie wieków dawnych*, Collegium Columbinum, Kraków 2015, s. 333.

Krakowski uczony kontynuuje badania nad pamiętnikami i diariuszami, tekstami okolicznościowymi oraz wierszowaną epiką historyczną. Znajdziemy tutaj więc przekazy wspomnieniowe Jakuba Sobieskiego, Jana Tomasza Józefowicza, Udalryka Radziwiłła, Marcina Matuszewicza, Jędrzeja Kitowicza, Reginy Salomei z Rusieckich Pilsztynowej, Franciszka Karpińskiego, mowę pogrzebową Sebastiana Łajszczewskiego, diariusz w listach Samuela Kazimierza Kuszewicza, epickie dzieła Jana Białobockiego, Mikołaja Frykacza, Marcina Kuczwarewicza, Wojciecha Radwańskiego, Samuela Twardowskiego, Samuela Leszczyńskiego. Należy wyraźnie zaznaczyć, że badacz sięga po autorów mniej i bardziej cenionych, o których twórczości, a niekiedy nawet biografii nie ma specjalistycznych studiów. Borek analizuje teksty, których edycje krytyczne już ujrzały światło dzienne. Są to: *Diariusz ekspedycyjej moskiewskiej dwuletniej królewicza Władysława 1617-1618* Jakuba Sobieskiego w opracowaniu Janusza Bylińskiego i Włodzimierza Kaczorowskiego (Opole 2010), *Diariusz życia mego* Marcina Matuszewicza w opracowaniu Bohdana Królikowskiego i Zofii Zielińskiej (Warszawa 1986), *Historia* Jędrzeja Kitowicza przygotowana przez Przemysławę Matuszewską i Zofię Lewinównę (Warszawa 1971), *Proceder podróży i życia mego awantur* Reginy Salomei Pilsztynowej w opracowaniu Romana Pollaka i Mariana Pełczyńskiego (Kraków 1957), *Historia mego wieku i ludzi, z którymi żyłem* Franciszka Karpińskiego przygotowana przez Romana Sobola (Warszawa 1987). Warto zaznaczyć, że w większości badania prowadzi nad przygotowanymi przez siebie opracowaniami krytycznymi. Uczony jest przecież wysokiej klasy specjalistą z zakresu edytorstwa naukowego tekstów literackich. W recenzowanej książce omawia więc utwory, których edycje publikował od roku 2003. Są to: *Lwów utrapiony in anno 1704 albo dyjariusz wziętego Lwowa przez króla szwedzkiego Karola XII die 6 Septembris anno 1704* Jana Tomasza Józefowicza (Kraków 2003), *Dyjariusz podjazdu mego na hajdamaków z Berdyczowa ekspedyjowanego roku Pańskiego 1749* Udalryka Radziwiłła (Kraków 2005), Jana Białobockiego *Pochodnia wojennej sławy Jaśnie Oświeconego Książęcia Jego Mości Jeremia Michała Wiśniowieckiego* (Kraków 2004) oraz *Klar męstwa na objaśnienie Pochodni* (Kraków 2005) i *Odmiana postanowienia sfery niestatecznej kozackiej* (Kraków 2004), *Zbaraska ekspedycyja poważna i sławna i oblężenie zbaraskie niesłychane z dawna* Wojciecha Radwańskiego (Kraków 2005), *Relacyja ekspedycyjej zbaraskiej w roku Pańskim 1649…* Marcina Kuczwarewicza (Kraków 2005), *Potrzeba z Szeremetem, hemtanem moskiewskim, i z Kozakami w roku Pańskim 1660 od Polaków wygrana* Samuela Leszczyńskiego (Kraków 2006).

Piotr Borek to wybitny historyk literatury epok dawnych, który świetnie się odnajduje w archiwach oraz w bibliotekach naukowych i specjalistycznych. Nieustannie prowadzi kwerendy w kraju i zagranicą, by pokazać filologom nieznane teksty mniejszych i większych siedemnasto- i osiemnastowiecznych autorów, poddając je jednocześnie dogłębnej analizie i interpretacji. Są to: *Dwa*

lwi klejnot Sapieżański, albo krótkie kazanie na pogrzebie nieśmiertelnej pamięci godnego Jaśnie Wielmożnego P[ana] J[ego] M[o]ści Pana Leona Sapiehy, wojewody wileńskiego, wielkiego hetmana W[ielkiego] K[sięstwa] L[itewskiego], mohylewskiego, brzeskiego etc. etc. starosty, miane w dzień pogrzebu Sebastiana Łajszczewskiego (Lublin 1637) – mowa na pogrzebie Lwa Sapiehy znajdująca się w Bibliotece XX Czartoryskich, której fragmenty ogłosił Karol Mecherzyński w *Historii wymowy w Polsce* (Kraków 1858), *Oblężenia drugiego miasta Lwowa od wojsk kozackich i moskiewskich w roku 1655 fragmentum przez Jana Bozeckiego w collegium ojców jezuitów lwowskich studenta spisane* Samuela Kazimierza Kuszewicza – diariusz znajdujący się w zbiorach Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego we Lwowie, w którym to także archiwum odnalazł prywatną korespondencję tegoż pisarza oraz ławnika, *Classicum nieśmiertelnej sławy jaśnie wielmożnych wodzów koronnych i Wielkiego księstwa Litewskiego, i wszystkiego cnego rycerstwa obojga narodu, na wszystkie świata chrześcijańskiego kraje otrąbionej po szczęśliwej i niesłychanej wiktoryjej pod Chocimiem, dnia XI Novembra roku Pańskiego 1673*... Samuela Leszczyńskiego – epicki poemat wierszowany, którego wydanie krytyczne uczony przygotował do druku i jego *Carmen ojczyste* odnalezione w zbiorach Narodowej Biblioteki Ukrainy im. W.I. Wernadskiego w Kijowie. W recenzowanej książce badacz w formie aneksów zamieszcza więc fragmenty obu wyżej wymienionych dzieł Samuela Leszczyńskiego. Na uwagę zasługują również ustalenia biograficzne uczonego. Na podstawie rękopiśmiennych dokumentów znajdujących się w zbiorach Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego w Kijowie i w Bibliotece Polskiej Akademii Nauk w Kórniku uzupełnił życiorys Leszczyńskiego o ciekawostki biograficzne, jak chociażby skargi sąsiadów i dzierżawców na literata i żołnierza, z kolei biografię Samuela Kuszewicza ustalił na podstawie źródeł w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym we Lwowie.

Omówione wyżej teksty literackie wskazują, że czołowe miejsce w zainteresowaniach badacza zajmuje historia, a mianowicie echa wydarzeń siedemnastego i osiemnastego stulecia w piśmiennictwie polskim. Są to: kampania moskiewska królewicza Władysława 1617 i 1618 roku po carską koronę, wojny kozackie prowadzone w latach 1648-1660, zdobycie Lwowa przez Szwedów w 1704 roku, walki z hajdamakami Udalryka Radziwiłła na terenach ukrainnych Rzeczypospolitej (Kijowszczyzna) w 1749 roku, wypadki krajowe z lat 1743-1798. Jak przystało na wybitnego badacza autor skupia się kolejno na kompozycji analizowanych utworów, ich ramie wydawniczej, niekiedy konceptystycznych tytułach, tropach retorycznych, środkach pozaartystycznego obrazowania, narracji, a więc na sposobach kreacji zarówno jednostek (Lwa Sapiehy, Jeremiego Wiśniowieckiego, Jana III Sobieskiego), jak i zbiorowości (szlachty i Kozaczyzny) oraz funkcji – w tym przypadku dokumentacyjnej i upamiętniającej. Na podstawie dogłębnej interpretacji, rozszerzającej znacznie wcześniejsze ustalenia,

badacz rekonstruuje stereotyp Kozaka – wroga ojczyzny, króla, religii, szlachty. Podkreśla subiektywną waloryzację tej zbiorowości. Wyraźnie zaznacza, że polscy twórcy narastający konflikt relacjonowali odmiennie od pisarzy ukraińskich. Ważnym studium jest rozprawa poświęcona pamiętnikarstwu polskiemu osiemnastego stulecia. Badacz opowiada się za stanowiskiem Jadwigi Rytel co do podziału literatury wspomnieniowej na pamiętniki z przewagą elementu autobiograficznego oraz na diariusze urzędowe i osobiste. Dalej krakowski uczony bardzo dokładnie omawia cechy dystynktywne obu rodzajów przekazów, a na podstawie analizy wybranych tekstów postuluje, by patrzeć na nie nie tylko z punktu widzenia poznawczego, ale i artystycznego, albowiem osiemnastowiecznym dziełom wspomnieniowym nie da się odmówić walorów artystycznych, chociażby ze względu na sposób kreacji bohaterów. Zbiór studiów zamykają dwie rozprawy tylko chronologicznie wychodzące poza obszar zainteresowań profesora Borka, poświęca je bowiem problematyce ukrainnej w twórczości Juliusza Słowackiego. W pierwszej uczony analizuje wizerunek Kozaków we wczesnym dorobku poetyckim wieszcza. Przedmiotem badań były więc następujące utwory: *Melodia 2*, *Dumka ukraińska*, *Piosenka dziewczyny kozackiej*, *Żmja. Romans poetyczny z podań ukraińskich w sześciu pieśniach*. Uczony wykazuje, że ostatni z nich jest „ciekawym eksperymentem literackim, «romansem», który wymyka się jednoznacznym określeniom genologicznym" (s. 274-275), to bowiem owoc swoistego synkretyzmu pierwiastków historycznych, literackich i folklorystycznych. Piotr Borek rekonstruuje także tło historyczne w kontrowersyjnym dla interpretatorów *Śnie srebrnym Salomei* – w ostatniej pracy recenzowanego zbioru. Polemizuje tutaj z opiniami wybitnych znawców twórczości Słowackiego, a mianowicie z sądami Antoniego Małeckiego, Józefa Tretiaka, Józefa Maurera. Autor omawia zagadnienie „mitu Ukrainy" wpisanego w dzieło, zwracając uwagę na dysonans etniczny Polacy – Ukraińcy i kreację wizerunku szlachty i Kozaków, podkreślając, że Słowacki nie podążał wiernie za źródłami historycznymi mu dostępnymi, a respektował je jedynie w miejscach, gdzie była mowa o podłożu społecznym konfliktu.

W recenzowanym tomie wyraźnie widać ewolucję zainteresowań badacza, który sięga nie tylko po rękopiśmienne teksty literackie, ale i po archiwalne przekazy użytkowe. To ważne studia zarówno dla historyków, historyków prawa, jak i historyków literatury, gdyż na ich podstawie można określić wizerunek poszczególnych zbiorowości. Tym samym krakowski uczony rekonstruuje obraz mieszczan przemyskich i lwowskich duchownych na podstawie ich aktów ostatniej woli. Przekazy te, jak podkreśla, nie cieszyły się dotąd przedmiotem badań literaturoznawców. Zagadnienie to rozpatrywano jedynie pod kątem lingwistycznym. Jednocześnie autor podaje wyczerpującą literaturę przedmiotu i zaznacza, że podstawę jego badań stanowi pięć rękopiśmiennych ksiąg z zespołu Akt miasta Przemyśla zbierających miejskie inwentarze, testamenty oraz protokoły testamentów za lata 1619-1681 i wybrane testamenty (ponad sto

kilkanaście przekazów) księży archidiecezji lwowskiej, odnalezione w krakowskich zbiorach Archiwum Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka. Badacz podkreśla, że ten „dość pobieżny ogląd struktury XVII-wiecznych testamentów mieszczan przemyskich nie wyczerpuje złożonej problematyki ustrukturowania tego gatunku piśmiennictwa użytkowego” (s. 64), zaś w przypadku zapisów ostatniej woli duchownych zaznacza, że jego celem było zwrócenie uwagi na tradycję tegoż przekazu „w aspekcie praktycznej realizacji odgórnie narzuconych dyrektyw” (s. 67). Oba studia zawierają cenne spostrzeżenia na temat konstrukcji testamentów, ich poetyki, szablonowości ich struktury i kompozycji. Krakowski uczony wyróżnia i omawia cechy dystynktywne aktów ostatniej woli, śledząc zmiany poetyki tegoż gatunku użytkowego na przestrzeni szesnastego i siedemnastego stulecia. Studia profesora Borka posuwają badania tychże tekstów naprzód, albowiem jak do tej pory analizowane raczej były z punktu widzenia lingwistyki. Jednocześnie badacz pokazuje sposób modelowania wizerunku zbiorowości za pomocą tego rodzaju przekazów. Co ważne, uczony wskazuje zagadnienia wymagające dogłębnych studiów, takie jak: tropy retoryczne i zróżnicowanie stylistyczne, zróżnicowanie majątkowe, przywiązanie do rzeczy mieszczan i duchowieństwa czy też zależności feudalne (np. relacje pleban-chłop), wyznaniowe i etniczne. Omawiane studia wzbogaca aneks zawierający edycje testamentów dwóch duchownych: Jana Kiełbasy z Ropczyc i Michała Wasickiego, które były przedmiotem analizy.

Krakowski uczony, kreśląc studia o literaturze i piśmiennictwie wieków dawnych, wiernie podąża wcześniej obranymi kierunkami badań – skupia się więc na problematyce Ukrainy w pamiętnikarstwie polskim, w tekstach okolicznościowych, w epice wierszowanej i wychodząc już chronologicznie poza obszar prowadzonych studiów w twórczości wieszcza Juliusza Słowackiego. Tym razem sięga również po teksty literatury użytkowej, a mianowicie po barokowe testamenty mieszczan i duchownych archidiecezji lwowskiej. Stawia jednocześnie w nowym świetle wiedzę o literaturze, kulturze i życiu politycznym Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Od faktografii, która zajmowała czołowe miejsce w obszarze jego zainteresowań, Borek przechodzi do poetyki, pokazując w jaki sposób konstruowane były zarówno diariusze i pamiętniki, jak i akty ostatniej woli. Tom *„Przyszłym czasom swej sławy gotować poprawce…”* niewątpliwie uzupełnia dotychczasową wiedzę, albowiem uczony po raz kolejny wydobywa z archiwów – przede wszystkim ukraińskich – rękopisy tekstów literackich nieznanych, mało znanych, zapomnianych bądź słabo ocenianych przez historyków literatury autorów. Recenzowana książka to także efekt rzetelnej pracy z rękopiśmiennymi przekazami użytkowymi. Autor ma pełną świadomość, że opracowuje teksty z obszaru paraliteratury i co warto zaznaczyć – do analizy dobiera odpowiednie narzędzia. Ponadto w każdej z rozpraw wykazuje się wyjątkową erudycją, co pozwala mu na umieszczenie tekstów w szerokim kontekście literackim i historycznym. Niewątpliwie jest wysokiej

klasy filologiem, posługującym się właściwymi metodami, gdyż to wybitny specjalista od badania tekstów z pogranicza literatury i źródeł historycznych. Omawiany zbiór studiów zawiera zatem prace wartościowe, odkrywcze i erudycyjne, autor zaś odsłania nowe horyzonty badawcze.

ROCZNIK PRZEMYSKI, t. 51: 2015
z. 2 (19), LITERATURA I JĘZYK

MARCIN PIĄTEK (Kraków)

„ŻYCIE MOJE BĘDZIE SŁUŻBĄ NAUCE POLSKIEJ" (W HOŁDZIE PROFESOROWI JERZEMU STARNAWSKIEMU)

Dwa lata po śmierci Profesora Jerzego Starnawskiego ukazała się publikacja *Jerzy Starnawski (1922-2012). In memoriam*[1]. W tomie pierwszym, zatytułowanym *Uczony. Mistrz. Przyjaciel*, zgromadzono artykuły autorstwa przyjaciół, współpracowników i uczniów Profesora, w tomie drugim natomiast zestawiono jego kompletną bibliografię osobową.

W gronie filologów nie ma potrzeby przedstawiać Jerzego Starnawskiego. Lista jego profesji, specjalizacji i zainteresowań naukowych (o dorobku nie wspominając) zapełniłaby całą niniejszą stronicę. Przy tym trzeba dodać – i lektura wymienionej wyżej książki świadczy o tym dobitnie – że wszelkie badania prowadził Starnawski z niesłychaną starannością i naukową rzetelnością. Autorzy artykułów stanęli przed niełatwym zadaniem – podejmując się opisania działalności Profesora na danym polu naukowym, musieli tę działalność dokładnie prześledzić, a więc zajrzeć nie tylko do monografii czy artykułów w znanych, ogólnopolskich czasopismach, ale też do gazet regionalnych czy dokumentów uniwersyteckich.

Nie jest to jednakże publikacja dokumentująca wyłącznie przebogaty dorobek naukowy Profesora, choć oczywiście kwestia ta – także w tytule – zostaje wysunięta na plan pierwszy. Dla osób, którym nie było dane poznać go osobiście, szczególnie interesujące będą wspomnienia uczniów i przyjaciół.

We wstępie do tomu jego redaktorka – Maria Wichowa – uzasadnia dobór artykułów i ich autorów. Wskazuje także na opracowania, których w omawianej książce zabrakło, a których obecność była zgodna z zamysłem pierwotnym.

Część pierwszą (*„Żywot i sprawy" Profesora*) rozpoczyna Wichowa artykułem o wymownym tytule – *Mój Mistrz*. Łódzka uczona prezentuje zwięźle biogram i dorobek naukowy swojego mistrza, odwołując się przy tym do prywatnych wspomnień i anegdot z nim związanych.

---

[1] *Jerzy Starnawski (1922-2012). In memoriam*, t. 1: *Uczony. Mistrz. Przyjaciel*, t. 2: *Bibliografia osobowa*, red. Maria Wichowa, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014. Cytat w tytule niniejszej recenzji pochodzi z *Autobiografii naukowej* Jerzego Starnawskiego zamieszczonej na końcu tomu pierwszego (s. 488).

Józef Budzyński w tekście pt. *Humanista na uniwersyteckiej katedrze* opisuje m.in. okres wojny w życiu Profesora, opowiada także o jego przejściu z KUL-u na Uniwersytet Łódzki. Co jednak najciekawsze – w całym artykule zestawia Starnawskiego z Norwidem, ukazując uczonego jako mistrza, Humanistę, Norwidowego Lirnika.

Lubelskie lata Jerzego Starnawskiego opisał pokrótce Stefan Nieznanowski. Wspomina prowadzone przez Profesora zajęcia z nauk pomocniczych historii literatury (ich efektem było wydanie *Warsztatu bibliograficznego historyka literatury polskiej*), charakteryzuje jego dorobek naukowy z tego okresu oraz prace społeczne na rzecz KUL-u.

Część drugą (*„Wizerunk" uczonego*) rozpoczyna Alina Nowicka-Jeżowa artykułem *Jerzy Starnawski w Europie*, skoncentrowanym głównie na książce pt. *Polska w Europie*[2]. Nowicka-Jeżowa wskazuje na odkryte przez badacza teksty i opisuje, jak niestrudzenie tropił on europejskie związki literatury polskiej, świadom jak mało kto, że Polska do Europy wchodzić nie musi, bowiem „w środku Europy mieszkamy od zarania dziejów naszych".

Krystyna Płachcińska – *Osiągnięcia Jerzego Starnawskiego w zakresie edytorstwa* – ukazuje Profesora jako praktyka i teoretyka wymienionej w tytule dziedziny. Starnawski był nie tylko wydawcą Orzechowskiego, Starowolskiego, Bielskiego, czy Kromera (i wielu innych), ale dzięki swojemu bogatemu doświadczeniu recenzował dokonania swoich kolegów edytorów, wydał wreszcie książkę pt. *Praca wydawcy naukowego*. Z dużym szacunkiem odnosił się do dokonań swoich poprzedników, stąd przygotowane przez niego edycje prac Juliusza Kleinera, Wilhelma Bruchnalskiego czy Stanisława Łempickiego.

Michał Kuran (*Jerzy Starnawski jako odkrywca poloników*) przyjrzał się wynikom zachodnioeuropejskich kwerend bibliotecznych Profesora, prezentując je w układzie krzyżowym (państwo – ośrodek – czas dokonania odkrycia). Podąża więc Kuran śladami Starnawskiego przez biblioteki i ośrodki naukowe Francji, Włoch, Belgii, Danii, Hiszpanii, Wielkiej Brytanii, by zakończyć podróż z niezłomnym odkrywcą poloników w Polsce i krajach sąsiednich – w Czechach, na Litwie i w Niemczech.

Dokonania Starnawskiego na gruncie biografistyki opisał Maciej Włodarski (*Jerzy Starnawski jako biografista*). Biogramy publikował Starnawski w opracowaniach o charakterze słownikowym i encyklopedycznym, w czasopismach i autorskich monografiach. Włodarski nie kryje podziwu dla dokonań Profesora w tym zakresie – gdyby policzyć wszystkie stworzone przez niego noty biograficzne, ich liczba przekroczyłaby 1100 pozycji.

Piotr Borek w artykule *Staropolska literatura religijna w badaniach Jerzego Starnawskiego* wskazuje na kolejne pole badawczych zainteresowań Profesora – literaturę religijną. Autor powołuje się na studia dotyczące m.in. średniowiecznej hagiografii, dialogu religijnego, kultu maryjnego, psałterzy i hymnów do Boga

[2] J. Starnawski, *Polska w Europie*, Kraków 2001.

autorstwa Kochanowskiego i Reja, prozy Wujka i Skargi. Podobnie jak autorzy innych opracowań wspomina Borek o niespotykanej erudycji Starnawskiego i o jego wyważonym stanowisku filologa.

Jerzego Starnawskiego jako badacza wiedzy o literaturze staropolskiej ukazał Antoni Krawczyk, skupiając się głównie na poświęconych temu zagadnieniu *Dziejach wiedzy o literaturze polskiej do końca wieku XVIII*[3]. Autor opisuje tę monografię, począwszy od przyjętych w niej założeń metodologicznych, poprzez przedstawienie zawartości treściowej poszczególnych rozdziałów, skończywszy zaś na ocenie tej „monumentalnej i wzorcowej" publikacji. Krawczyk wskazuje także na pozycje i autorów pominiętych przez Starnawskiego, co jednakże w niczym nie umniejsza jego wielkich zasług, bowiem *Dzieje wiedzy o literaturze polskiej*... stały się – jak zauważa autor – inspiracją dla badaczy różnych dyscyplin, sprawiły, że „wkroczyli [oni] na nowe obszary badawcze".

Jak wiadomo, zainteresowania Jerzego Starnawskiego nie ograniczały się do ukochanej przez niego literatury staropolskiej. Julian Maślanka (*Wielcy romantycy w pracach Jerzego Starnawskiego*) skupił się w głównej mierze na zebranych w dwóch tomach pracach poświęconych czterem wielkim romantykom. Sam Starnawski powściągliwie wyrażał się o ich zawartości, mając świadomość, że wkracza na grunt szeroko eksplorowany. Bardzo surowo oceniał swój doktorat (pt. *Słowacki-epistolograf*, nazwał go „nieudolną dysertacją"), spłaceniem długu profesorom, którzy go „zbyt łagodnie ocenili", miały być późniejsze publikacje związane z tematyką rozprawy doktorskiej.

Kilka kolejnych artykułów wiąże się z działalnością Profesora jako badacza i miłośnika Kresów. Mieczysław Mejor (*Jerzy Starnawski jako badacz Kresów*) ukazuje, jak mocno związany był Starnawski ze swoją „małą ojczyzną", tzn. z ziemią lubelską, szczególnie ukochał sobie także Przemyśl i okolice – jego związki z tamtejszym środowiskiem naukowym były bardzo silne. Stworzył panoramę lwowskiej filologii okresu przedwojennego, dopełniając ją szkicami biograficznymi wybitnych nauczycieli działających na Kresach. Na tym lista się nie kończy – niestrudzony badacz w 1997 roku opublikował zbiór *Sylwetki wileńskich historyków literatury*[4], później zaś rozprawę *Sylwetki krzemienieckich historyków literatury*[5].

Marceli Kosman w pracy *Kresy w badaniach Jerzego Starnawskiego* przypomina temat debiutanckiej publikacji badacza (z 1939 roku): *Męczeńska Ziemia Chełmska w literaturze polskiej*[6], do którego po latach wrócił. Bazując na wspo-

[3] Idem, *Dzieje wiedzy o literaturze polskiej do końca wieku XVIII*, Wrocław 1984.

[4] Idem, *Sylwetki wileńskich historyków literatury*, Bydgoszcz 1997.

[5] Idem, *Sylwetki krzemienieckich historyków literatury*, [w:] *Z dziejów polskiej nauki o literaturze. Seria IV: Piętnaście rozpraw*, Łódź 2011, s. 32–79; po raz pierwszy wydrukowana w: „Biesiada Krzemieniecka" 2003, t. 4, s. 27-64.

[6] Idem, *Męczeńska Ziemia Chełmska w literaturze polskiej*, „Głos Lubelski" R. 26, 1939, nr 163, s. 2.

mnieniach samego Starnawskiego, opisuje jego pobyt w obozie internowanych na Litwie, a także pokrótce losy powojenne. Kosman wylicza dotyczące Kresów publikacje Starnawskiego, zaś prace o lwowskich, wileńskich i krzemienieckich historykach literatury nazywa „trylogią kresową". Jej dopełnieniem był tom czwarty pt. *Sylwetki lubelskich humanistów XIX i pierwszej połowy XX wieku*[7]. Ostatnie dwa tomy dotyczące tematyki kresowej, wydane już u schyłku życia Profesora, to: *Między Wisłą a Bugiem. Lublin – Zamość – Chełm – Nałęczów*[8] oraz *Z ziemi przemyskiej i krain sąsiednich*[9].

Dariusz Chemperek swoją uwagę poświęcił *Lubelskim naukowcom-humanistom w zbiorze Jerzego Starnawskiego*, skupił się więc na poświęconym im, wymienionym wyżej, tomie. Chemperek zauważa, że znajdziemy tutaj nie tylko dokładne spisy publikacji i informacje o aktywności naukowej lubelskich humanistów, ale także opisy metod prowadzenia zajęć, anegdoty czy drobne uwagi. Nie stronił też Starnawski od wartościowania dorobku badaczy, przy czym zawsze czynił to bardzo taktownie.

Zbliżony temat podejmuje Mirosława Ołdakowska-Kuflowa, która w artykule pt. *Jerzy Starnawski – badacz kultury i literatury ziemi lubelskiej* także podkreśla, jak silnie z ziemią lubelską związany był Starnawski. Skrzętnie dokumentował materiały i bibliografię z tego zakresu, publikował w lubelskich czasopismach i wydawnictwach, upamiętniał postaci mające duże zasługi dla regionu na polu nauki i kultury, w tym swoją matkę. Ołdakowska-Kuflowa, podobnie jak Chemperek, zauważa, iż uczony nie cofał się przed wprowadzeniem do biogramów drobnych szczegółów, które celnie oddawały atmosferę czasu lub istotę wydarzenia, ukazywały charakter danej postaci, a wreszcie – pośrednio – ujawniały osobowość samego autora biogramu. Uwagę Starnawskiego zajmowały także związki wielkich twórców z jego małą ojczyzną. Wiele miejsca poświęcił postaci Hieronima Łopacińskiego. W ostatnich partiach swojego tekstu skupia się Ołdakowska-Kuflowa na artykułach dotyczących Lublina pomieszczonych w tomie *Między Wisłą a Bugiem. Lublin – Zamość – Chełm – Nałęczów*.

Jak ważną postacią dla Starnawskiego był wymieniony wyżej Łopaciński udowadnia Anna Nowicka-Struska w artykule *Hieronim Łopaciński i biblioteka jego imienia pośród pasji badawczych i w życiu Jerzego Starnawskiego*. Autorka wskazuje na pierwsze teksty poświadczające zainteresowanie łódzkiego badacza Łopacińskim, a następnie na opracowania poświęcone wyłącznie jemu i bibliotece powstałej wskutek jego kolekcjonerskiej pasji. Wydał wreszcie Starnawski korespondencję człowieka-instytucji, jak często o Łopacińskim mawiał. Według Nowickiej-Struskiej między badaczami występowały duże podobieństwa: zain-

[7] Idem, *Sylwetki lubelskich humanistów XIX i pierwszej połowy XX wieku*, Lublin 2004.
[8] Idem, *Między Wisłą a Bugiem. Lublin – Zamość – Chełm – Nałęczów*, Lublin 2012.
[9] Idem, *Z ziemi przemyskiej i krain sąsiednich*, Przemyśl 2012.

teresowania obu były bardzo rozległe, charakteryzowali się zamiłowaniem do odkryć, choćby tych najmniejszych, oraz „szperacką naturą”.

O powiązaniach Starnawskiego z Zamościem, przywiązaniu do tego renesansowego miasta i związanych z nim inicjatywach naukowych pisze Marzena Kowalska w tekście *Jerzy Starnawski jako badacz dziejów i kultury ziemi zamojskiej*. W kręgu zainteresowania uczonego znaleźli się zarówno wybitni ludzie związani z Zamościem i Akademią Zamojską (m.in. Simonides), jak i badacze ziemi zamojskiej (Józef Kallenbach, Bronisław Chlebowski, Wiktor Hahn i in.).

O tym, jak rozległe były naukowe horyzonty Profesora, świadczy krótki tekst Andrzeja Wichera *Kilka refleksji o tomie pt. „Anglo-Polonica” autorstwa Jerzego Starnawskiego*. W omawianej przez Wichera książce znalazły się m.in.: artykuł o sławie, jaką cieszył się na Wyspach Maciej Kazimierz Sarbiewski, refleksje na temat polskich motywów w literaturze angielskiej epoki romantyzmu czy studium o Jerzym Pietrkiewiczu.

Robert K. Zawadzki (*Jerzy Starnawski jako miłośnik antyku*) pisze o kolejnej wielkiej pasji Starnawskiego – kulturze antycznej. Łódzki badacz nie wyobrażał sobie pracy filologa bez dobrej znajomości łaciny. Wielokrotnie żalił się na upadek wychowania klasycznego w dzisiejszych czasach. Na ostatnich stronicach Zawadzki pokrótce charakteryzuje twórczość naukową Profesora dotyczącą antyku, dzieląc ją – niejako za Starnawskim – na trzy działy: antyczny, polsko-łaciński, biograficzno-filologiczny.

W pamięci potomnych Jerzy Starnawski zapisał się także jako popularyzator wiedzy – o jego tekstach publicystycznych w periodykach regionalnych pisze Urszula Wich-Szymczak w artykule *Jerzy Starnawski jako redaktor zeszytów „Filomaty” poświęconych antykowi w Polsce*. Wich-Szymczak dokładnie przyjrzała się przygotowywanym pod kierunkiem Starnawskiego specjalnym numerom „Filomaty”, poświęconym antykowi w literaturze polskiej w dobie kolejno: średniowiecza, renesansu, baroku, oświecenia, romantyzmu oraz w II połowie XIX wieku. Redaktor oddawał głos wybitnym badaczom poszczególnych epok, pozwalał także wykazać się młodym adeptom nauki, a w szczególnych wypadkach studentom i licealistom.

Działalności Jerzego Starnawskiego jako bibliologa przyjrzała się Monika Sulejewicz-Nowicka. Już w pierwszych słowach ukazuje Profesora jako wybitnego, znanego w środowisku europejskim uczonego. Wskazuje na publikacje, w których przedstawił blisko dwieście biogramów bibliologów, bibliotekarzy, bibliografów i bibliofilów dawnych i współczesnych. W kolejnych partiach artykułu charakteryzuje Starnawskiego jako badacza historii książki, biografii ludzi książki, księgozbiorów prywatnych i dziejów bibliotek polskich, wreszcie – jako bibliografa i badacza dziejów bibliografii polskich.

Zbigniew Gruszka skupił się na działalności dydaktycznej i zaprezentował *Udział Profesora Jerzego Starnawskiego w kształceniu łódzkich kadr bibliotekarskich*. Sięgnął w tym celu do jego akt pracowniczych, wyniki badań zaś

przedstawił w przejrzystych tabelkach, które w dalszej części artykułu dokładnie scharakteryzował, ukazując tym samym promotorski dorobek Profesora z zakresu bibliotekoznawstwa, bibliografii i czasopiśmiennictwa.

Michał Kuran i Magdalena Kuran opisali *Działalność dydaktyczną Profesora Doktora Jerzego Starnawskiego w świetle napisanych pod Jego opieką prac magisterskich*. Autorzy próbowali odtworzyć „profil dydaktycznych preferencji Profesora", określić zależność tematyki prac od prowadzonych przez niego badań czy lekturowych upodobań, przyjrzeli się wreszcie metodologii pracy ze studentami i zachodzącym w tym zakresie zmianom. Omówienie ma przejrzysty układ – jego ramy wyznaczają punkty nadrzędne (prace literaturoznawcze oraz opracowania bibliograficzne i biobibliograficzne), w obrębie których pojawiają się kolejne podpunkty precyzujące problematykę. Nie zabrakło także – zgodnie z wcześniejszą zapowiedzią – refleksji na temat struktury prac powstałych pod kierunkiem Profesora.

Działalność Profesora Jerzego Starnawskiego w Łódzkim Towarzystwie Naukowym w kilku zwięzłych akapitach przedstawiła Hanna Tadeusiewicz, podkreślając zasługi oraz aktywność łódzkiego badacza w działaniach organizacyjnych, popularyzatorskich oraz w pracach redakcyjnych na rzecz ŁTN-u.

Jak wspomniano wcześniej, jednym z miast, które ukochał sobie Profesor, był Przemyśl. Jego związki z grodem nad Sanem i działalność w nim ukazał Tomasz Pudłocki w artykule *Jerzy Starnawski w pracach na rzecz Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu*. Pudłocki wymienia przemyskich współpracowników i przyjaciół Starnawskiego, opisuje jego prace na rzecz Przemyśla, za najważniejsze w tym zakresie uznając wieloletnie redagowanie zeszytu *Literatura i Język* „Rocznika Przemyskiego", dla którego pozyskiwał autorów wybitnych, ale angażował także początkujących, młodych naukowców. Pudłocki wymienia także inne formy aktywności Profesora: organizację konferencji naukowych, występy z wykładami, wspomaganie darami książkowymi Biblioteki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu. Szczególnie zajmujące w artykule Pudłockiego są ostatnie stronice, na których opisuje Starnawskiego jako wymagającego nauczyciela, który, kiedy zaszła potrzeba, karcił, ale – jeśli dostrzegł w kimś talent – motywował do bardziej wytężonej pracy, nie szczędząc przy tym własnego, jakże cennego czasu.

Część drugą tomu pierwszego zamykają refleksje Krystyny Kujawińskiej-Courtney – *Na pograniczu literatury polskiej i angielskiej – spotkania z Panem Profesorem Zwyczajnym Doktorem Jerzym Starnawskim*. Autorka wspomina swoje studia w łódzkim Neolatinum, pierwsze, bardzo owocne spotkanie z jego kierownikiem – Jerzym Starnawskim, opiekę, jaką otaczał ją do momentu habilitacji, oraz dalszą współpracę naukową, m.in. przy wydawaniu przygotowywanych przez Profesora publikacji.

W części trzeciej zamieszczono trzy artykuły mające charakter wspomnieniowy. Jako pierwsza o swojej przyjaźni z Profesorem opowiada Elżbieta Umińska-

-Tytoń. Wspomina miłe przywitanie w murach uczelni, pierwsze lata studiów, zajęcia i egzamin z tym niezrównanym erudytą, jego umiłowanie łaciny i językowy konserwatyzm, a przede wszystkim ojcowskie wręcz wsparcie, jakim obdarzył ją na drodze naukowego rozwoju.

Szlakiem wspomnień podążył Andrzej Linert, który miał „zaszczyt być zaliczany do grona przyjaciół Jego domu". Linert wspomina m.in. fenomenalną pamięć Profesora, jego bezpośredniość, „wręcz nieprawdopodobną szczerość wypowiedzi" oraz głęboką wiarę, z którą nigdy się nie obnosił. Przede wszystkim jednak przywołuje niezapomniane wędrówki z Profesorem, który z chęcią zwiedzał nowe okolice i obiekty, natomiast w miejscach zapoznanych już wcześniej (np. Lublin czy Nałęczów) występował jako przewodnik. Znajomość historii i architektury tych miejsc uznawał wręcz za obowiązek patriotyczny.

Część trzecią zamyka tekst: *O Profesorze Jerzym Starnawskim – wypowiedź podczas żałobnej liturgii* Stefana Sawickiego, który jest wyrazem uznania dla ogromnego dorobku Profesora i jego całkowitego, bezprzykładnego oddania nauce, ale także dla człowieka, któremu obce było wyrachowanie czy jakakolwiek życiowa taktyka (co nb. nie ułatwiało mu życia).

Na końcu tomu pierwszego zamieszczono naukową autobiografię Profesora, o której nie sposób powiedzieć tutaj w recenzyjnym skrócie. Zdaniem piszącego te słowa tekst ten obowiązkowo powinni przeczytać zarówno ci, którzy na swojej ścieżce naukowej stawiają pierwsze kroki, jak i ci, którzy na tej drodze się zagubili, tracąc cel i sens – będzie to doskonały drogowskaz. Jest to świadectwo prawdziwego Humanisty, wielkiego erudyty, a przy tym człowieka skromnego i bezinteresownego.

Uzupełnieniem mocno osadzonego w źródłach tomu pierwszego jest opracowana przez Marię Wichową, licząca przeszło dwieście stron bibliografia osobowa (podmiotowa i przedmiotowa) Profesora. Przyjęto koncepcję Jerzego Starnawskiego, który w 2000 roku brał udział w przygotowaniu bibliografii swojego dorobku[10]. Została ona w całości wykorzystana w nowym zestawieniu, przy czym wprowadzono znaczne zmiany, które we wstępie Wichowa wylicza.

Omówione wyżej artykuły zostały przygotowane rzetelnie, z dużą dbałością o szczegóły, co na pewno pochwaliłby Profesor Starnawski. Rozprawy pomieszczone w *Jerzy Starnawski (1922–2012). In memoriam* – podobnie jak starannie opracowana przez Wichową bibliografia i wymienione w niej prace Profesora – mogą bez wątpienia zainspirować do dalszych badań. Dorobek naukowy, jaki po sobie pozostawił, wręcz przytłacza swoim ogromem, podobnie jak rozległość perspektyw badawczych. Przy tym trzeba podkreślić, że w swoich pracach – choćby tych najdrobniejszych – zawsze wnosił coś nowego do nauki.

[10] Zamieszczonej w tomie jubileuszowym: *Od średniowiecza ku współczesności. Prace ofiarowane Jerzemu Starnawskiemu w pięćdziesięciolecie doktoratu*, red. J. Okoń przy współpracy M. Kurana, Łódź 2000, s. 417-490.

Bez wątpienia ogromną wartością książki są także wspomnienia i osobiste uwagi autorów, za sprawą których dowiadujemy się, iż Jerzy Starnawski był nie tylko tytanem pracy i uczonym bez reszty poświęconym swojej ukochanej dziedzinie, ale także dobrym, uczciwym, pomocnym, skromnym (a zarazem pewnym siebie) i etycznie nienagannym człowiekiem – prawdziwym Humanistą.

SPIS TREŚCI

I. ARTYKUŁY I ROZPRAWY

IGOR SMUTOK
У справі русько-польського походження Станіслава Оріховського Роксолана 3

DOROTA KOCZOR
Poetyka kontrastu. Wokół „Historii maniaków" Romana Jaworskiego . . . 13

ANNA HAJDUK
Piętno Shoah w poetyckich tekstach o Zagładzie 25

AGNIESZKA ANDRZEJEWSKA
Po co nam jeszcze jedna Alicja, czyli o nowych przekładach znanych dzieł 37

MARCELI OLMA
Jan Gwalbert Pawlikowski w świetle korespondencji funeralnej z 1939 roku 47

NATALIA GORCZOWSKA
Wybrane funkcje nazw własnych w „Trylogii husyckiej" Andrzeja Sapkowskiego 57

AGNIESZKA STANISZEWSKA
Sylaba jako przedmiot badań językoznawczych i jednostka „dydaktyczna" 73

II. MISCELLANEA

ROMAN MAZURKIEWICZ
Andrzeja Olszamowskiego „Kolęda" na Rok Pański 1616 87

TOMASZ PUDŁOCKI
Trudna rzeczywistość. Listy Władysława Tarnawskiego z więzienia do rodziny (lata 1947-1948) 111

III. HISTORIA MÓWIONA

JERZY BARTMIŃSKI, ZDZISŁAW BUDZYŃSKI,
KS. STANISŁAW BARTMIŃSKI
Spór o przemyski Karmel. Relacje świadków historii 125

Od redaktora (Jerzy Bartmiński) 126

Spór o Karmel. Komentarz faktograficzny (Zdzisław Budzyński) . 128

Jedno wydarzenie, różne interpretacje. Spór o przemyski Karmel z perspektywy „historii mówionej" (Jerzy Bartmiński) 145

Moja refleksja po latach na temat sporu wokół Karmelu (ks. Stanisław Bartmiński) 151

Sylwetki rozmówców i osób wzmiankowanych w wywiadach (oprac. ks. Stanisław Bartmiński). 155

Rozmowy z obserwatorami, uczestnikami i świadkami historii . . . 164

IV. RECENZJE

MARIA WICHOWA
Lata Święte w kulturze dawnej Polski 215

MONIKA SULEJEWICZ-NOWICKA
„Przyszłym czasom swej sławy gotować poprawce" 223

MARCIN PIĄTEK
„Życie moje będzie służbą nauce polskiej" (w hołdzie Profesorowi Jerzemu Starnawskiemu) 229